

พัฒนาการการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมทูตไทยสายอินเดีย-เนปาล
THE DEVELOPMENT OF THE BUDDHISM PROPAGATION
BY THE THAI MISSIONARY MONKS TO INDIA AND TO NEPAL

นางสาวกฤติยา วโรดม

สารนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการสอบวัดคุณสมบัตินิติ
รายวิชา ศึกษาเฉพาะเรื่องในพัฒนาการแห่งพระพุทธศาสนา
ตามหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๘

พัฒนาการการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมทูตไทยสายอินเดีย-เนปาล

นางสาวกฤติยา วโรดม

สารนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการสอบวัดคุณสมบัตินิติ
รายวิชา ศึกษาเฉพาะเรื่องในพัฒนาการแห่งพระพุทธศาสนา
ตามหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พุทธศักราช ๒๕๕๘

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

The Development of the Buddhism Propagation by the Thai Missionary Monks to India and to Nepal

Miss Krittiya Varodom

A Thematic Paper Submitted in Partial Fulfillment of Qualifying
Examination Related to the Subject in Selected Topics in Development of
Buddhism
Degree of Doctor of Philosophy
(Buddhist Studies)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
Bangkok, Thailand
C.E. 2015

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับสารนิพนธ์เรื่อง
“พัฒนาการการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมทูตไทยสายอินเดีย-เนปาล” เป็นส่วนหนึ่งของ
การสอบวัดคุณสมบัติ รายวิชาศึกษาเฉพาะเรื่องในพัฒนาการแห่งพระพุทธศาสนา ตามหลักสูตร
ปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบสารนิพนธ์ _____ ประธานกรรมการ
(พระมหาพรชัย สิริวิโร, ดร.)

(ดร. บุญเลิศ โอธสุ) กรรมการ

(รศ. ดร. สมิตธิพล เนตรนิมิตร) กรรมการ

อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์ : รศ. ดร. สมิตธิพล เนตรนิมิตร

ผู้วิจัย

(นางสาว กฤติยา วโรดม)

ชื่อสารนิพนธ์	: พัฒนาการการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมทูตไทยสายอินเดีย-เนปาล
ผู้วิจัย	: นางสาวกฤติยา วโรดม
ปริญญา	: พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต (พระพุทธศาสนา)
อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์	: รศ. ดร. สมितिพล เนตรนิมิตร, ป.ธ.๙, พธ.บ.(ปรัชญา), พธ.ม. (พระพุทธศาสนา), Ph.D. (Pali & Buddhist Studies)
วันเสร็จสมบูรณ์	: ๑๕ สิงหาคม ๒๕๕๘

บทคัดย่อ

การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาประวัติการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในแต่ละยุค โดยเฉพาะที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาเถรวาทในดินแดนไทย และเพื่อศึกษาถึงพัฒนาการการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมทูตไทยสายอินเดีย-เนปาล โดยพิจารณาว่า สามารถเป็นตัวแทนของการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของไทยในยุคปัจจุบันได้ ทั้งนี้เพื่อพิจารณาถึงแนวคิด หลักการ และวิธีการของงานเผยแผ่ที่แตกต่างไปในแต่ละยุคสมัย

จากการศึกษาได้พบองค์ประกอบของการเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่พระพุทธร่องค์ทรงวางแนวทางไว้ให้ ๓ องค์ประกอบคือ (๑) เป้าหมาย เพื่อประโยชน์ เพื่อความสุข และเพื่อสันติภาพของมวลมนุษย (๒) หลักการ ประกอบด้วย หลักการแห่งพระธรรมวินัย หลักการเผยแผ่ และคุณธรรมของผู้เผยแผ่ (๓) วิธีการ สามารถแยกได้เป็น วิธีดำเนินการ และวิธีการสอน

ประเทศไทยนับถือพระพุทธศาสนาเถรวาทมาตั้งแต่ครั้งสุโขทัยและล้านนา ต่อเนื่องมาทุกยุคทุกสมัย พระมหากษัตริย์ไทยทุกพระองค์ทรงมีหลักการอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาไปในแนวเดียวกันคือ การสืบทอดรักษาความบริสุทธิ์ของพระธรรมวินัยด้วยการสังคายนาและคัดลอกพระไตรปิฎก ส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรมแก่พระภิกษุสามเณร จัดระเบียบสังฆมณฑล เขตชุมชน และให้กำลังใจแก่คณะสงฆ์ด้วยการมอบสมณศักดิ์ เป็นต้น โดยมีวิธีการปลุกย้อยที่พัฒนาขึ้นตามยุคสมัย เมื่อมาถึงช่วงเวลาของการเปลี่ยนระบอบการปกครองเป็นประชาธิปไตย อำนาจการบริหารกิจการคณะสงฆ์และการเผยแผ่ได้ไปขึ้นอยู่กับมหาเถรสมาคม งานเผยแผ่ของคณะสงฆ์ได้พัฒนาขึ้นมาสู่งานพระธรรมทูตทั้งภายในและต่างประเทศ โดยเฉพาะสายต่างประเทศเป็นการเผยแผ่เชิงรุกที่เห็นภาพได้ชัด คณะพระธรรมทูตสายต่างประเทศชุดแรกของไทยอย่างเป็นทางการคือ พระธรรมทูตสายอินเดีย เริ่มเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๐๒ จึงมีพัฒนาการงานเผยแผ่มากกว่า ๕๐ ปี และจากการศึกษาพบว่าพระธรรมทูตส่วนใหญ่ยังคงรักษาหลักการและเป้าหมายของการเผยแผ่พระพุทธศาสนาตามที่พระพุทธร่องค์ประธานไว้ให้ แต่ในส่วนองวิธีการดำเนินงานและการกำหนดกลุ่มเป้าหมายในการเผยแผ่ได้เปลี่ยนแปลงไปตามปัจจัยของสภาพเศรษฐกิจ การเมือง สังคม รวมถึงทรรศนะของหัวหน้าพระธรรม

พูดในแต่ละรุ่น และยังไม่สามารถวิเคราะห์ได้ถึงผลสัมฤทธิ์ตามเป้าหมายเดิมแท้ของการไปเผยแพร่ยัง
ประเทศอินเดียที่ต้องการนำพระพุทธศาสนากลับคืนให้แก่ชาวอินเดีย

Thematic Paper Title : The Development of the Buddhism Propagation by the Thai Missionary Monks to India and to Nepal

Researcher : Miss Krittiya Varodom

Degree : Doctor of Philosophy (Buddhist Studies)

Thematic Paper Supervisor
: Assoc. Dr. Samiddipol Netnimit, Pali IX, B.A. (Philosophy), M.A. (Buddhist Studies), Ph.D. (Pali & Buddhist Studies)

Date of Completion : 15 August 2015

ABSTRACT

The purposes of this study are :- to investigate the History of the Propagation of Buddhism; especially of Theravada Buddhism in Thailand and the Development of the Propagation by Thai Missionary Monks to India and to Nepal the fact of which can also be the Buddhist propagation in modern Thai period. This study showed the ideology, the principle, and the strategy of Buddhist Propagation in each era.

From the study, it is found that the Lord Buddha have 3 elements for His propagation:- (1) The objective to give the advantage; the happiness; and the peace to the human being (2) The principles which consist of the concept of Dhamma and Vinaya; the concept of propagation; the concept of propagator's qualifications (3) The method of propagation which can be divided into the processes and the techniques.

Theravada Buddhism has been the state religion of the Thai nation continuously since Sukhothai and Lanna era until today. Every King of Thailand has been Buddhist. Though they give different kinds and degrees of supports, the main directions toward to keep and to carry on Dhamma-Vinaya with the Pali Sangayana ; to promote Pariyatti Study for monks; to arrange and to develop Sangha Organization ; to appoint the monks to be of the ranks suitable for each period. After Thailand changed the politic to the democracy, The Sangha affairs and the Buddhist propagation were handled by the Sangha Supreme Council of Thailand. The systems of the missionary monks have been developed for both local propagation and the oversea one, especially the oversea propagation is of the sharply view of the

proactive propagation. The 1st Thai oversea missionary monks were formally set for the propagation in India in 2502 B.E., which continued and were developed for more than 50 years. From the study it is found that most of Thai Missionary Monk follow to the objective and the principle from the Lord Buddha's ideology. However, the techniques and target groups of propagation are differently influenced by economics; politics; sociology; and perspective of the Thai Missionary Monk Chief. The original mission of sending Missionary Monk to India which was giving back Buddhism and set up Buddhist in India still can not be proved the result.

กิตติกรรมประกาศ

สารนิพนธ์เล่มนี้สำเร็จลงได้ด้วยความช่วยเหลือและกำลังใจจากบุคคลใกล้ชิดและครูอาจารย์ ข้าพเจ้าจึงขอถือโอกาสนี้ กล่าวขอบคุณในความเมตตาของ รศ.ดร.สมิทธิพล เนตรนิมิตร ที่รับเป็นที่ปรึกษา ท่านได้ให้แนวทางการเขียน ชี้แนะแหล่งข้อมูล พร้อมทั้งอ่านตรวจแก้สำนวนและคำผิดให้โดยละเอียด นอกจากนี้ยังมีท่านเจ้าคุณอาจารย์ พระสุธีธรรมมานุวัตร, ผศ.ดร. ที่คอยสอบถามความคืบหน้าและกระตุ้นเตือนข้าพเจ้าเสมอมา รวมถึงครูอาจารย์ทุกท่านที่ได้ให้ความรู้สั่งสมเป็นพื้นฐานแก่ข้าพเจ้า ที่สำคัญคือบิดามารดาที่ท่านได้ให้ความกรุณาช่วยเหลือดูแลข้าพเจ้าอย่างดียิ่ง เพื่อให้ข้าพเจ้ามีเวลาศึกษาเล่าเรียนได้เต็มที่

สุดท้าย ข้าพเจ้าหวังว่างานวิจัยนี้จะเป็นประโยชน์ต่อผู้อ่านไม่มากก็น้อย กุศลใดที่เกิดขึ้นจากเจตนาและความพากเพียรนี้ ข้าพเจ้าขอน้อมจิตบูชาคุณบุพการี ครูอาจารย์ ท่านผู้มีพระคุณ ตลอดจนเทพยดาผู้เป็นกัลยาณมิตร และขอให้ข้าพเจ้าได้มีโอกาสดำเนินงานที่มีประโยชน์ต่อพระพุทธศาสนาและมวลมนุษยชาติต่อไปในอนาคตเทอญ

กฤติยา วรรณม

๑๕ สิงหาคม ๒๕๕๘

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ค
กิตติกรรมประกาศ	จ
สารบัญ	ฉ
คำอธิบายสัญลักษณ์และอักษรย่อ	ช
บทที่ ๑ บทนำ	
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๕
๑.๓ ขอบเขตการวิจัย	๕
๑.๔ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๖
๑.๕ ทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๗
๑.๖ วิธีการดำเนินการวิจัย	๑๑
๑.๗ ประโยชน์ที่จะได้รับ	๑๒
บทที่ ๒ การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในยุคต่างๆ	
๒.๑ การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในสมัยพุทธกาล	๑๓
๒.๑.๑ เป้าหมาย	๑๓
๒.๑.๒ หลักการ	๑๕
๒.๑.๓ วิธีการ	๑๗
๒.๒ ที่มาของพระพุทธศาสนาเถรวาทในดินแดนไทย	๒๘
๒.๒.๑ การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช	๒๘
๒.๒.๒ การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในลังกา	๓๓
๒.๒.๓ การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในสุวรรณภูมิ	๔๑
๒.๓ การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของไทย	๔๒
๒.๓.๑ สมัยล้านนาศรีเชียงใหม่	๔๓
๒.๓.๒ สมัยสุโขทัย	๔๖
๒.๓.๓ สมัยอยุธยา	๔๙
๒.๓.๔ สมัยธนบุรี	๕๒
๒.๓.๕ สมัยรัตนโกสินทร์	๕๒
๒.๔ สรุป	๖๑

บทที่ ๓ การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมทูตไทยสายอินเดีย-เนปาล	๖๖
๓.๑ แนวคิดเกี่ยวกับพระธรรมทูต	๖๖
๓.๑.๑ ความหมายและคุณสมบัติ	๖๖
๓.๑.๒ งานของพระธรรมทูต	๗๐
๓.๒ นโยบายการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของคณะสงฆ์ไทย	๖๙
๓.๒.๑ นโยบายโดยทั่วไป	๖๙
๓.๒.๒ นโยบายด้านการศึกษาพระปริยัติธรรม	๗๖
๓.๒.๓ นโยบายด้านพระธรรมทูต	๗๗
๓.๓ ประวัติและผลงานการเผยแผ่ของพระธรรมทูตไทยสายอินเดีย-เนปาล	๘๑
๓.๓.๑ ภาคประวัติ	๘๑
๓.๓.๒ ภาคผลงาน	๘๕
๓.๔ ประเมินการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมทูตไทยสายอินเดีย-เนปาล	๙๘
๓.๕ สรุป	๑๐๐
บทที่ ๔ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๑๐๕
๔.๑ สรุปผลการวิจัย	๑๐๕
๔.๒ ข้อเสนอแนะ	๑๑๔
บรรณานุกรม	๑๑๗
ประวัติผู้วิจัย	๑๒๒

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

อักษรย่อในสารนิพนธ์ฉบับนี้ ใช้อ้างอิงจากพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย การอ้างอิงใช้ระบบระบุ เล่ม/ข้อ/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ ตัวอย่างเช่น ที.สี. (ไทย) ๙/๕๖๕/๒๓๙ หมายถึง ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค เล่มที่ ๙ ข้อที่ ๕๖๕ หน้า ๒๓๙

ส่วนอักษรย่อที่ใช้อ้างอิงคัมภีร์อรรถกถา ใช้ระบบระบุ ชื่อคัมภีร์ ลำดับเล่ม (ถ้ามี)/ข้อ/หน้า ตัวอย่างเช่น ที.สี.อ. ๔๐๕/๓๐๐ หมายถึง ทีฆนิกาย อรรถกถา หรือ ทีฆนิกาย สุมงคลวิลาสินี สีลขันธคคอกุฎฐกถา ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ข้อที่ ๔๐๕ หน้า ๓๐๐

คัมภีร์อื่น ๆ ใช้ระบุ เล่ม/หน้า กรณีคัมภีร์วิสุทธิมรรค มีเฉพาะเลขหน้า

พระวินัยปิฎก

วิ.ม. (ไทย) = วินัยปิฎก มหาวิภังค์ (ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี. (ไทย) = ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค (ภาษาไทย)

ที.ม. (ไทย) = ทีฆนิกาย มหาวรรค (ภาษาไทย)

ที.ปา. (ไทย) = ทีฆนิกาย ปาฎีกวรรค (ภาษาไทย)

ส.ม. (ไทย) = สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค (ภาษาไทย)

อง.ปญจก. (ไทย) = อังคุตตรนิกาย ปญจกนิบาต (ภาษาไทย)

อง.อฎฐก. (ไทย) = อังคุตตรนิกาย อฎฐกนิบาต (ภาษาไทย)

ขุ.ชา ม. (ไทย) = ขุททกนิกาย มหานิบาต ชาตก (ภาษาไทย)

ขุ.จ. (ไทย) = ขุททกนิกาย จุฬนิเทศ (ภาษาไทย)

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

พระพุทธศาสนาได้อุบัติขึ้นเพื่อประโยชน์สุขแก่มวลมนุษย์มาถึง ๒๖๐๐ ปีแล้ว จัดเป็นศาสนาที่มีอายุยืนยาวนาน ปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่งที่ทำให้พระพุทธศาสนาดำรงอยู่จนถึงทุกวันนี้ คือการเผยแผ่สี่บทอดศาสนธรรมของหมู่พุทธสาวกจากรุ่นสู่รุ่น จากดินแดนหนึ่งไปสู่อีกดินแดนหนึ่ง โดยยึดเอาอุดมการณ์ในการเผยแผ่ จากพุทธโอวาทในคราวส่งพระอรหันตสาวก ๖๐ องค์ ออกเผยแผ่พระธรรมในท้องถิ่นต่างๆ เป็นครั้งแรก ตั้งใจความว่า

ภิกษุทั้งหลาย เราพ้นแล้วจากทุกข์ทั้งปวง ทั้งที่เป็นของทิพย์ ทั้งที่เป็นของมนุษย์ แม้พวกเธอก็พ้นแล้วจากบ่วงทั้งปวงทั้งที่เป็นของทิพย์ ทั้งที่เป็นของมนุษย์ พวกเธอจงเที่ยวจาริกไป เพื่อประโยชน์สุขแก่ชนจำนวนมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ทวยเทพและมนุษย์...^๑

พระพุทธโอวาทนี้ ถือเป็นกุญแจเปิดประตูสู่การเผยแผ่พุทธธรรม และถือเป็นหน้าที่ของพุทธบริษัททั้ง ๔ คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก และอุบาสิกา ที่จะต้องช่วยกันเผยแผ่และสี่บทอดพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าให้แผ่ขยายไปทั่วทุกทิศ โดยยึดถือเจตนารมณ์เพื่อก่อเกิดประโยชน์สุขแก่ชาวโลกอย่างแท้จริง มิใช่แค่เพียงมุ่งหวังให้มีผู้คนมานับถือเป็นจำนวนมากเท่านั้น ดังที่ท่านพุทธทาสภิกขุ ได้แสดงทัศนะไว้ในโอกาสอบรมพระธรรมทูตว่า

“งานเผยแผ่พระพุทธศาสนานั้น โดยเนื้อแท้เป็นการนำหรือการยกจิตของมนุษย์ให้สูงขึ้น ให้งานงานโฆษณาชวนเชื่อ หรือเป็นเพียงการป่าวประกาศให้มหาชนได้ยินได้ฟังในสิ่งที่ยังไม่เคยได้ยินให้ได้ยินได้ฟังเท่านั้นไม่ แท้จริงแล้ว เหตุที่ทำให้ชาวพุทธควรชวนชวนในการเผยแผ่นั้น เพราะเป็นหน้าที่หลักของพุทธบริษัท ที่ต้องการหาความสุขมาให้แก่ชาวโลกอย่างแท้จริง”^๒

^๑ วิ.ม. (ไทย) ๔/๓๒/๔๐.

^๒ เค้าโครงการเผยแผ่พุทธศาสนาพุทธทาสภิกขุ และคำบรรยายธรรม อบรมพระธรรมทูตที่สวนโมกข์ ปี พ.ศ.๒๕๑๐ ของพุทธทาสภิกขุ อ่างใน พระธรรมวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวณฺโณ), คนไทยกับงานเผยแผ่พระพุทธศาสนา, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๔๑), หน้า ๑๑.

ความสุขตามแก่นแท้ของศาสนาพุทธนั้น มีความพิเศษกว่าความสุขโดยทั่วไป คือเป็นความสุขที่หลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวงอย่างสิ้นเชิง และมีแนวทางที่ชัดเจน พระพุทธเจ้าทรงสอนเรื่องอริยสัจ ๔ อันว่าด้วยเรื่องของทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ การดับทุกข์ และวิธีเพื่อการดับทุกข์ วิธีเหล่านั้นอาจสรุปได้ว่า คือ การละเว้นความชั่ว ประพฤติดี และทำจิตใจให้ผ่องใส ประการหลังนี้เองที่ทำให้คำสอนของพระพุทธศาสนาแตกต่างจากคำสอนของศาสนาอื่น ซึ่งเป็นการยกระดับจิตใจของมนุษย์ พัฒนาปัญญา เพื่อนำไปสู่การหลุดพ้นจากความทุกข์อย่างแท้จริง แม้ว่าพระพุทธศาสนาจะให้ความสำคัญกับการพัฒนาบุคคลจนถึงขั้นบรรลุนิพพานก็ตาม แต่ในระหว่างทางที่เดินไปนั้นพระพุทธศาสนาก็มีแบบฝึกหัดเป็นลำดับขั้น และมีเครื่องมือช่วยพัฒนาได้แก่ ไตรสิกขา และบุญกิริยา ผู้ที่ปฏิบัติตามแนวทางของพระพุทธศาสนาแม้ในขั้นพื้นฐานก็จะได้รับความสุขตามสมควรกับสถานะที่ตนฝึกฝน และจะได้รับความสุขที่ประณีตขึ้นไปตามลำดับของผลสำเร็จในแต่ละขั้นของการพัฒนาดน ส่วนด้านการนำพาความสงบสุขสู่สังคมนั้น ศาสนาพุทธมีคำสอนที่โดดเด่นในเรื่องของสันติภาพ ทางสายกลาง และการใช้เหตุผล ผู้ที่มีศรัทธาในพระพุทธศาสนาก็สามารถนำไปปฏิบัติได้ โดยไม่มีข้อจำกัดกีดกันและไม่ขัดต่อความเชื่อของศาสนาที่ตนนับถืออยู่ จึงทำให้คำสอนของศาสนาพุทธได้รับการยอมรับอย่างเป็นสากล ดังปรากฏว่า องค์การยูเนสโกได้ยกย่องให้วัน วิสาขบูชาเป็นวันสำคัญสากลของโลก^๓

ผลพิสูจน์ถึงการปฏิบัติตามหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาที่สามารถก่อให้เกิดประโยชน์ทั้งต่อตนเองและผู้อื่น ทำให้โลกสงบสุขได้ มีให้เห็นตั้งแต่สมัยพุทธกาลที่พระพุทธเจ้าทรงเผยแผ่พระธรรมคำสอนของพระองค์จนสามารถปฏิรูปสังคมอินเดียในสมัยนั้นได้^๔ และในสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราชที่หลักธรรมของพระพุทธศาสนาก่อให้เกิดสันติภาพ หยุดสงคราม และเกิดการบริหารกิจการแผ่นดินด้วยธรรม นำความสุขมาสู่ประชาชนทั่วราชอาณาจักร^๕ พระเจ้าอโศกได้รับการยกย่องว่าเป็นกษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ของอินเดีย รูปแกะสลักสิงโตบนยอดเสาอโศกถูกนำมาเป็นตราแผ่นดินของประเทศอินเดียปัจจุบัน และสัญลักษณ์รูปธรรมจักรบนเสาอโศกอันหมายถึงการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในสมัยของพระองค์ ก็ถูกนำมาประทับไว้บนธงชาติอินเดียด้วย แม้ว่าประชาชนส่วนใหญ่ของอินเดียจะนับถือศาสนาฮินดูก็ตาม จึงเป็นเครื่องรับรองและเชิดชูการปกครองบ้านเมืองด้วยหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าว่า สามารถนำความสุขสงบ สันติภาพ มาสู่มวลมนุษยชาติได้อย่างแท้จริง

^๓ องค์การศึกษาวិทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ ได้ประกาศให้วันวิสาขบูชาเป็นวันสำคัญสากลของเมื่อ พ.ศ.๒๕๔๒ หรือ ค.ศ. ๑๙๙๙ ในโอกาสขึ้นสหัสวรรษใหม่.

^๔ ดูรายละเอียดใน งานงค์ ทองประเสริฐ, แผนการกู้อิสรภาพของเจ้าชายสิทธัตถะ, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๒๓๐-๒๓๑.

^๕ เมื่อพระเจ้าอโศกมหาราชหันมานับถือพระพุทธศาสนาแล้ว ก็ได้เปลี่ยนนโยบายจาก สังคามวิชัย คือ เอาชนะด้วยสงคราม มาสู่ ธรรมวิชัย แปลว่าชนะด้วยธรรม คือเอาชนะใจกันด้วยความดี มีการทำงานเพื่อสร้างสรรค์ประโยชน์สุขแก่ประชาชนอย่างมากมาย, ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), **จารึกอโศก**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ผลิธัมม, ๒๕๕๒), หน้า ๔๔.

มนุษย์กับศาสนาเป็นสิ่งที่แยกกันไม่ออก แม้แต่ผู้ที่กล่าวว่าตนไม่นับถือศาสนาใดเลย โดยเนื้อแท้แล้วก็ย่อมต้องมีความเชื่อหรือหลักการที่ตนยึดถือ ดังนั้น การเผยแพร่ศาสนาและ แสวงหาศาสนิก จึงเป็นเรื่องที่มีความสำคัญมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ทุกศาสนาต่างพยายามเผยแผ่ หลักคำสอนของตนออกไปให้กว้างไกลที่สุด อุดมการณ์และวิธีการของผู้เผยแผ่ในแต่ละศาสนานั้น ต่างกันไป บ้างก็ใช้วิธีรุนแรง รุกราน ดังได้เกิดขึ้นแล้วในประวัติศาสตร์ของโลก ไม่ว่าจะเป็นสงคราม ครุเสาะระหว่างคริสต์และอิสลาม หรือสงครามลัทธิศาสนาอื่นของมุสลิมเตอร์กขาวพุทธศตวรรษที่ ๑๘ จนเป็นเหตุให้พระพุทธศาสนาล้มหายไปจากอินเดียก็ตาม ส่วนวิธีรุนแรงอื่นแม้จะมีถึงขั้นสงคราม ก็มีมาโดยตลอดในประวัติศาสตร์ จนมาถึงยุคปัจจุบัน การแข่งขันกันเผยแผ่ศาสนาก็ยังคงเข้มข้น แต่ วิธีของความรุนแรงไม่ได้รับการยอมรับอีกต่อไป การแข่งขันด้วยกลยุทธ์อื่นถูกนำมาแทนที่ โดยยังคง มีเป้าหมายเพื่อการขยายจำนวนศาสนิก และขยายพื้นที่เผยแผ่ศาสนาให้กว้างไกลที่สุด และมีไม่น้อย ที่มุ่งประเด็นของจำนวนเสียจนละเลยเป้าหมายของคำสอนที่แท้จริง เหล่านี้ทำให้เกิดสัทธิธรรมปฏิบัติรูป ขึ้นในทุกศาสนา และนี่ก็เป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้การเผยแผ่ธรรมไม่ประสบผลสำเร็จตามเป้าหมายแท้จริง ของศาสนา ดังจะเห็นได้ว่า โลกยังเต็มไปด้วย ความรุนแรง สงครามและการทำลายล้างอย่างไม่สิ้นสุด ปัญหาสังคมที่ดูเหมือนจะเพิ่มทวีขึ้นอย่างไม่หยุดยั้ง มนุษย์ยังเอาเปรียบผู้ที่ด้อยโอกาสกว่า เบียดเบียน สัตว์ ทำลายสิ่งแวดล้อม เพียงเพราะความเห็นแก่ตัว ผู้สูญเสียและด้อยโอกาสต้องผจญกับ ความเครียดจนถึงขั้นฆ่าตัวตายมีจำนวนเพิ่มขึ้น เหล่านี้เป็นเครื่องบ่งชี้ว่า คำสอนของศาสนาที่มุ่งเน้น สันติภาพ การไม่เบียดเบียน และการเสริมสร้างความมั่นคงทางจิตใจ ก่อให้เกิดปัญญาเพื่อพบทางออก ของชีวิต สามารถจัดหรือลดทอนอนุสุมูลอันเป็นต้นตอของความเอารัดเอาเปรียบและความรุนแรง จะเป็นสิ่งที่ช่วยเยียวยามนุษย์และสังคมโลกให้ดีขึ้นได้ ซึ่งทั้งหมดมีอยู่ในคำสอนของพระพุทธศาสนา ดังนั้นหากหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนาได้รับการเผยแผ่อย่างถูกต้อง และขยายออกไปอย่าง กว้างไกล ยิ่งมากเท่าใด ก็เชื่อได้ว่าจะช่วยลดเปลื้องความทุกข์ของมนุษย์ และทำให้สังคมโลกเกิด สันติสุขได้มากขึ้นเท่านั้น

อย่างไรก็ตาม แม้ศาสนาพุทธจะมีหลักคำสอนเป็นที่ยอมรับ และมีผลพิสูจน์ถึงเนื้อแท้ ของหลักธรรม ที่สามารถครองใจผู้คนมากมายมาแล้วในอดีต จนถึงกับเคยเป็นศาสนาที่มีผู้นับถือมาก ที่สุดในโลก^๖ แต่ปัจจุบันศาสนาพุทธกลับมีจำนวนผู้นับถือเป็นส่วนที่ลดลงอย่างมาก จากสถิติในปี ค.ศ. ๒๐๑๐ ศาสนาคริสต์มีผู้นับถือมากที่สุดในโลกราวร้อยละ ๓๒.๘ ของประชากรโลก ตามมาด้วย ศาสนาอิสลามร้อยละ ๒๒.๕ ส่วนศาสนาพุทธมีอยู่เพียงร้อยละ ๗.๒ ของประชากรโลก ๒,๒๐๐ ล้าน คน ยิ่งไปกว่านั้นจากการคาดการณ์ตัวเลขในปี ค.ศ. ๒๒๐๐ ศาสนาคริสต์จะมีผู้นับถือเพิ่มขึ้น คือราว ร้อยละ ๓๗.๙ ศาสนาอิสลามราวร้อยละ ๒๒.๖ ส่วนศาสนาพุทธมีเพียง ร้อยละ ๕.๒ จากประชากร

^๖ ในเวลาเมื่อ ๒๐๐ ปีที่แล้ว ข้อมูลจาก มหาวิทยาลัยธรรมกายแคลิฟอร์เนีย, การสร้างความมั่นคง ของพระพุทธศาสนา . [ออนไลน์] : <http://dou.us/ลมหายใจเข้าออกของพระพุทธศาสนา-ตอนที่ 3/> [๒๕ ธ.ค. ๒๕๕๖]

โลกที่คาดการณ์ไว้ราว ๑๑,๖๐๐ ล้านคน^๗ เห็นได้ว่าพุทธศาสนิกชนจะมีอัตราการเพิ่มขึ้นที่น้อยมาก เมื่อเทียบกับอีกสองศาสนา

จากข้อมูลข้างต้น จึงเป็นเรื่องที่ชาวพุทธควรให้ความสำคัญกับความสามารถในการเผยแผ่ศาสนาเชิงเปรียบเทียบกับศาสนาใหญ่อื่น ๆ ในโลกด้วย ทั้งนี้ประเทศไทยในฐานะศูนย์กลางพระพุทธศาสนาที่สำคัญแห่งหนึ่งของโลก ย่อมต้องมีส่วนสำคัญในการรักษาและเผยแผ่ แต่จะทำอย่างไรให้ประสบผลสำเร็จทั้งในเชิงของปริมาณศาสนิกและผลสำเร็จตามเป้าหมายหรืออุดมการณ์ของศาสนาเป็นสิ่งที่ต้องศึกษาหาแนวทางอย่างลึกซึ้ง

การศึกษาประวัติศาสตร์การเผยแผ่พระพุทธศาสนาย่อมทำให้ทราบถึง แนวทางและวิธีการของบรรพชนในอดีตที่สามารถทำให้พระพุทธศาสนาแผ่ขยายกว้างไกลไปยังดินแดนต่าง ๆ ของโลก นำความสุขสงบให้บังเกิดขึ้นในทุกเขตประเทศที่พระพุทธศาสนาแผ่ไปถึง จนกลายเป็นศาสนาเก่าแก่และมีผู้นับถือมากเป็นอันดับต้นๆ ของโลกในปัจจุบัน ในขณะที่เดียวกันก็ทำให้ทราบถึงอุปสรรคอันเป็นที่มาแห่งความเสื่อมของพระพุทธศาสนาในแต่ละยุคสมัยที่เกิดขึ้นเช่นกัน ประสพการณ์ที่ได้จากการศึกษาจะช่วยให้พุทธศาสนิกชนรุ่นใหม่ได้เรียนรู้แนวทางที่ถูกต้อง รู้ว่าวิธีการใดที่เหมาะสมหรือสุ่มเสี่ยง แล้วนำมาปรับใช้ในการรักษาและเผยแผ่พระพุทธศาสนาในปัจจุบัน รวมถึงใช้เป็นข้อมูลในการวิเคราะห์ประเมินเหตุการณ์ที่อาจเกิดขึ้นในภายภาคหน้า เพื่อหาทางส่งเสริมหรือป้องกันได้อย่างเพียงพอ ที่สำคัญ การได้รู้ถึงความเสียดุลและมุ่งมั่นของบรรพชนจะก่อให้เกิดแรงจูงใจในการอุทิศตนของคนรุ่นใหม่ เพื่อรักษาและเผยแผ่พระพุทธศาสนาสืบไป

ด้วยเหตุดังกล่าวข้างต้น ผู้วิจัยจึงใคร่ศึกษาเรื่องพัฒนาการการเผยแผ่พระพุทธศาสนา และที่เลือกกรณีศึกษาในปัจจุบันของพระธรรมทูตไทยสายอินเดีย-เนปาล เนื่องจากประเทศอินเดียเป็นถิ่นกำเนิดของพระพุทธศาสนา และเป็นแหล่งรวมของศาสนาและวัฒนธรรมอันเก่าแก่ จึงเป็นเป้าหมายของผู้คนจากทั่วโลกที่สนใจศึกษาปรัชญาแนวคิดและวิถีของศาสนาดั้งเดิม ศาสนาพุทธก็เป็นเป้าหมายหนึ่งที่บุคคลเหล่านั้นสนใจเดินทางเข้ามาศึกษาค้นคว้าในประเทศอินเดีย กอปรกับรัฐบาลอินเดียได้เห็นความสำคัญของศาสนาพุทธ^๘ จึงให้การอนุรักษ์โบราณสถานสำคัญทางพระพุทธศาสนา และเปิดโอกาสให้ชาวพุทธนานาชาติเข้าไปทำงานเผยแผ่ จึงได้บังเกิดมีวัดพุทธไทยและวัดพุทธ

^๗ Todd M. Johnson and Brain J. Grim. “World Religion Database”. (January 2012). The Institute on Culture, Religion & World Affairs : Boston University. [online]. source : http://en.wikipedia.org/wiki/Growth_of_religion. [3 Mar 2014].

^๘ ดังที่ได้เชิญชวนให้ประเทศที่นับถือศาสนาพุทธไปสร้างวัดที่พุทธคยาตั้งแต่ครั้งฉลองพุทธชยันตี คือปี พ.ศ. ๒๕๐๐ ของอินเดีย (ตรงกับต้นปี พ.ศ. ๒๕๔๙ ของไทย เนื่องจากอินเดียนับปีพุทธศักราชขณะเริ่มต้นปี จึงเร็วกว่าไทย ๑ ปี) , สมาคมศิษย์วัดมหาธาตุ, งานฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในชมพูทวีป พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฉลองปริญญาคุณวุฒิบัณฑิตกิตติมศักดิ์ รัฐบาลอินเดียมอบถวายแด่พระเทพวิสุทธิโมลี (ทตฺตสุทฺธิ) ณ วัดอุโบสถ วัดมหาธาตุ ยุวราชรังสฤษฎิ์ ๑๒ พฤษภาคม ๒๕๑๖, (กรุงเทพฯ : หจก. ศิวพร, ๒๕๑๖), หน้า ๑๐.

นานาชาติขึ้นจำนวนมากทั้งในบริเวณพุทธคยาและสถานที่สำคัญทางพระพุทธศาสนา โดยมีพระธรรมทูตไทยปฏิบัติหน้าที่อยู่ในทุกพุทธสถาน อีกทั้งจำนวนผู้จาริกแสวงบุญทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติที่เดินทางเข้ามาในประเทศอินเดียมีจำนวนมากขึ้นทุกปี จึงทำให้ดูเหมือนว่ายุครุ่งเรืองของพระพุทธศาสนาในอินเดียได้กลับมาแล้ว แต่กระนั้นจำนวนผู้นับถือศาสนาพุทธในอินเดียยังมีอยู่เพียงเล็กน้อย ดังนั้น หากองค์กรพระพุทธศาสนาของไทยสามารถทำให้พระพุทธศาสนากลับมาตั้งมั่นเพื่อช่วยเหลือผู้คนในดินแดนเดิม ไปพร้อมๆ กับการเผยแผ่สู่ชาวต่างชาติที่เดินทางเข้ามาในดินแดนแห่งศาสนาและวัฒนธรรมนี้ ร่วมด้วยการได้ให้ความรู้และสร้างความประทับใจเสริมสร้างศรัทธาของผู้จาริกแสวงบุญชาวไทยไปในคราวเดียวกัน ก็จะเป็นความคุ้มค่ายิ่ง

ยิ่งไปกว่านั้นผู้วิจัยหวังว่าข้อมูลจากการศึกษาในครั้งนี้ จะเป็นประโยชน์ให้องค์กรพระพุทธศาสนาและพุทธศาสนิกชนไทยสามารถนำไปพิจารณาใช้ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาอย่างเหมาะสม เพื่อความสำเร็จทั้งในเชิงปริมาณที่สามารถแผ่ขยายตั้งมั่นไปยังดินแดนต่างๆ ของโลก และเชิงคุณภาพคือสอดคล้องกับหลักการและอุดมการณ์ของพระพุทธศาสนา ซึ่งจะก่อให้เกิดสันติสุขแก่มวลมนุษยชาติอย่างแท้จริง

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑.๒.๑ เพื่อศึกษาประวัติการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในแต่ละยุคสมัย

๑.๒.๒ เพื่อศึกษาพัฒนาการการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมทูตไทยสายอินเดีย-เนปาล

๑.๓ ขอบเขตการวิจัย

การศึกษานี้มุ่งศึกษาให้เห็นถึงแนวทางการเผยแผ่พระพุทธศาสนาสายเถรวาทในแต่ละยุคสมัย จนถึงปัจจุบันผ่านงานเผยแผ่ของพระธรรมทูตสายอินเดีย-เนปาล โดยอาศัยการวิจัยเอกสาร (documentary research) เป็นหลัก ทั้งนี้เพื่อให้เกิดความเข้าใจถึงเป้าหมาย แนวทาง ภาระงาน และกิจกรรมการเผยแผ่ของพระธรรมทูตไทยสายอินเดีย-เนปาลที่ปรากฏอยู่ให้ชัดเจนขึ้น โดยมีขอบเขตดังนี้

๑) ขอบเขตด้านเนื้อหา

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในงานวิจัยนี้ หมายถึง พระพุทธศาสนาสายเถรวาทเท่านั้น และเป็นการศึกษาให้เห็นถึงพัฒนาการการเผยแผ่พระพุทธศาสนาตั้งแต่ครั้งพุทธกาล ผ่านยุคสมัยที่สำคัญในประวัติศาสตร์มาจนถึงปัจจุบัน โดยมีประเทศไทยในฐานะศูนย์กลางพระพุทธศาสนาที่

สำคัญแห่งหนึ่งของโลก เป็นตัวแทนของผู้ทำการเผยแผ่ที่สำคัญ ดังนั้นการศึกษาการเผยแผ่ในสมัยหลังพุทธกาลจึงเน้นเส้นทางที่เชื่อมต่อกับสยามประเทศ และในยุคสมัยต่างๆ ของไทยเป็นหลัก

๒) ขอบเขตด้านเอกสาร

ศึกษาข้อมูลปฐมภูมิ (primary sources) จาก พระไตรปิฎก และคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา และข้อมูลทุติยภูมิ (secondary sources) จาก หนังสือ ตำรา บทความ ผลงานวิจัยต่างๆ รวมถึงเอกสารอื่นที่เกี่ยวข้อง

สำหรับการศึกษาเกี่ยวกับการเผยแผ่ของพระธรรมทูตสายอินเดีย-เนปาลในครั้งนี้ มีขอบเขตเพียงต้องการทราบแนวทางการเผยแผ่ที่เกิดขึ้นตั้งแต่เริ่มต้นจนถึงปัจจุบัน ดังนั้นจึงจะเก็บข้อมูลจากเอกสารงานวิจัยที่มีอยู่ก่อนหน้า และหนังสือประวัติการดำเนินงานที่ผ่านมา รวมถึงโครงการ และกิจกรรมการเผยแผ่ที่ปรากฏต่อสาธารณชนโดยทั่วไป ผ่านทางสื่อสาธารณะต่างๆ เป็นหลัก ส่วนการสัมภาษณ์บุคคลผู้มีส่วนเกี่ยวข้องนั้น ก็เพื่อประกอบให้เกิดความเข้าใจในข้อมูลเกี่ยวกับโครงการและกิจกรรมที่ปรากฏอยู่ให้ชัดเจนขึ้น

๑.๔ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

การเผยแผ่พระพุทธศาสนา หมายถึง การนำเสนอหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนา ให้แก่บุคคลต่างๆ เพื่อให้บุคคลรู้จักแนวทางของพระพุทธศาสนา เข้าใจถึงหนทางในดำเนินชีวิตให้เกิดประโยชน์สูงสุด เพื่อความสุขของตนเองและสร้างสันติสุขให้เกิดแก่โลก

พระธรรมทูตไทยสายอินเดีย-เนปาล หมายถึง พระภิกษุสงฆ์ที่ได้รับการฝึกฝนอบรมในการทำหน้าที่พระธรรมทูตตามหลักสูตรที่กำหนดโดยคณะสงฆ์ไทย และได้รับการมอบหมายหรืออนุมัติให้ไปทำงานเผยแผ่พระพุทธศาสนาในประเทศอินเดียและประเทศเนปาล

การเผยแผ่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น กำหนดช่วงตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๔ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ โดยประเมินว่าเป็นช่วงที่ศาสนาและวัฒนธรรมของทางตะวันตกยังไม่แพร่เข้ามาอย่างสังคมไทยมากนัก

การเผยแผ่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนกลาง กำหนดช่วงตั้งแต่ รัชกาลที่ ๕ ถึงรัชกาลที่ ๗ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ โดยประเมินว่าเป็นช่วงที่สังคมไทยได้รับอิทธิพลจากวัฒนธรรมตะวันตกเข้ามา มาก แต่ยังเป็นระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์

การเผยแผ่ในสมัยรัตนโกสินทร์ปัจจุบัน กำหนดช่วงตั้งแต่รัชกาลที่ ๘ เป็นต้นมา ด้วยเหตุที่ประเทศไทยได้เปลี่ยนระบอบการปกครองจากสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เป็นระบอบประชาธิปไตย และเป็นยุคที่ศาสนาและวัฒนธรรมจากทั่วทุกมุมโลกสามารถส่งถึงกันได้อย่างง่ายดาย

๑.๕ ทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๕.๑ เอกสารที่เกี่ยวข้อง

พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ ฐิตญาโณ) ได้กล่าวถึงพุทธวิธีในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาว่า พระพุทธเจ้าทรงอาศัยหลักการ วิธีการของพระพุทธเจ้าในสมัยอดีตเป็นหลัก พระอรหันต์บุคคลสมัยพุทธกาลจะยึดพระพุทธเจ้าเป็นหลัก พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้อย่างไรท่านจะแสดงอย่างนั้น คือ การแสดงแบบครู ดังนั้นนักเผยแผ่ศาสนาจะต้องตระหนักว่า การนำเสนอธรรมะนั้น อาจจะแตกต่างกันได้ในเชิงรูปแบบของการนำเสนอ แต่เนื้อหาสาระจะต้องยึดด้วยหลักธรรมตามที่พระพุทธเจ้าแสดงไว้ เพราะนักเผยแผ่ คือ ราชทูต ทำหน้าที่ส่งราชสาสน์ว่าไว้อย่างไรแสดงอ่านไปตามนั้น ราชทูตที่ดีจึงต้องไม่แปลงราชสาสน์ให้คลาดเคลื่อนไป หรือเรียกว่าอย่าให้คลาดเคลื่อนจากทำนองคลองธรรม เพราะการอธิบายหลักธรรมให้คลาดเคลื่อนด้านเนื้อหาสาระเหมือนกับการทำลายพระปฏิมาหนึ่งองค์ อย่างไรก็ตามคนที่ทำหน้าที่เผยแผ่พระพุทธศาสนาตามเสด็จรอยพระบาทพระพุทธเจ้า รอยเท้าพระอรหันต์ พระอรหันต์บุรพจารย์ สมควรอย่างยิ่งที่จะต้องเข้าถึงหลักธรรมคนฟัง เบื้องหลังของคน ตามโครงสร้างของสัปบุริสธรรม ๗ ด้วยปัญญา^๙

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้เขียนหนังสือเรื่องพุทธวิธีการสอน ในตอนหนึ่งได้กล่าวถึงหลักการสอนโดยทั่วไปที่ควรคำนึง ๕ ประการ โดยสรุปคือ

๑. ในการสอนนั้น การเริ่มต้นเป็นจุดสำคัญมากอย่างหนึ่งที่มีส่วนช่วยให้การสอนสำเร็จผลดีเป็นอย่างมาก อย่างน้อยก็เป็นเครื่องดึงความสนใจและนำเข้าสู่เนื้อหาได้

๒. สร้างบรรยากาศในการสอนให้ปลอดโปร่ง เพลิดเพลินไม่ให้เกิดความอึดอัดใจและให้เกียรติแก่ผู้เรียนให้เขามีความภูมิใจในตัว

๓. สอนมุ่งเนื้อหา มุ่งให้เกิดความรู้ความเข้าใจในสิ่งที่สอนเป็นสำคัญ ไม่กระทบตนและผู้อื่น ไม่มุ่งยกตน ไม่มุ่งเสียดสีใครๆ

๔. สอนโดยเคารพ คือ ตั้งใจสอน ทำจริง ด้วยความรู้สึกรู้ว่าเป็นสิ่งมีคุณค่ามองเห็นความสำคัญของผู้เรียน และงานสั่งสอนนั้นไม่ใช่สักว่าทำ หรือเห็นผู้เรียนโง่เขลา หรือเห็นเป็นคนชั้นต่ำ^{๑๐}

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ “พระธรรมทูตไทยเบิกทางสู่อารยธรรมใหม่” ถึงคุณสมบัติและหน้าที่ของพระธรรมทูต โดยสรุปได้ดังนี้

^๙ พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ ฐิตญาโณ), *พุทธวิธีในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา*, (กรุงเทพฯ : พรศิวการพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๑๑๖.

^{๑๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), *พุทธวิธีในการสอน*, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๕๑), หน้า ๔๑-๔๔.

๑. พระธรรมทูตจะต้องมีความมั่นใจในคุณค่า ความดีงาม ความประเสริฐของ พระพุทธศาสนา

๒. พระธรรมทูตจะต้องมีความตั้งมั่นอยู่ในแบบแผนอย่างไม่หวั่นไหว อันหมายถึง ศีล วินัย และข้อวัตรปฏิบัติอันสมควรของสมณะ รวมถึงรักษาไว้ซึ่งวัฒนธรรมประเพณีอันดีงามของไทย เรา ประพฤติที่ดีงามอันชวนให้เกิดความศรัทธาเลื่อมใสแก่ผู้ที่พบเห็น

๓. พระธรรมทูตมีหน้าที่ “ทำงานเพื่อชุมชนไทย และเพื่อถิ่นที่ไป เพื่อทั้งโลก แต่ไม่ทิ้ง สังคมไทย” หมายถึง งานพระธรรมทูตมีบทบาททั้งในแง่การเป็นศูนย์กลางของชุมชนไทยในต่างแดน นั้นๆ และการเผยแผ่พุทธธรรมสู่เจ้าถิ่น ที่สำคัญต้องยึดมั่นในอุดมการณ์ของการเผยแผ่ พระพุทธศาสนาที่เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขแก่มวลมนุษย์ ในขณะเดียวกันก็นำเอาความรู้เพื่อกลับมา พัฒนาประเทศไทยด้วยเช่นกัน

อนึ่ง ในหน้าที่ตามบทบาทของการเผยแผ่พุทธธรรมสู่เจ้าถิ่นนั้น แม้จะคล้ายกับว่าเป็น จุดหมายที่แท้จริง แต่ในทางปฏิบัติยังทำกันไม่เท่าไร อาจเรียกว่าเป็นสิ่งอยู่ในอุดมคติ อย่างไรก็ตาม มี ข้อพิจารณาระยะยาวอย่างหนึ่งว่า พระพุทธศาสนาจะประดิษฐานมั่นคงในดินแดนใด จะต้องเป็น พระพุทธศาสนาของสังคมนั้น ของคนชาตินั้นต่อไป เพราะฉะนั้นพระพุทธศาสนาจะฝังรากลึกในสังคม ใด ก็ต่อเมื่อคนในสังคมนั้นได้มาเป็นชาวพุทธ มาบวชเป็นพระ และมาเป็นผู้ดำเนินกิจกรรมเผยแผ่ พระพุทธศาสนาต่อไป เหมือนอย่างพระพุทธศาสนาในเมืองไทย トラบไตที่ยังเป็นพระอินเดียวอยู่ トラบนั้นก็ยังเป็นของต่างชาติ ที่ฝังรากลงในประเทศไทยก็เพราะ คนไทยเป็นชาวพุทธ คนไทยบวช พระพุทธศาสนาก็เป็นของคนไทย การเป็นพระธรรมทูตจึงเป็นผู้ทำหน้าที่สื่อนำเอาธรรมไปให้แก่เขา ให้เขารับเอาเป็นของเขาไป^{๑๑}

พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) ได้กล่าวถึงการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของ คณะสงฆ์ในปัจจุบันว่า ส่วนใหญ่เป็นลักษณะตั้งรับคือการสอนธรรมะและจัดกิจกรรมทางศาสนาอยู่ใน วัดเป็นส่วนใหญ่ แต่ปัจจุบันโลกอยู่ในยุคของการแข่งขัน พระพุทธศาสนาจะเผยแผ่แบบเชิงรับอย่าง เดียวต่อไปไม่ได้ ต้องมีเชิงรุกด้วย ท่านได้ยกตัวอย่างการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระพุทธเจ้าในยุค แรก คือการเผยแผ่เชิงรุกจึงทำให้พระพุทธศาสนาเจริญอย่างรวดเร็ว ในขณะที่ศาสนาพราหมณ์เดิมอยู่ใน ลักษณะเผยแผ่แบบตั้งรับ ขณะนี้ประเทศไทยเป็นศูนย์กลางพระพุทธศาสนาที่สำคัญแห่งหนึ่งของ โลก เป็นศูนย์กลางในการติดต่อประสานงานสำหรับชาวพุทธทั่วโลก นับเป็นกระบวนการหนึ่งในการ เผยแผ่เชิงรุกสู่ระดับโลก ดังนั้นการเผยแผ่ของคณะสงฆ์ไทยจำเป็นต้องปรับสู่เชิงรุกด้วยเช่นกัน วิธีการ ที่ดีคือการสงเคราะห์ต่อสาธารณชน ทั้งด้านการศึกษา ปากท้อง และคุณภาพชีวิตของชาวบ้าน ตัวอย่างเช่น การให้ทุนการศึกษาแก่นักเรียน การส่งพระสงฆ์ไปสอนวิชาพระพุทธศาสนาตามโรงเรียน การเผยแผ่ธรรมผ่านวิทยุ โทรทัศน์ การสนับสนุนทุนสร้างสถานีนอนามัย การพัฒนาแหล่งน้ำ การ

^{๑๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พระธรรมทูตไทยเบิกทางสู่อารยธรรมใหม่**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพฯ : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๕).

ช่วยเหลือผู้ประสบภัยต่าง ๆ เป็นต้น กิจกรรมเผยแพร่เชิงรุกเช่นที่ว่่านี้จำเป็นต้องทำให้ต่อเนื่อง มิฉะนั้นจะไม่ทันศาสนาอื่นๆ ที่กำลังเผยแพร่เชิงรุกอย่างหนักอยู่ในขณะนี้^{๑๒}

พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) ได้ให้แนวคิดแก่พระธรรมทูตไว้ว่า ก่อนที่จะลงมือเผยแพร่ต้องทำการวิเคราะห์อย่างถี่ถ้วนทั้งหลายทำกันก่อน นั่นคือ SWOT Analysis เป็นการวิเคราะห์สถานการณ์ ๔ ด้าน ประกอบด้วย จุดแข็ง (S=Strength) จุดอ่อน (W=Weakness) โอกาส (O=Opportunity) และสิ่งคุกคาม (T=Threat) นอกจากจะวิเคราะห์สิ่งแวดล้อมรอบตัวแล้ว พระธรรมทูตยังต้องวิเคราะห์ตัวเองในประเด็นที่สี่ด้วยเช่นกัน ดูว่าตนเองมีจุดแข็ง จุดอ่อน เรื่องใด ในการวิเคราะห์นั้นนักเผยแพร่สามารถใช้ทฤษฎีสี่ ส. มาเป็นแนวทางในการเทียบเคียงกับความสามารถของตน โดยพิจารณาว่าข้อใดเป็นจุดแข็ง และข้อใดเป็นจุดอ่อนของตน ทฤษฎีสี่ ส. ได้แก่

๑. สัททสสนา (แจ่มแจ้ง) คือ สามารถพูดให้คนฟังเข้าใจแจ่มแจ้งเหมือนเห็นกับตาตัวเอง ดังเช่น เมื่อคนฟังเทศน์ของพระพุทธเจ้าจบลงแต่ละครั้งจะมีผู้ชมในตอนท้ายว่า “อะภิกขันตัง อภิกขันตัง แจ่มแจ้งนัก พระองค์ผู้เจริญ แจ่มแจ้งนัก พระองค์ผู้เจริญ เทศนาของพระองค์นั้น เหมือนกับหงายของที่คว่ำ จุดประทีปในที่มืด บอกทางแก่คนหลงทาง”

๒. สมาทปนา (จงใจ) ปลูกใจให้อยากรับธรรมไปปฏิบัติ การพูดที่ดีต้องทำให้ผู้ฟังเกิดศรัทธา มีผลในทางเปลี่ยนเจตคติหรือพฤติกรรมของคน การสอนที่ทำให้เกิดศรัทธาเรียกว่าสมาทปนา คือจงใจให้น้อมรับเอาไปใช้ในชีวิตประจำวัน

๓. สมุเตชนา (แก้วักล้า) บางครั้งผู้ฟังเกิดศรัทธาแต่ไม่นำไปปฏิบัติโดยอ้างว่า ทำไม่ได้ เช่น รู้ว่าการเลิกเสพสุรานันดีแต่ทำได้ยาก คนฟังทำตามไม่ได้เพราะขาดกำลังใจ ผู้พูดต้องให้กำลังใจ ด้วยการยกตัวอย่างผู้ประสบความสำเร็จมาประกอบในการพูด

๔. สัมปหังสนา (ร่าเริง) ฟังผู้พูดแล้วไม่เครียด มีความสุข สนุกในการฟัง ผู้ฟังเกิดความปีติในธรรม “ธัมมะระโส สัพพะระสัง ชินาติ รสแห่งธรรมชนะรสทั้งปวง” ฟังธรรมแล้วสบายใจเกิดความสุข^{๑๓}

๑.๕.๒ รายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ทรงวิทย์ แก้วศรี ทำเรื่องการศึกษาวิเคราะห์ยุทธวิธีในการประกาศศาสนาของพระพุทธเจ้า พบว่า หลักการบริหารสมัยใหม่ตามรูปแบบการบริหารเชิงยุทธวิธีนั้นสอดคล้องกับ

^{๑๒} พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), การเผยแพร่เชิงรุก, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๗-๑๒.

^{๑๓} พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), ยุทธศาสตร์การเผยแพร่, ในโอกาส บรรยายในการฝึกอบรมพระธรรมทูตสายต่างประเทศ จัดโดยมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ณ พุทธมณฑล นครปฐม วันที่ ๙ พฤษภาคม ๒๕๔๖, [ออนไลน์]. แหล่งที่มา : <http://www.mcu.ac.th> [๒๔ ก.ค. ๒๕๕๗].

วิธีการของพระพุทธเจ้าที่ใช้มาก่อนแล้วทั้งสิ้น งานวิจัยฉบับนี้ได้วิเคราะห์สภาพแวดล้อมสมัยพุทธกาล โดยการใช้ SWOT Analysis เพื่อหาจุดแข็ง จุดอ่อน โอกาส และ อุปสรรค ของการเผยแผ่ศาสนาในสมัยพุทธกาล โดยแบ่งกลุ่มสภาพแวดล้อมออกเป็น ๓ กลุ่มคือ สภาพแวดล้อมทางศาสนา สภาพแวดล้อมทางการเมืองการปกครอง และสภาพแวดล้อมทางสังคม เพื่อพิจารณาเทียบกับการวิเคราะห์กลยุทธ์ที่พระพุทธเจ้าทรงใช้ การศึกษาชิ้นนี้ให้ความสำคัญกับทักษะความสามารถของผู้นำเป็นสำคัญ โดยผลการวิจัยพบว่า งานประกาศศาสนาของพระพุทธเจ้านั้น สามารถนำหัวข้อธรรมมาใช้เป็นหลักควบคู่ไปในแต่ละขั้นตอนของการคิดและดำเนินงานได้อย่างกลมกลืน^{๑๔}

พระมหาปราโมทย์ มหาวิริโย (ปีกรม) ได้ทำการศึกษาการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระราชรัตนรังษี (วีรยุทธ์ วีรยุทธ) ในฐานะพระธรรมทูตไทยประจำประเทศอินเดีย ได้ข้อสรุป วัดไทยในต่างประเทศเดิมสร้างขึ้นเพื่อประโยชน์แก่คนไทยเป็นหลักในโอกาสที่มาพำนักแสวงบุญ การประกอบกิจกรรมทางศาสนาส่วนใหญ่จะจำกัดอยู่แคบๆ ในกลุ่มของคนไทยด้วยกันเอง มิใช่เพื่อคนพื้นเมือง ประกอบกับเป้าหมายของงานพระธรรมทูตไม่ชัดเจนพอ จึงทำให้งานของวัดไทยในต่างประเทศไม่ค่อยเจริญก้าวหน้า ซึ่งพระราชรัตนรังษีได้มีแนวคิดในการปรับปรุงโดยเห็นควรพัฒนาและส่งเสริมการบริหารจัดการของวัดและพระสงฆ์ไทยในต่างประเทศใน ๖ ด้านคือ (๑) ด้านพระธรรมทูต (๒) ด้านการศึกษาและเผยแผ่ (๓) ด้านการสงเคราะห์ (๔) ด้านการประชาสัมพันธ์ (๕) ด้านการก่อสร้างและบูรณะ (๖) ด้านการวางแผนจัดการและบริหาร นอกจากนี้ยังพบว่า พระราชรัตนรังษีได้ริเริ่มโครงการใหม่ๆ เพื่อสนับสนุนบทบาทของพระธรรมทูตในการสร้างความสัมพันธ์อันดีกับคนพื้นที่ การพัฒนาบุคลากรและการสื่อสารเพื่อประโยชน์ในการเผยแผ่พระศาสนา^{๑๕}

พระครูปลัดสุวัฒนวิฑฒน และคณะ ได้ทำการศึกษาวิเคราะห์ยุทธศาสตร์หลักในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมทูตไทยในอินเดีย พบว่าปัญหาอุปสรรคโดยรวมคือ พระธรรมทูตมีเป้าหมายไม่ชัดเจนในการเผยแผ่ ทั้งนี้อาจเพราะผู้ใหญ่ในระดับบริหารขาดการเอาใจใส่และขาดความเข้าใจในการเผยแผ่ที่ชัดเจน พระธรรมทูตมักมีปัญหาในการสื่อสารหรือภาษาที่ใช้ในการเผยแผ่ พระธรรมทูตส่วนใหญ่มีความอดทนต่ำและทำงานไม่ต่อเนื่อง มีเจตนาเผยแผ่วัฒนธรรมไทยมากกว่าส่วนผลของการเผยแผ่นั้นเราอยากให้ชาวอินเดียประกาศตนเป็นชาวพุทธ ซึ่งชาวอินเดียเขายังไม่เข้าใจความหมายของชาวพุทธและคิดว่าบางทีอาจเป็นอันตรายต่อชีวิตความเป็นอยู่ของเขาด้วย ทั้งนี้ได้ให้ข้อเสนอแนะไว้โดยแยกเป็นงาน ๓ ด้านคือ

^{๑๔} ทรงวิทย์ แก้วศรี, การศึกษาวิเคราะห์ยุทธวิธีในการประกาศศาสนาของพระพุทธเจ้า, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐).

^{๑๕} พระมหาปราโมทย์ มหาวิริโย (ปีกรม), “ศึกษาการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระราชรัตนรังษี (วีรยุทธ์ วีรยุทธ) ในฐานะพระธรรมทูตไทยประจำประเทศอินเดีย”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘).

(๑) ด้านการเผยแผ่พระพุทธศาสนา เสนอ ให้ทำการเชื่อมโยงสร้างเครือข่ายชาวพุทธนานาชาติ องค์กรทางพระพุทธศาสนาและหน่วยงานอื่นที่เกี่ยวข้อง เพื่อสนับสนุนซึ่งกันและกัน ควรสร้างยุทธศาสตร์ที่ครอบคลุมทุกมิติ ให้การส่งเสริมพระธรรมทูตในการศึกษาต่อ เพื่อพัฒนาความรู้ ความเชื่อมั่นในตนเอง ทักษะการสื่อสาร และการใช้ภาษา

(๒) ด้านการให้การศึกษา เสนอแนะ ให้มีการแนะแนวอบรมด้านวิชาการเกี่ยวกับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาแก่คนในชุมชนมากขึ้น ควรให้การสนับสนุนทุนการศึกษาแก่เด็กและเยาวชนโดยเฉพาะชาวพุทธที่เกิดใหม่ ควรจัดสถานที่การเรียนการสอนหลักธรรมภายในวัด สร้างเครือข่ายศูนย์การศึกษา ควรมีหน่วยงานหรือมหาวิทยาลัยมาสนับสนุนทางการศึกษาโดยตรง

(๓) ด้านการสงเคราะห์ พบว่า ชาวอินเดียมีการยอมรับในด้านนี้มาก ดังนั้นถ้าจะเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้ได้ผล ควรให้ความสำคัญกับวิธีการนี้ โดยแนะนำให้มีการกองทุนเพื่อการสงเคราะห์ในระดับนานาชาติ มีกิจกรรมส่งเสริมให้ประชาชนรู้จักออมทรัพย์ การจัดกิจกรรมช่วยเหลือด้านสุขภาพ ชุมชนในเขตที่มีวัดไทยตั้งอยู่ ควรส่งเสริมอุดหนุนโครงการพัฒนาหมู่บ้านเพื่อชุมชน จัดตั้งองค์กรเพื่อเป็นแกนนำในการสงเคราะห์ประชาชนเมื่อประสบภัยพิบัติ^{๑๖}

จากการทบทวนเอกสารและรายงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง แสดงถึงความเห็นของพระเถระและนักวิชาการว่า พระธรรมทูตมีหน้าที่เผยแผ่พระพุทธศาสนาตามแนวทางที่พระพุทธเจ้าและเหล่าพระอรหันตบุรพจารย์ชี้แนะและปฏิบัติเป็นต้นแบบไว้ให้ พระธรรมทูตต้องตั้งมั่นอยู่ในศีลและวัตรอันสมควรของสมณะ และรักษาไว้ซึ่งวัฒนธรรมประเพณีของไทยและนำความรู้ที่ได้กลับมาร่วมพัฒนาประเทศไทย สิ่งสำคัญคือต้องยึดมั่นในอุดมการณ์ของการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ในยุคปัจจุบันการเผยแผ่พระพุทธศาสนาเชิงรุกมีความสำคัญและจำเป็น และการที่จะทำให้พระพุทธศาสนาประดิษฐานลงในดินแดนใดได้ พระธรรมทูตจะต้องพยายามหาทางให้เกิดพระพุทธศาสนาที่เป็นของสังคมนั้น เป็นของชนชาตินั้นขึ้นมา ดังนั้น งานวิจัยนี้จึงจะได้ศึกษาถึงหลักการ วิธีการ และเป้าหมาย ของพระธรรมทูตไทยสายอินเดีย-เนปาล ว่ามีความสอดคล้องกับแนวทางที่กล่าวมาหรือไม่ อย่างไร เพื่อจะได้เป็นข้อมูลในการพิจารณาถึงทิศทางการดำเนินงานเผยแผ่ที่ผ่านและที่ควรจะเป็นไปของคณะพระธรรมทูตไทยต่อไป

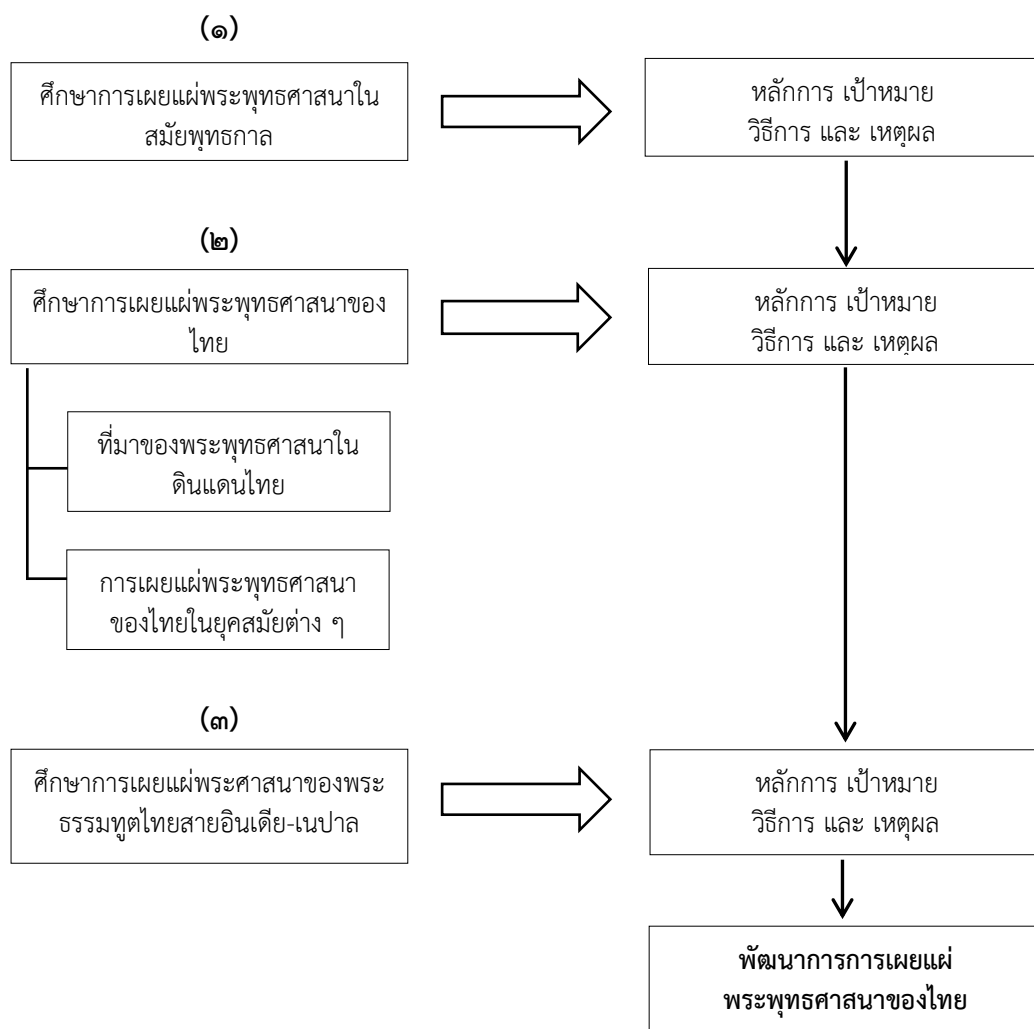
๑.๖ วิธีดำเนินการวิจัย

วิธีการศึกษาในงานวิจัยนี้เป็นการศึกษาเชิงเอกสาร (Documentary Research) ศึกษาข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิจากพระไตรปิฎกเป็นหลัก และเสริมด้วยข้อมูลทุติยภูมิจากคัมภีร์

^{๑๖} พระครูปลัดสุวัฒนวิจิตรคุณ และ คณะ, “ศึกษาวิเคราะห์ยุทธศาสตร์หลักในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมทูตไทยในอินเดีย”, ทุนอุดหนุนการวิจัยจากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, (คณะพุทธศาสตร์ : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒).

อรรถกถา และตำราวิชาการต่าง ๆ ที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้อง จากนั้นก็จะจัดลำดับข้อมูลที่ได้มาให้ความสัมพันธ์กันอย่างเป็นระบบ แล้วทำการศึกษาวิเคราะห์ และสรุปผลการศึกษาเพื่อนำเสนอ โดยมีกรอบแนวคิดในการวิจัย ดังนี้

แผนภูมิที่ ๑.๖.๑ กรอบแนวคิดในการวิจัย

๑.๗ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

- ๑.๗.๑ ทำให้ทราบการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในแต่ละยุคสมัย
- ๑.๗.๒ ทำให้ทราบพัฒนาการการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมทูตไทยสายอินเดีย-เนปาล
- ๑.๗.๓ เป็นข้อมูลประกอบการพิจารณาการพัฒนางานเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมทูตไทยต่อไป

บทที่ ๒

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในยุคต่างๆ

๒.๑ การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในสมัยพุทธกาล

แม้ว่าสภาพชมพูทวีปสมัยเมื่อ ๒๖๐๐ ปีก่อนจะเต็มไปด้วยการแข่งขันเผชิญหน้ากันทั้งทางด้านการเมืองและศาสนา ทางด้านการเมืองนั้นมีการต่อสู้แย่งชิงความเป็นใหญ่กันหลายรูปแบบทำให้ชั่วอำนาจทางการเมืองเปลี่ยนไปมาได้เสมอ^๑ ทางด้านศาสนานอกจากจะมีลัทธิพราหมณ์แผ่อิทธิพลครอบคลุมสังคมอยู่ทั่วไปแล้ว ยังมีคณาจารย์เจ้าลัทธิใหม่ๆ เกิดขึ้นมากมาย^๒ ต่างได้รับการสนับสนุนจากผู้มีอำนาจทางการเมืองที่อยู่ในสถานะของการคุมเชิงระหว่างกัน แต่พระพุทธศาสนาก็ยังถือกำเนิดขึ้นได้อย่างมั่นคงและกลายเป็นศาสนาหนึ่งที่ทรงอิทธิพลท่ามกลางสภาพสังคมที่สับสนนั้น พระพุทธเจ้าทรงเริ่มต้นประกาศพระศาสนาด้วยเพียงพระองค์เดียว ใช้เวลาเพียงไม่นานก็ทรงมีพระสาวกจำนวนพัน และขยายจำนวนผู้นับถือจากเมืองคยาที่เริ่มต้นตรัสรู้ สู่มาราณสี มคธ โกศล กบิลพัสดุ์ และทั่วชมพูทวีปในเวลาต่อมา หลักธรรมคำสอนของพระพุทธองค์มิได้เป็นเพียงลัทธิความเชื่อหนึ่งในเวลานั้นเท่านั้น แต่ยังสามารถทำให้สังคมอินเดียเกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างมากมาย

หากศึกษาถึงการทำงานของพระพุทธองค์แล้ว จะพบว่าความสำเร็จมิได้เกิดจากโชคชะตาหรือความบังเอิญ แต่เกิดด้วยพระอุตสาหะและพระปรีชาสามารถของพระองค์ ที่ทรงมีอุดมการณ์ เป้าหมาย แนวคิด และหลักการดำเนินงานอย่างเหมาะสมชัดเจน ซึ่งเป็นสิ่งที่พุทธสาวกผู้ทำหน้าที่รักษาและเผยแผ่พระศาสนาในยุคหลังควรทำความเข้าใจอย่างถ่องแท้ และนำไปเป็นแบบอย่าง ดังนั้นในหัวข้อนี้จึงจะนำวิธีการเผยแผ่พระศาสนาของพระพุทธเจ้ามาศึกษาและแยกแยะออกเป็นหมวดหมู่ เพื่อให้ง่ายแก่การเป็นต้นแบบของการวิเคราะห์งานเผยแผ่พระศาสนาในยุคหลัง

๒.๑.๑ เป้าหมาย

หลังการตรัสรู้ ๔๙ วัน พระองค์เริ่มงานโดยการเสด็จไปโปรดปัญจวัคคีย์ที่ป่าอิสิปตนะ จากนั้นก็ได้โปรดสาธุชนอีกจำนวนหนึ่งในระหว่างที่ทรงจำพรรษา ณ ป่าอิสิปตนะ เมื่อออกพรรษา

^๑ วรศักดิ์ มัทธโนบล, **พุทธโคดม**, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์โอเพ่นบุ๊คส์, ๒๕๕๕), หน้า ๒๗.

^๒ ในพระไตรปิฎกพระบาลีเจ้าลัทธิที่มีชื่อเสียงร่วมสมัยกับพระพุทธองค์มีอยู่ ๖ คน ที่เรียกว่า ครูทั้ง ๖ ส่วนวรรณคดีเชิงอภิปรายมีอยู่ ๖๒ พรรคคณะ ที่เรียกว่า ทัฎฐิ ๖๒, ที.สี. (ไทย) ๙/๑๑๖-๑๑๘/๕๓-๖๐, ที.สี. (ไทย) ๙/๒๘-๑๐๔/๑๑-๓๙; สำหรับพระสูตรของศาสนาเชนระบุมากกว่านั้น กล่าวว่ามีถึง ๓๖๓ ลัทธิ, อ้างใน พระอรรถกถาจารย์ (ชวินทร์ สระคำ), **ประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในอินเดีย**, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๐๗), หน้า ๗๙.

แล้วพระองค์ทรงมีสาวกถึง ๖๐ รูป พระสาวกเหล่านี้ล้วนเป็นพระอรหันต์ จากนั้นพระองค์ก็เริ่มงานขึ้นต่อไปด้วยการส่งพระสาวกเหล่านั้นออกไปทำงาน โดยมีพุทธโอวาทต่อพระสาวกเหล่านั้น ความว่า ...ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงจาริกไป เพื่อประโยชน์สุขแก่ชนจำนวนมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ทวยเทพและมนุษย์ อย่าไปโดยทางเดียวกันสองรูป จงแสดงธรรมมีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลาง และมีความงามในที่สุด จงประกาศพรหมจรรย์ พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะบริสุทธิ์บริบูรณ์ครบถ้วน สัตว์ทั้งหลายที่มีธูลีในตนน้อย มีอยู่ ย่อมเสื่อมเพราะไม่ได้ฟังธรรม จักมีผู้รู้ธรรม...^๓

พุทธดำรัสนี้ถือได้ว่าเป็นนโยบายแรกเริ่มของงานเผยแผ่พระพุทธศาสนา เป็นที่สังเกตว่า พระพุทธเจ้าทรงใช้คำว่า “ประกาศพรหมจรรย์” มิใช่ “เผยแผ่พระพุทธศาสนา” พรหมจรรย์ หมายถึง การประพฤติหรือการกระทำที่ประเสริฐ มาจากคำว่า “พรหม” ที่หมายถึง ความประเสริฐสูงสุด การประกาศพรหมจรรย์ จึงเป็นการเผยแผ่แบบแห่งการครองชีวิตอันประเสริฐ อันได้แก่การประพฤติ ศีล สมาธิ ปัญญา^๔ เพื่อประโยชน์สุขแก่ตนและผู้อื่น

ในอุพนิเทศ ขุททกนิกาย อธิบายถึง ประโยชน์และการรู้จักประโยชน์ว่า เป็นการทำให้แจ่มแจ้งแล้วซึ่งประโยชน์ตน ประโยชน์ผู้อื่น ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย ประโยชน์ในภพปัจจุบัน ประโยชน์ในภพหน้า และประโยชน์อย่างยิ่ง อันหมายถึงพระนิพพาน^๕ สำหรับประโยชน์ในภพปัจจุบันนั้น ชื่อว่า ทิฏฐธัมมิกัตถะ หมายถึง การรู้จักใช้ความสามารถเพื่อการประกอบหน้าที่การงานอันเป็นสุจริตให้ได้ผลดี การรู้จักรักษาทรัพย์ที่หามาได้ การรู้จักคบมิตร การรู้จักบริหารรายรับรายจ่ายเพื่อประคองชีวิตให้ได้อย่างเหมาะสม^๖ ส่วนประโยชน์ในภพหน้าชื่อว่า สัมปรายิกัตถะ หมายถึง ประโยชน์ในอนาคต ได้แก่ การมีศรัทธาที่เหมาะสม ประพฤติอยู่ในศีลธรรม รู้จักเสียสละ และพัฒนาปัญญาของตน ก็จะส่งผลให้เกิดประโยชน์สุขแก่ชีวิตในอนาคตต่อไป^๗

จะเห็นได้ว่าพระพุทธศาสนามีได้สอนมุ่งสู่นิพพานเท่านั้น แต่ให้ความสำคัญกับการดำรงชีวิตอย่างเป็นสุขของปุถุชนด้วย ผู้ที่ต้องการเป็นสมณะประพฤติพรหมจรรย์ พระพุทธองค์ก็จะทรงสอนให้ละเลิกกามคุณให้สิ้น แต่หากเป็นปุถุชนกลับทรงสอนให้รู้จักปฏิบัติต่อกามคุณอย่างถูกต้อง โดยที่ยังคงความเป็นอิสระอยู่ได้ ไม่ตกเป็นทาสของกามคุณ และมีให้กามคุณกลายเป็นสิ่งก่อโทษทุกข์

^๓ วิ.ม. (ไทย) ๔/๓๒/๔๐.

^๔ พุทธศาสนิกขุ, **อบรมพระธรรมทูต**, (กรุงเทพฯ : ธรรมทานมูลนิธิและธรรมสภา, ๒๕๔๔), หน้า ๒๕-๒๖.

^๕ ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๔๔/๔๗๔.

^๖ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๙, (กรุงเทพฯ : บริษัท เอส อาร์ พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๑๖๖.

^๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๗

ภัย ตัวอย่างเช่น ในโทณพราหมณสูตร ที่ทรงยกธรรมของคฤหบดีพราหมณ์เรื่องการแต่งงานและกามคุณในชีวิตคู่ขึ้นมาเทศนา^๘ หรือในสิงคาลกสูตร มีข้อความที่พระองค์ทรงกำหนดหน้าที่ของภิกษุพึงปฏิบัติต่อฆราวาส ๖ สถาน มีอยู่ข้อหนึ่งว่า “ชี้ทางสวรรค์” ให้^๙ เป็นต้น ทั้งนี้ก็เพื่อให้เขามีความสุขตามแบบฆราวาสทั้งในโลกนี้และโลกหน้า ด้วยชีวิตฆราวาสนั้นไม่เอื้อต่อการบรรลุนิพพาน

คำสอนทั้งหลายในพระพุทธศาสนานั้น รวมแล้วมาจากแก่นธรรมที่พระพุทธองค์ได้ตรัสรู้ คือ ปฏิจจสมุปบาท ที่ว่าด้วยสิ่งๆ ต่างมีขึ้นได้เพราะมีเหตุปัจจัยที่ต่างอิงอาศัยกันเกิดขึ้นเป็นวงจร หากตัดวงจรเสียได้ก็ไม่มีการเกิด พระองค์ทรงสอนอริยสัจ ๔ ที่ว่าด้วยเรื่องของ ทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ การดับทุกข์ และวิธีเพื่อดับทุกข์ พระองค์ทรงพบว่าหนทางที่จะช่วยปลดปล่อยทุกข์ นำมาซึ่งความสุขในการดำรงชีวิตคือ มัชฌิมาปฏิปทา ได้แก่การปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์แปด อันได้แก่ การรักษาศีล ฝึกสมาธิ และพัฒนาปัญญา^{๑๐} เมื่อมนุษย์ปฏิบัติแล้วจะได้รับความสุขเพิ่มขึ้น ตามแต่ระดับของความสามารถที่พัฒนาได้ กล่าวคือ ศีล เป็นเครื่องมือควบคุมตนให้มีประพฤติน่าเป็นปกติ คำว่าปกติก็หมายถึง ไม่สร้างความเดือดร้อนขึ้นมา การมีสมาธิ คือ การรู้จักควบคุมจิตใจ^{๑๑} และการพัฒนาก็คือ การฝึกตนในมีความรู้ในอริยสัจ ๔ เมื่อมนุษย์ได้พัฒนาด้วยแนวทางนี้ แม้จะยังไม่บรรลุนิพพาน อันเป็นเป้าหมายสูงสุดที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้และตั้งใจสั่งสอนให้มนุษย์ไปถึงขั้นนั้น แต่มนุษย์ก็จะได้รับความปกติสุขในการดำเนินชีวิต ส่งผลให้สังคมมีความสันติสุขไปด้วย

งานของพระพุทธเจ้าโดยเนื้อแท้แล้ว จึงไม่ใช่การประกาศศาสนาในลักษณะของความ เป็นเจ้าของกลุ่มก้อนองค์กรใดๆ และมีได้มีเป้าหมายเพื่อก่อตั้งองค์กรพระพุทธศาสนาให้มีความยิ่งใหญ่ เพื่อประโยชน์เจาะจงแก่ใครคนใดไม่ แต่พระองค์ต้องการประกาศหลักการหรือแบบแผนในการดำรงชีวิตที่ดั่งตามตามที่พระองค์ทรงค้นพบ ให้ชาวโลกได้รับรู้และนำไปปฏิบัติ “เพื่อประโยชน์ เพื่อความสุข และเพื่อสันติภาพของมวลมนุษย์” โดยที่พระพุทธองค์ทรงเชื่อมั่นว่า มนุษย์มีศักยภาพที่จะเรียนรู้และพัฒนาตนได้ การรู้ธรรมคือการพัฒนา และพัฒนาการขั้นสูงสุดของมนุษย์ คือ การได้บรมธรรม หรือพระนิพพาน อันเป็นภาวะที่มนุษย์หลุดพ้นจากทุกข์ทั้งมวลโดยสิ้นเชิง

๒.๑.๒ หลักการ

เมื่อจะกล่าวถึงหลักการและเหตุผล หรือหัวใจของพระพุทธศาสนา ผู้คนมักยกเอาพุทธดำรัสคราวโอวาทปาติโมกข์ มาเป็นเครื่องชี้ นำ ดังความว่า

^๘ อัง. ปญจก (ไทย) ๒๒/๑๙๒/๓๒๐.

^๙ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๔๔/๒๐๐.

^{๑๐} พุทธศาสนิกฯ, อบรมพระธรรมทูต, หน้า ๒๖-๒๗.

^{๑๑} อ่างแล้ว.

ความอดทนคือความอดกลั้นเป็นตบะอย่างยิ่ง พระพุทธเจ้าทั้งหลายตรัสว่า นิพพานเป็นบรมธรรม ผู้ทำร้ายผู้อื่น ไม่ถือว่าเป็นบรรพชิต ผู้เบียดเบียนผู้อื่น ไม่ถือว่าเป็นสมณะ การไม่ทำบาปทั้งปวง การทำกุศลให้ถึงพร้อม การทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว นี่คือการสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย การไม่กล่าวร้ายผู้อื่น การไม่เบียดเบียนผู้อื่น ความสำรวมในปาติโมกข์ ความเป็นผู้รู้จักประมาณในอาหาร การอยู่ในเสนาสนะที่สงัด การประกอบความเพียรในอธิจิต นี่คือการสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย^{๑๒}

จากพุทธดำรัสนี้ เมื่อพิจารณาร่วมกับพุทธโอวาทคราวส่งพระสาวก ๖๐ รูป ออกไปเผยแผ่ในครั้งแรกแล้ว สามารถวิเคราะห์ถึงหลักการและเหตุผลของคำสอน รวมถึงคุณธรรมของผู้ทำหน้าที่เผยแผ่ได้ ดังนี้

(ก) ว่าด้วยหลักการแห่งพระธรรมวินัยทั้งหมด คือ การไม่ทำบาปทั้งปวง ทำกุศลให้ถึงพร้อม และทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว โดยการปฏิบัติตามมรรคมืองค์แปด ซึ่งก็คือ ศีล สมาธิ ปัญญา

(ข) ว่าด้วยหลักการของการเผยแผ่ คือ “จงแสดงธรรมมีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลาง และมีความงามในที่สุด จงประกาศพรหมจรรย์ พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะบริสุทธิ์บริบูรณ์ครบถ้วน” หมายถึง ให้ความรู้ซึ่งความบริสุทธิ์แห่งพระธรรมคำสอน โดยสอนศีลเป็นเบื้องต้น สมาธิเป็นท่ามกลาง และปัญญาเป็นเบื้องปลาย^{๑๓} ซึ่งก็คือการฝึกอบรมบุคคลให้เกิดการพัฒนาไปตามลำดับขั้นนั่นเอง อนึ่ง การพัฒนาบุคคลอันเป็นภารกิจหลักของการเผยแผ่พระพุทธศาสนานั้น ได้แก่ การสร้างให้เขาเหล่านั้นเกิดความรู้ความเข้าใจในข้อเท็จจริงของสภาวะทั้งหลาย มีทัศนคติต่อสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้อง ปฏิบัติและจัดการกับสิ่งที่ทั้งหลายตามที่ควรจะเป็น เพื่อให้เกิดเป็นประโยชน์ตน คือ ความมีชีวิตอยู่อย่างสำเร็จผลดีที่สุดในจิตใจเป็นอิสระ และประโยชน์ผู้อื่น คือ สามารถช่วยสร้างสรรค์ประโยชน์สุขแก่ชนทั้งหลายที่อยู่ร่วมกันเป็นสังคมได้^{๑๔}

(ค) ว่าด้วยคุณธรรมของผู้ทำหน้าที่เผยแผ่ ได้แก่

๑. อดทนอดกลั้น ทั้งต่อสภาพความเป็นอยู่ที่ลำบากและต่อการถูกดูหมิ่นหรือไม่ยอมรับผู้ทำหน้าที่เผยแผ่ต้องไม่ตอบโต้เพราะเป้าหมายของการเผยแผ่คือสันติสุข

๒. จาริกไป มิให้ยึดติดกับสถานที่ นอกจากจะเพื่อให้ได้มีโอกาสสั่งสอนผู้คนได้มากขึ้นแล้ว ยังเป็นการทำให้ไม่ยึดติดกับลาภสักการะหรือการสะสมที่จะมีขึ้นในสถานที่ใดที่หนึ่งที่ยู้นาน^{๑๕}

๓. มีความเมตตากรุณาต่อสรรพสัตว์ อนุเคราะห์ด้วยธรรมอย่างไม่เลือกชั้นวรรณะ

^{๑๒} ที.ม (ไทย) ๑๐/๙๐/๕๐-๕๐.

^{๑๓} เป็นคำอธิบายของอรรถกถา อ้างใน พุทธทาสภิกขุ, **อบรมพระธรรมทูต**, หน้า ๓๒.

^{๑๔} พระธรรมปิฎก(ป.อ.ปยุตโต), **พุทธวิธีในการสอน**, (กรุงเทพฯ: มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๒), หน้า ๖.

^{๑๕} พระวิมาน คมภีร์ปญฺโญ (ตริภุมล), “การเผยแผ่ในอุรุเวลาเสนานิคมในฐานะต้นแบบแห่งพุทธวิธีในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๑๕.

๔. มีความกล้าหาญ ดังที่ทรงให้แยกย้ายกันไปทำงาน “...อย่าไปทางเดียวกันสองรูป”

๕. ประพฤติพรหมจรรย์เป็นแบบอย่าง จากประโยคเดิมที่ว่า “...จงประกาศพรหมจรรย์ พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะบริสุทธิ์บริบูรณ์ครบถ้วน” คำ ‘อรรถ’ หมายถึง เนื้อหาแท้ๆ คือ การกระทำ ส่วน ‘พยัญชนะ’ คือ คำพูด^{๑๖} ดังนั้นการประกาศพรหมจรรย์ จึงไม่ใช่เพียงแค่คำสั่งสอน แต่เป็นการไปประกาศการกระทำ ส่วนคำสั่งสอนนั้นเป็นวิธีการประกอบ นอกจากนี้คำว่า ธรรม ยังหมายรวมถึง ๓ ประการ คือ ปรีชาธรรม ปฏิบัติธรรม และ ปฏิเวธธรรม^{๑๗} ผู้ทำหน้าที่เผยแผ่จึงต้องสามารถแสดงธรรมได้ครบทั้ง ๓ ประการ จึงจะสมบูรณ์

๖. มีความหวังในผลสำเร็จ มุ่งมั่นไม่ทอดถอย และไม่ละเลยประโยชน์สุขของผู้คนแม้มีจำนวนน้อย ด้วยประโยคที่ว่า “สัตว์ทั้งหลายที่มีธุลีในตาน้อย มีอยู่ ย่อมเสื่อมเพราะไม่ได้ฟังธรรม จักมีผู้รู้ธรรม” เป็นการแสดงถึง คำสอนที่ไม่ให้พระสาวกท้อแท้สิ้นหวังในงานที่ยากนี้ และทรงให้กำลังใจว่า ยังมีผู้ที่สามารถปฏิบัติตามพระธรรมคำสอนนี้ได้แน่นอน [จึงขอให้มุ่งมั่นทำประโยชน์ต่อไป]

๗. มีความมกน้อย สมณะ สำรวม พากเพียรในการฝึกฝนตน ซึ่งจะได้เป็นต้นแบบของการประพฤติพรหมจรรย์ และเป็นประโยชน์เฉพาะตนแก่พระสาวก

๒.๑.๓ วิธีการ

พระพุทธเจ้าทรงมีกระบวนการและวิธีการทำงานที่ละเอียด ลึกซึ้ง กอปรด้วยกลยุทธ์หลากหลาย ซึ่งเคยมีงานวิจัยไว้หลายแง่มุมแล้ว ในที่นี้จึงเป็นเพียงการหยิบยกข้อมูลเหล่านั้นมารวบรวมจัดแยกเป็นหมวดหมู่ตามที่ผู้วิจัยเห็นควร เพื่อใช้เทียบเคียงกับงานเผยแผ่ในยุคหลัง

ก. ทรงวางแผน

นักวิชาการไม่น้อยมีความเห็นว่าพระพุทธเจ้าทรงวางแผนการประกาศศาสนาอย่างแยบยล ตั้งแต่หลังตรัสรู้ใหม่ๆ เช่น ศาสตราจารย์พิเศษ จ्ञานงค์ ทองประเสริฐ ราชบัณฑิต ได้วิเคราะห์ว่า

เมื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้แล้วก็เป็นที่น่าสังเกตว่า พระองค์ต้องเสวยวิมุตติสุขถึง ๔๙ วัน ... ความสุขจากวิมุตติก็คงต้องมีแน่นอน แต่ว่าประการสำคัญพระพุทธเจ้าทรงวางแผนต่างๆ ทรงวางแผนประกาศพระศาสนา ทรงวางแผนที่จะทำงาน เพราะงานครั้งนี้เป็นงานปฏิวัติสังคม เป็นงานที่ยิ่งใหญ่ ความเชื่อถือของพวกพราหมณ์ฝังรากลึกลงไปเป็นเวลาตั้งหลายพันปีแล้ว การที่จะถอนรากถอนโคนขึ้นมาได้ จะทำอย่างไร?^{๑๘}

^{๑๖} พุทธทาสภิกขุ, อบรมพระธรรมทูต, หน้า ๓๒-๓๓.

^{๑๗} อ่างแล้ว.

^{๑๘} จ्ञานงค์ ทองประเสริฐ, แผนการกู้สภาพของเจ้าชายสิทธัตถะ, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๒๓๐-๒๓๑.

ต่อมาเมื่อทรงมีพระสาวกถึง ๖๐ รูปแล้ว พระองค์เริ่มวางแผนส่งไปเผยแผ่พระธรรมคำสอนให้ได้มากและกว้างไกลที่สุดเท่าที่จะทำได้ โดยทรงกำหนดให้แยกย้ายกันไปตามลำพัง มิให้ไปทางเดียวกันสองรูป ส่วนพระองค์เสด็จไปอุรุเวลาเสนานิคม^{๑๙} และตามพุทธประวัติก็แสดงว่าทรงเริ่มต้นจากการปราบชฎิลสามพี่น้อง เจ้าลัทธินุชาไฟ ซึ่งมีบริวารเรือนพันและเป็นที่นับถือของชาวมคธ พระองค์ทรงใช้วิธีการที่เฉียบคม จนชฎิลทั้งสามยอมตนเป็นสาวก รวมทั้งบริวารของชฎิลเหล่านั้นด้วย จึงทำให้เวลานั้นพระองค์มีสาวกหลักพัน ก่อนจะเดินทางต่อไปโปรดพระเจ้าพิมพิสาร จนได้พระราชอาสน์แห่งแคว้นมคธที่เรื่องอำนาจอยู่ในเวลานั้นเป็นองค์อุปถัมภ์ ซึ่งทรงวิทย์ แก้วศรี วิเคราะห์ว่า เหตุการณ์นี้โยงไปถึงพระเจ้าปเสนทิแห่งแคว้นโกศล ที่มีอำนาจเหนือกรุงกบิลพัสดุ์อยู่แล้ว^{๒๐} จึงทำให้การเผยแผ่พระศาสนาของพระองค์ได้รับการยอมรับ และสนับสนุนด้วยดีในเวลาต่อมา

อย่างไรก็ตามการเผยแผ่พระธรรมวินัยของพระองค์ในเวลาต่อมาตลอด ๔๕ พรรษา ก็มิได้ราบรื่น ทรงพบกับอุปสรรคนานาประการ แม้ว่าสังคมอินเดียในเวลานั้นจะเอื้อต่อการศึกษาค้นคว้าความรู้ของเหล่านักปราชญ์บัณฑิตทั้งหลาย แต่ด้วยการครอบงำของลัทธิความเชื่อแบบพราหมณ์ที่ฝังแน่นมายาวนานเป็นพันปี และการแข่งขันกันของเจ้าลัทธิต่างๆ รวมถึงความวุ่นวายของสภาวะทางเศรษฐกิจและการเมือง การเกิดขึ้นและตั้งมั่นอยู่ของพระพุทธศาสนา จึงไม่ใช่เรื่องง่าย ดังที่ วรศักดิ์ มหัทธโนบล ได้วิเคราะห์ว่า “การที่พระพุทธเจ้าทรงดำเนินพระพุทธกิจมาได้ท่ามกลางสถานการณ์ล่อแหลมเช่นนั้น ย่อมไม่ใช่เรื่องธรรมดา ตรงกันข้ามกลับยิ่งสะท้อนให้เห็นถึงบทบาทความสำคัญของพระศาสนาที่พระองค์ทรงสถาปนาขึ้นมาอีกด้วยว่า ทรงอิทธิพลเพียงใดในยุคนั้น”^{๒๑}

การวางแผนของพระพุทธเจ้า จึงมิใช่เป็นการวางแผนแบบธรรมดาทั่วไป แต่เป็นระดับยุทธวิธีซึ่งมีความสำคัญยิ่งต่อศักยภาพในการเผยแผ่เชิงรุก พระองค์ทรงวางยุทธวิธีอย่างต่อเนื่องตลอดพระชนม์ชีพ และครอบคลุมทุกด้าน ได้แก่

(๑) แผนด้านวิชาการ คือทำอย่างไรที่จะให้ผู้คนเข้าใจหลักธรรมคำสอนนำไปปฏิบัติได้เกิดผล

(๒) แผนด้านกิจการ ในที่นี้หมายถึง แผนการขยายพื้นที่ประกาศหลักธรรมคำสอนให้เข้าถึงผู้คนได้มากขึ้น เพื่อประโยชน์ของผู้คนเหล่านั้น

(๓) แผนด้านองค์กร หมายถึงการบริหารคณะสงฆ์ให้อยู่ร่วมกันอย่างเรียบร้อย เป็นที่เลื่อมใสแก่ผู้พบเห็น สามารถทำกิจของสงฆ์เพื่อประโยชน์ตน และทำการเผยแผ่พระธรรมคำสอนเพื่อประโยชน์ผู้อื่น ได้อย่างดี

^{๑๙} วิ.ม. (ไทย) ๔/๓๒/๔๐.

^{๒๐} ทรงวิทย์ แก้วศรี, “การศึกษาวิเคราะห์ยุทธวิธีในการประกาศศาสนาของพระพุทธเจ้า”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย:มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๔.

^{๒๑} วรศักดิ์ มหัทธโนบล, พุทธโคดม, หน้า ๓๐.

แผนงานทั้งสามด้านนี้ จะปรากฏให้เห็นชัดในวิธีการดำเนินงาน และวิธีการสอนแบบต่างๆ ของพระพุทธเจ้าที่จะได้กล่าวในลำดับต่อไป

ข. ทรงจัดระเบียบองค์กรสงฆ์

จากพุทธประวัติแสดงให้เห็นว่า พระองค์ไม่ได้ปล่อยให้คณะสงฆ์ที่มีจำนวนมากขึ้นเรื่อยๆ เติบโตอย่างไร้ทิศทาง แต่ทรงจัดระเบียบในด้านต่างๆ ครอบคลุมความเป็นอยู่ของสมาชิกสงฆ์ เช่น คุณสมบัติของสมาชิก สิทธิ หน้าที่ วิธีการรับสมาชิกใหม่ การฝึกอบรมดูแลสมาชิกใหม่ เป็นต้น ข้อกำหนดเหล่านี้คืออริยวินัย ที่จะทำให้สังฆมณฑลตั้งอยู่ได้ด้วยดี^{๒๒} ในพระไตรปิฎกใช้คำว่า สิกขาบท^{๒๓} และแสดงถึงประโยชน์ที่พระพุทธเจ้าทรงมุ่งหวังจากสิกขาบท มี ๑๐ ประการ คือ^{๒๔}

๑. เพื่อให้เกิดความเรียบร้อยดีงามของสงฆ์
๒. เพื่อการอยู่อย่างผาสุกของสงฆ์ทั้งหมด
๓. เพื่อข่มคนหน้าด้าน ขาดความสำนึกที่ชอบที่ควร
๔. เพื่อความอยู่ผาสุกแห่งภิกษุผู้มีศีล
๕. เพื่อป้องกันความเสื่อมเสียที่จะมีขึ้นในปัจจุบัน
๖. เพื่อป้องกันความเสื่อมเสียที่จะมีขึ้นในภายหน้า
๗. เพื่อความเลื่อมใสของคนที่ยังไม่เลื่อมใส
๘. เพื่อความเลื่อมใสยิ่งขึ้นไปของคนที่เลื่อมใสแล้ว
๙. เพื่อความตั้งมั่นดำรงอยู่แห่งสัตถธรรม
๑๐. เพื่อเอื้อเพื่อวินัย หมายถึง วินัยสนับสนุนให้วินัยยังทำหน้าที่ได้ดีอยู่ต่อไป

กล่าวคือ พระวินัยสร้างประโยชน์ให้สงฆ์ สงฆ์ได้ประโยชน์จึงรักษาวินัย วินัยจึงมีอยู่

สิกขาบททั้งหลายมิได้ตั้งขึ้นมาเช่นไรแล้วต้องคงอยู่เช่นนั้นตลอดไป แต่พระพุทธเจ้าทรงปรับเปลี่ยนให้เหมาะสมอยู่เสมอ โดยทรงนำประเด็นปัญหาที่เกิดขึ้นมาเป็นตัวตั้ง แล้วแก้ไขบัญญัติสิกขาบทขึ้นใหม่เพื่อตอบโจทย์ปัญหานั้น ขอนำเรื่องการบรรพชาอุปสมบท มาแสดงเป็นตัวอย่างเป็นภาพชัด แรกเริ่มนั้นใช้วิธีบวชแบบเอหิภิกขุอุปสัมปทา คือ พระพุทธเจ้าประทานการอุปสมบทให้ด้วยพระองค์เอง โดยเพียงตรัสว่า “(พวก) เธอจงเป็นภิกษุมาเถิด” ต่อมาเมื่อมีผู้ศรัทธาเข้ามาขอบวชมากขึ้น แต่พระสาวกที่ส่งออกไปเผยแผ่ยังไม่ได้รับพุทธานุญาตให้ทำการบวชได้ ต้องพาผู้จะบวชมาเข้าเฝ้าบวชกับพระพุทธองค์เท่านั้น จึงมีความลำบาก ไม่เอื้อต่อการทำงานขยายพื้นที่เผย

^{๒๒} สมิตธิพล เนตรนิมิตร, “ภาพลักษณ์ของพระสงฆ์ในอริยวินัย : วิถีชีวิตและบทบาทของพระสงฆ์”, รายงานวิจัย, (สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๙๕.

^{๒๓} สิกขาบท หมายถึง พระวินัย จัดเป็นศีลของภิกษุและภิกษุณี สิกขาบท มีทั้งสิกขาบทที่ระบุในพระปาติโมกข์ และสิกขาบทที่ไม่ระบุไว้ในพระปาติโมกข์, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๔.

^{๒๔} อ่างแก้ว ; วิ.ม. (ไทย) ๑/๓๙/๒๗-๒๙.

แล้ว พระองค์จึงทรงปรับเปลี่ยนเสียใหม่ ให้ภิกษุสาวกสามารถบรรพชากุลบุตรได้ด้วยตนเอง โดยการให้ผู้จะบวชกล่าวไตรสรณคมณ์ เรียกว่า ตีสรณมณุปสัมปทา^{๒๕} จากนั้นพระพุทธเจ้าก็ทรงกำหนดข้อควรปฏิบัติระหว่างสงฆ์ที่เป็นศิษย์และอาจารย์ขึ้น^{๒๖} เพื่อให้อุปัชฌาย์และสัทธีวิหาริกได้ช่วยเหลือดูแลกันและกัน เป็นการวางระบบพี่เลี้ยงนั่นเอง ต่อมาก็มีเรื่องที่ว่าพรหมณ์ผู้หนึ่งคิดจะบวช แต่ไม่มีภิกษุโดยอมบวชให้ด้วยตนเอง [คงจะคิดว่าเมื่อผู้อื่นปฏิเสธมาแล้ว ตนจึงไม่กล้ารับเกรงผู้อื่นจะไม่เห็นด้วย จึงปฏิเสธต่อๆ กันไป] พระพุทธองค์จึงต้องทรงปรับระเบียบใหม่ ให้มีพิธีอุปสมบทแบบญาติจตุตถกรรมวาจา และยกเลิกตีสรณคมณุปสัมปทาเสีย^{๒๗} ญาติจตุตถกรรมวาจา คือการที่ภิกษุผู้จะทำการบวชกุลบุตร ประกาศขอมติเห็นชอบจากสงฆ์สามครั้ง หากสงฆ์ไม่คัดค้าน ถือว่าได้มติเห็นชอบให้บวชได้^{๒๘} วิธีนี้จึงช่วยให้ภิกษุผู้ทำการบวชให้สบายใจว่า จะไม่ได้รับการตำหนิเรื่องการให้บวชแก่กุลบุตรนั้นๆ จากภิกษุอื่นในภายหลังเพราะเป็นการเห็นด้วยร่วมกัน และวิธีนี้ยังมีข้อกำหนดเงื่อนไขปลีกย่อย เพื่อความเหมาะสมกับท้องถิ่นอีกด้วย คือ หากเป็นเขตปลายแดน (ปัจจุบันชนบท) ให้ขอมติจากสงฆ์เพียง ๕ รูป แต่หากเป็นในเขตเมือง (มัธยมประเทศ) ให้ขอมติจากสงฆ์ ๑๐ รูป^{๒๙}

การเป็นภิกษุในสังคมสงฆ์ของพระพุทธองค์นั้น มิได้มีหน้าที่เฉพาะตนในการบำเพ็ญเพียรเท่านั้น แต่ยังต้องมีหน้าที่รับผิดชอบในกิจการของสงฆ์ด้วย การกำหนดตำแหน่งเอตทัคคะ ก็เป็นตัวอย่างหนึ่งของการให้ความดีความชอบพร้อมกับหน้าที่เฉพาะด้านนั้นให้ดูแลรักษา ส่วนหน้าที่รับผิดชอบในกิจการทั่วไป มีตัวอย่างเช่น การกำหนดหน้าที่งาน ๑๔ ตำแหน่ง^{๓๐} ให้ดูแลความเรียบร้อยและอำนวยความสะดวกแก่สมาชิกสงฆ์ โดยภิกษุที่ได้รับเลือกมาทำงาน จะต้องได้รับฉันทามติจากสมาชิกสงฆ์ก่อน ส่วนตัวอย่างการจัดระเบียบองค์กรในรูปของการตั้งคณะทำงานเพื่อพิจารณากิจการของสงฆ์ ได้แก่ รูปแบบของสังฆกรรม

^{๒๕} โดยให้กุลบุตรผู้ประสงค์จะบวช ปลงผมและหนวด แล้วให้ครองผ้ากาสาเยาะ ให้หม้ออุตตราสงค์ เฉวียงบ่าข้างหนึ่ง ให้กราบเท้าภิกษุทั้งหลาย ให้นั่งกระโห่ียง ให้ประนมมือแล้วกล่าวไตรสรณคมณ์ คือรับเอาพระรัตนตรัยเป็นสรณะ, วิ.ม. (ไทย) ๔/๓๔/๔๒-๔๓.

^{๒๖} วิ.ม. (ไทย) ๔/๓๔-๓๘/๓๙-๔๓.

^{๒๗} วิธีตีสรณคมณุปสัมปทานี้ต่อมาใช้ในการบวชสามเณร, สมมติพิล เนตรนิมิต, “ภาพลักษณ์ของพระสงฆ์ในอริยวินัย : วิถีชีวิตและบทบาทของพระสงฆ์”, รายงานวิจัย, หน้า ๑๑๔.

^{๒๘} วิ.ม. (ไทย) ๔/๖๙-๗๐/๙๓-๙๔

^{๒๙} สมมติพิล เนตรนิมิต, “ภาพลักษณ์ของพระสงฆ์ในอริยวินัย : วิถีชีวิตและบทบาทของพระสงฆ์”, รายงานวิจัย, หน้า ๑๑๔.

^{๓๐} ๑๔ ตำแหน่งได้แก่ (๑) เจ้าหน้าที่แจกภัตตาหาร (๒) เจ้าหน้าที่แจกเสนาสนะ (๓) เจ้าหน้าที่จัดเสนาสนะ (๔) เจ้าหน้าที่รักษาเรือนคสัง (๕) เจ้าหน้าที่รับผ้า (๖) เจ้าหน้าที่แจกผ้า (๗) เจ้าหน้าที่แจกข้าวต้ม (๘) เจ้าหน้าที่แจกผลไม้ (๙) เจ้าหน้าที่แจกของขบฉัน (๑๐) เจ้าหน้าที่แจกของเล็กน้อย (๑๑) เจ้าหน้าที่ให้รับผ้าสาฎก (๑๒) เจ้าหน้าที่ผู้ให้รับบาตร (๑๓) เจ้าหน้าที่ผู้ใช้นักวัด (๑๔) เจ้าหน้าที่ผู้ใช้นักสามเณร, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๐-๑๘๑.

การจัดตั้งและบริหารองค์กรสงฆ์ของพระพุทธเจ้าในครั้งพุทธกาลนั้น นอกจากจะเพื่อความเรียบร้อยเรียบร้อยและประโยชน์ของสงฆ์แล้ว ยังเป็นการสร้างแบบอย่างสำหรับผู้ประพฤติธรรมขึ้นมา ท่ามกลางสังคมที่มีความเชื่อที่แตกต่างกันอย่างหลากหลายในเวลานั้น^{๓๑} ดังนั้นการบริหารจัดการองค์กรสงฆ์ในยุคปัจจุบัน ก็ควรคำนึงถึงความเป็นแบบอย่างที่ดีแก่สังคมด้วย และจากเนื้อหาที่ยกมาข้างต้นนั้น แม้เป็นเพียงบางส่วนของบริหารจัดการองค์กรสงฆ์ของพระพุทธองค์ แต่ก็เพียงพอแสดงให้เห็นได้ถึง ความยืดหยุ่นในการบริหารจัดการ ความที่ทรงเป็นประชาธิปไตยรับฟังเสียงของสมาชิก ทรงบริหารโดยการกระจายอำนาจ และการให้ความสำคัญในความเป็นอยู่ของสมาชิกสงฆ์ องค์กรสงฆ์เป็นกองทัพสำคัญของการเผยแผ่หลักธรรมคำสอน หากกองทัพอ่อนแอเสียแล้ว การจะทำงานเผยแผ่ให้ประสบความสำเร็จก็คงเป็นไปได้ยาก ดังนั้นการบริหารจัดการองค์กรสงฆ์จึงเป็นองค์ประกอบสำคัญของงานเผยแผ่พระพุทธศาสนาด้วย

ค. วิธีการเข้าถึงมวลชน

การเข้าถึงมวลชนให้ได้ เป็นโจทย์แรกสำหรับงานเผยแผ่ศาสนา ในสมัยพุทธกาลนั้น พระพุทธเจ้าทรงดำเนินกลยุทธ์อย่างชาญฉลาด ภายใต้นโยบายที่ชัดเจน ซึ่งพอจะนำมาประมวลเป็นลักษณะวิธีต่างๆ ได้ดังนี้

(๑) ทรงเริ่มต้นเผยแผ่ในชนชั้นระดับบนของสังคมก่อน

พระพุทธเจ้าทรงเริ่มต้นจากนักบวช เนื่องจากนักบวชเป็นผู้แสวงหาทางพ้นทุกข์อยู่แล้ว และนับเป็นผู้มีความอดทนต่อความยากลำบากได้ดี และหากเป็นนักบวชเจ้าสำนัก เป็นผู้ที่สาธุชนทั่วไปศรัทธา เมื่อนักบวชเหล่านั้นหันมาอมรับนับถือในพระองค์แล้ว ก็จะทำให้สาธุศิษย์และผู้ศรัทธาในนักบวชเหล่านั้น หันมาอมรับนับถือในพระธรรมคำสอนของพระองค์ตามไปด้วย เช่น การที่ทรงสามารถทำให้ชฎิลบวชเป็นภิกษุในพระธรรมวินัยของพระองค์ จึงทำให้สาวกทั้งหมดของชฎิลบวชด้วย นำมาซึ่งความศรัทธาและกล่าวขานของชาวเมือง และยังทำให้ศรัทธาของพระเจ้าพิมพิสารที่มีต่อพระพุทธองค์เพิ่มพูนยิ่งขึ้น จากที่เคยมีความชื่นชมเป็นทุนเดิมตั้งแต่ครั้งก่อนการตรัสรู้

ส่วนกษัตริย์นั้น นับเป็นผู้ชี้ชะตาความมั่นคงหรือล้มหายตายจากของลัทธิศาสนาได้เลยทีเดียว เพราะหากมีศรัทธาปสาทะแล้วก็จะเป็นที่เกราะป้องกันภัยอันตรายและเป็นพลังสนับสนุนที่สำคัญยิ่ง แต่หากตรงกันข้ามก็จะเป็นพลังทำลายล้างได้อย่างน่ากลัว ในทำนองเดียวกัน เหล่าพราหมณ์หัวหน้า เศรษฐี คฤหบดี ก็เป็นผู้มีชื่อเสียงในชุมชน มีบารมีและกำลังทรัพย์ที่จะเกื้อหนุนได้ หากผู้คนเหล่านั้นหันมานับถือแล้ว ก็จะทำให้มีฐานกำลังที่จะขยายการเผยแผ่ไปสู่ชนทุกชั้นในวงกว้าง ในลำดับต่อไปได้ดีกว่า ตัวอย่างเช่น พระเจ้าพิมพิสาร อนาถบิณฑิกเศรษฐี นาถวิสาขา เป็นต้น ท่านเหล่านี้เป็นชนชั้นสูงที่มีส่วนสำคัญต่อการดำรงอยู่และความเจริญของพระพุทธศาสนาในสมัยพุทธกาล

^{๓๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๘.

(๒) ทรงยึดหลักความเท่าเทียมกัน

เมื่องานเผยแผ่ของพระองค์เริ่มได้รับการยอมรับ มีฐานสนับสนุนจากชนชั้นปกครอง บัณฑิต และคฤหบดีแล้ว พระองค์ก็ทรงส่งพระสาวกทำงานเผยแผ่พระธรรมคำสอนสู่ชนทุกหมู่เหล่า อย่างเท่าเทียมกัน พระพุทธเจ้าทรงมีทรรศนะที่ชัดเจนในเรื่องความเท่าเทียมกันของมนุษย์และการให้ โอกาสแก่คนที่มีความสามารถ โดยไม่กีดกันว่าเป็นชนชั้นไหน เห็นได้ชัดจากหลายพระสูตรที่ดำหนิ ความเชื่อเรื่องกำเนิดวรรณะของพราหมณ์อย่างแข็งกร้าว และทรงชี้ให้เห็นด้วยเหตุผลว่า แม้ชนใน วรรณะจัณฑาล ก็สมควรเรียนพระเวท และสวดมนต์ได้ หากเป็นคนฉลาดและมีความคิด^{๓๒} ซึ่ง ทรรศนะเช่นนี้ ได้ถูกนำมาปฏิบัติในสังคมภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมวินัยของพระองค์ โดยผู้ที่เข้ามาเป็น สมาชิกสงฆ์แล้ว ไม่ว่าจะเคยอยู่ในวรรณะใดมาก่อน ก็ต้องปฏิบัติอยู่ในสิกขาบทเดียวกัน และมีระบบ ให้ภิกษุเคารพภิกษุผู้ที่บวชก่อนโดยไม่คำนึงว่าภิกษุนั้นมาจากชนวรรณะใด

(๓) ให้พุทธศาสนิกชนเข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนาและแก้ปัญหาองค์กรสงฆ์ ตัวอย่างเช่น เหตุการณ์ที่มีภิกษุตั้งครุฑขึ้น โดยภิกษุนั้นยืนยันว่าศีลของตนมิได้ต่างพร้อยเลย พระพุทธเจ้าจึงทรงให้มีการสอบสวนความจริงขึ้น โดยทรงเชิญพระเจ้าปเสนทิโกศล ท่านอนาถบิณฑิก เศรษฐี ท่านจุลอนาถบิณฑิก นางวิสาขา และบุคคลที่สังคมนับหน้าถือตาในเวลานั้น มาเป็นคณะ สอบสวนอภิภรณ์ ในที่สุดผลตรวจสอบก็ปรากฏออกมาว่า ภิกษุนั้นตั้งครุฑตั้งแต่ก่อนบวช โดย ตนเองไม่ทราบ ต่อมาภิกษุณีได้คลอดบุตรในสำนักภิกษุณีนั้น พระเจ้าปเสนทิได้นำบุตรของนางไป เลี้ยงดูได้ชื่อว่า กุมารกัสสป ซึ่งได้อุปสมบทในกาลต่อมาและบรรลุอรหัตผลในที่สุด^{๓๓}

เหตุการณ์ตัวอย่างดังกล่าว แม้ว่าจะเป็นอภิภรณ์ที่เกี่ยวกับคณะสงฆ์โดยตรง แต่พระ พุทธองค์ทรงเล็งเห็นว่า ขรรवासเป็นผู้เชี่ยวชาญที่จะพิจารณาตัดสินเรื่องนั้นๆ ได้ดีกว่า เช่น นาง วิสาขาที่ผ่านการมีบุตรจำนวนมาก ย่อมสามารถเข้าใจและวิเคราะห์ครุฑได้ดี ส่วนขรรवासท่านอื่นๆ นั้น นับเป็นตัวแทนของพุทธศาสนิกชนที่อุปถัมภ์พระศาสนาอยู่ การเชิญมาร่วมนอกจากจะอาศัย ความรู้แล้ว ยังเป็นการให้เกียรติ ทำให้ผลการตัดสินได้รับการยอมรับ และยังทำให้ชื่อเสียงองค์กรสงฆ์ ของพระองค์ได้รับการเชื่อถือและชื่นชมยิ่งขึ้นไปอีกทางหนึ่งด้วย

(๔) ทรงใช้ภาษามคธเป็นภาษาสำหรับสืบทอดพระธรรมวินัย^{๓๔} ซึ่งเป็นภาษาที่ใช้สื่อสาร ทั่วไป แทนการใช้ภาษาสันสกฤตที่ในยุคนั้นถือว่าเป็นภาษาชั้นสูงที่ใช้จารึกคัมภีร์และถ่ายทอดคำสอน ทางศาสนา รวมทั้งทรงสนับสนุนให้พระสาวกแสดงธรรมด้วยภาษาของตนเองที่ประชาชนเข้าใจได้ ทรงห้ามยกพุทธพจน์ขึ้นเป็นภาษาสันสกฤต มิเช่นนั้นปรับอาบัติทุกกฏ วิธีการนี้จึงทำให้พระธรรมคำ สอนแพร่หลายไปในชนทุกชั้นได้อย่างรวดเร็ว ต่างจากพระเวทในเวลานั้นที่ใช้ภาษาสันสกฤต ซึ่ง

^{๓๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๔/๘๔-๘๕; พุ.ชา.ม. (ไทย) ๒๘/๗๕๘-๙๖๐/๓๓๑-๓๓๒.

^{๓๓} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระสูตร และ อรรถกถา แปล ขุททกนิกาย คาถาธรรมบท เล่มที่ ๑ ภาค ที่ ๒ ตอน ๓, พิมพ์ครั้งที่ ๓, กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๒๐๓-๒๐๕.

^{๓๔} พระธรรมคำสอนที่ใช้ภาษามคธเหล่านี้ ต่อมาเรียกว่า พระบาลี

เรียนรู้ได้เฉพาะวรรณะพราหมณ์และถ่ายทอดสู่เฉพาะกลุ่ม ส่วนผู้คนทั่วไปท่องบ่นมนต์เหล่านั้นโดยไม่รู้ความหมาย จึงเป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้พราหมณ์สร้างพิธีกรรมมอมเมาผู้คนได้

(๕) ทำการเผยแผ่เชิงรุกอย่างเข้าถึงชุมชน โดยทั้งพระองค์เองและพระสาวกกระจายกันจาริกไปยังพื้นที่ต่างๆ และทรงเปิดโอกาสให้พุทธศาสนิกชนทั้งหลายสามารถเข้าเฝ้าเพื่อฟังธรรม ถามปัญหา และแสดงความคิดเห็นในเรื่องต่างๆ ต่อพระองค์ได้อย่างใกล้ชิด

(๖) ทรงรับฟังข้อร้องเรียนเสนอแนะจากประชาชนทั่วไป และนำมาสืบเหตุแท้จริง แล้วพิจารณาแก้ไขข้อบกพร่องนั้นอยู่เสมอ ดังจะเห็นได้จากทรงอบรมพระสาวก และแก้ไขบัญญัติพระวินัยเสียใหม่ เมื่อเกิดปัญหาต่างๆ ขึ้น

(๗) ทรงกำหนดตารางการทำงานส่วนพระองค์ไว้เป็นมาตรฐาน เพื่อประสิทธิภาพการทำงานของพระองค์เอง และเพื่อให้ผู้อื่นสามารถบริหารเวลาในการมาเข้าเฝ้าได้อย่างสัมพันธ์กัน กล่าวคือ ทรงมีพุทธกิจประจำวันแบ่งเป็น ๕ ช่วงโดยปกติ คือ

๑. ปุเรภัตตกิจ พุทธกิจภาคเช้าก่อนอาหาร ได้แก่ ทรงตื่นบรรทมแล้วเสด็จออกบิณฑบาต เสวยแล้ว ทรงแสดงธรรมโปรดประชาชนในที่นั้นๆ
๒. ปัจฉภัตตกิจ พุทธกิจภาคบ่ายหลังอาหาร ทรงให้โอวาทภิกษุสงฆ์ จากนั้นเสด็จเข้าพักผ่อนในพระคันธกุฎีเล็กน้อย แล้วทรงตรวจดูความเป็นไปของชาวโลก ก่อนจะออกมาแสดงธรรมโปรดประชาชน ณ ธรรมสภา
๓. ปุริมยามกิจ คือ ยามที่ ๑ ของราตรี โปรดให้ภิกษุได้เฝ้าทูลถามปัญหาบ้าง ขอกรรมฐานบ้าง แสดงธรรมโปรดบ้าง
๔. มัชฌิมยามกิจ เมื่อพระสงฆ์แยกย้ายไปแล้ว ทรงใช้เวลาช่วงนี้ตอบปัญหาพวกเทพที่มาเฝ้า [อาจตีความได้ว่า พระองค์ทรงใช้เวลาทบทวนเรื่องราวต่างๆ ที่เกิดขึ้นระหว่างวัน และพิจารณาถึงแนวทางแก้ไข วางแผนการทำงาน]
๕. ปัจฉิมยามกิจ เสด็จจงกรมเพื่อให้พระวรกายได้ผ่อนคลาย แล้วบรรทมสืบทไสยาสน์อย่างมีพระสติสัมปชัญญะ ก่อนที่จะประทับนั่งพิจารณาสอดส่องว่า ในวันต่อไปควรเสด็จไปโปรดบุคคลใดเป็นพิเศษ^{๓๔} [กรณีนี้ผู้วิจัยเห็นว่า เทียบได้กับการทำงานที่ต้องมีแผนหรือเตรียมการว่า วันนั้นๆ มีสิ่งใดที่จะต้องทำบ้าง และเรียงลำดับเลือกเอาเหตุที่สำคัญที่สุดมาทำก่อน]

(๘) ทรงอนุญาตให้มีวัดในพื้นที่ต่างๆ เพื่อเป็นที่พัก ที่ศึกษาเล่าเรียน และเป็นศูนย์กลางในการพบปะกับประชาชน เช่น วัดเวฬุวันเมืองราชคฤห์ วัดพระเชตุวันเมืองสาวัตถี วัดนิโครธารามเมืองกบิลพัสดุ์ เป็นต้น แต่ทั้งนี้ภารกิจในการสร้างวัดเป็นหน้าที่ของอุบาสก อุบาสิกา มิใช่

^{๓๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธวิธีในการสอน, หน้า ๒๘-๒๙.

หน้าที่โดยตรงของสงฆ์ แต่ทรงอนุญาตให้สงฆ์เป็นที่ปรึกษาได้ ดังเช่นครั้งที่นางวิสาขาต้องการสร้าง โลหะปราสาท และได้ขอพุทธาอนุญาตให้พระโมคคัลลานะอยู่เป็นที่ปรึกษา^{๓๖}

ง. วิธีการสร้างคำสอน

พระพุทธเจ้าทรงใช้ ๔ รูปแบบ คือ (๑) ยอมรับคำสอนของลัทธิศาสนาเดิมมาใช้ (๒) นำ คำสอนเดิมมาปฏิรูปหรือปรับปรุง (๓) ปฏิวัติหรือเปลี่ยนแปลง (๔) สร้างหลักขึ้นใหม่^{๓๗}

(๑) ทรงยอมรับในคำสอนของลัทธิศาสนาที่มีอยู่แล้วมาใช้

พระองค์ทรงยอมรับนับถือคำสอนของนักปราชญ์ต่างๆ ที่มีมาก่อนหรือร่วมสมัยกับ พระองค์ในกรณีคำสอนนั้นมีประโยชน์แก่ผู้ปฏิบัติ ตัวอย่างเช่น ทรงนำคุณสมบัติของพรหมตามความ เชื่อของศาสนาพราหมณ์มาใช้ ได้แก่ การมีเพศพรหมจรรย์ มีจิตใจบริสุทธิ์ไม่เศร้าหมอง ไม่มีจิตคิด เบียดเบียนจองแวงผู้ใด สามารถควบคุมบังคับจิตใจไม่ให้ถูกกิเลสหรือความมัวหมองครอบงำ^{๓๘}

(๒) ทรงนำคำสอนเดิมมาปฏิรูปหรือปรับปรุง

เป็นการนำเอาหลักการและความเชื่อที่ดั้งเดิมซึ่งมีอยู่ในวิถีเดิมของสังคม แต่ได้ถูกละเลย ไป กลับขึ้นมาชี้ให้เห็นความสำคัญ และสร้างความสัมพันธ์ทางความเชื่อสู่การปฏิบัติแบบใหม่ ตัวอย่างเช่น ทรงเปรียบเทียบพราหมณ์กับภิกษุในธรรมวินัยว่า ต่างมุ่งพรหมจรรย์เช่นเดียวกัน จึงทรง แนะนำให้สมณพราหมณ์ปฏิบัติเช่นเดียวกันภิกษุในธรรมวินัยของพระองค์ ในทางกลับกันพระองค์ก็ ทรงใช้ธรรมแห่งพราหมณ์หรือคุณสมบัติของพราหมณ์ที่มีมาแต่โบราณเป็นแนวทางในการปฏิบัติของ ภิกษุในพระพุทธศาสนาด้วย โดยทรงนำคุณสมบัติของพราหมณ์ สมณะ และภิกษุ มาแสดงให้เห็นว่า ไม่มีข้อแตกต่าง หากเขาเหล่านั้นเป็นผู้ประพฤติพรหมจรรย์หรือการที่ทรงแสดงว่าการกลับเข้าไปรวม กับพรหมนั้นเป็นสิ่งดีงาม แต่การจะเป็นได้นั้น ผู้ปฏิบัติต้องมีคุณสมบัติเช่นเดียวกับพรหมด้วย คือ มีพรหมวิหาร ๔ และประพฤติพรหมจรรย์ มิใช่ทำเพียงการบวงสรวงอ้อนวอนเท่านั้น^{๓๙}

อาจกล่าวได้ว่าเป็นการนำความปรารถนาหรือเป้าหมายเดิมของผู้คน มาเป็นเป้าหมายของความสนใจ แล้วใส่วิธีการปฏิบัติแบบใหม่ภายใต้กรอบแนวคิดเดิม จึงทำให้เกิดการยอมรับได้ง่ายขึ้น เพราะไม่ขัดแย้งกับความเชื่อเดิม อีกทั้งยังเกิดประโยชน์เห็นได้ชัด สมด้วยเหตุและผลเชิงประจักษ์

(๓) ทรงทำการปฏิวัติหรือเปลี่ยนแปลง

^{๓๖} มหาภูมิบาลราชวิทยาลัย, พระสูตร และ อรรถกถา แปล ขุททกนิกาย คาถาธรรมบท เล่มที่ ๑ ภาค ที่ ๒ ตอน ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาภูมิบาลราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๐๕-๑๐๘.

^{๓๗} ปรับปรุงจาก สุชีพ ปุญญานุภาพ, คุณลักษณะพิเศษแห่งพระพุทธศาสนา บทความพิเศษใน เว็บไซต์มหาภูมิบาลราชวิทยาลัย, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : <http://mbu.ac.th/index.php?option=content&task=category§ionid=11&id=6&Itemid=89> [๒๐ ธ.ค. ๒๕๕๗].

^{๓๘} ที.สี. (ไทย) ๙/๕๕๐/๒๔๑-๒๔๒.

^{๓๙} กฤติยา วโรตม, “วิถีแห่งพราหมณ์ในทรรศนะของพระพุทธเจ้า”, สารนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้า ๕๐.

เป็นการเปลี่ยนหลักคิดและวิธีปฏิบัติเดิมทั้งหมด ตัวอย่างเช่น ทรงดำหนิการบูชาัยของพราหมณ์ ว่าเป็นสิ่งที่น่าเกลียด หลอกลวงผู้คน สร้างความเดือดร้อนให้แก่มนุษย์และสัตว์อย่างแสนสาหัส^{๔๐} พร้อมทั้งทรงนำเสนอแนวคิดใหม่ด้วยมหายัยทั้ง ๕ แบบของพระองค์ที่ทำแล้วมีแต่ประโยชน์โดยทั่วไปขึ้นมาแทน^{๔๑} หรือ ที่ทรงปฏิเสธความเชื่อเรื่องวรรณะ และ ส่งเสริมเรื่องความเท่าเทียมกันของผู้คนในสังคม อันเป็นแนวคิดตรงข้ามกับความเชื่อของลัทธิพราหมณ์อย่างสิ้นเชิง^{๔๒}

(๔) ทรงสร้างหลักขึ้นใหม่

เป็นเรื่องที่ไม่มี การสั่งสอนกัน ในสมัยนั้น อาทิเช่น มัชฌิมาปฏิปทา ปฏิจจสมุปบาท อนัตตา เป็นต้น^{๔๓}

จ. ลีลาในการสอน

หากวางแผนงานดี มีขั้นตอนและกระบวนการที่เหมาะสม แต่ผู้นำเสนอกลับขาดทักษะการนำเสนอ คงยากที่จะให้มีผู้สนใจ หรือหากทำได้เพียงให้สนใจแต่ไม่สามารถเกิดศรัทธาถึงขั้นรับไปปฏิบัติได้แล้ว งานเผยแผ่พระศาสนา ก็คงสำเร็จไปไม่ได้

พระพุทธเจ้าทรงมีลีลาในการสอนอยู่ ๔ ลักษณะคือ

(๑) การชี้แจงให้เห็นชัด (สันทสสนา) คือจะสอนอะไร ก็ชี้แจงจำแนกแยกแยะ อธิบาย และแสดงเหตุผลให้ชัดเจน จนผู้ฟังเข้าใจแจ่มแจ้ง เห็นจริงเห็นจัง เหมือนกับว่าจูงมือไปดูให้เห็นกับตา

(๒) พุดชักชวนให้อยากจะนำไปปฏิบัติ (สมาทปนา) คือ แนะนำบรรยายให้ซาบซึ้งในคุณค่า มองเห็นความสำคัญที่จะต้องฝึกฝนบำเพ็ญ ให้อยอมรับนับถือ อยากรนำไปปฏิบัติ

(๓) พุดให้เกิดความเร้าใจอาจหาญแกลั้วกล้า (สมุตเตชนา) คือปลุกเร้าให้เกิดขวัญและกำลังใจ เพื่อต่อสู้ทำความพากเพียร ไม่ย่อท้อ ไม่กลัวความทุกข์ยากลำบาก

(๔) พุดปลอบประโลมใจให้สดชื่นร่าเริง (สัมปหังสนา) คือ โดยชี้ให้เห็นผลดี หรือคุณประโยชน์ที่เขาจะได้รับ และทางที่จะก้าวหน้า ทำให้ผู้ฟังมีความหวังและร่าเริงเบิกบานอยู่เสมอ

^{๔๐} ขุ.ชา.ม. (ไทย) ๒๘/๙๓๐-๙๓๑/๓๒๖-๓๒๗.

^{๔๑} มหายัยทั้ง ๕ ที่ทรงคิดขึ้นแก่มหายัยของพราหมณ์ ได้แก่ (๑) สัสสมณะ หมายถึง ฉลาดในการสังเคราะห์พสกนิกร ตรงข้ามกับอัสวเมธ (การฆ่าม้าบูชาัย) (๒) ปุริสเมธ หมายถึง ฉลาดในการบำรุงข้าราชการ มีความหมายตรงข้ามกับปุริสเมธ (การฆ่าคนบูชาัย) (๓) สัมมาปาสะ หมายถึง ความมีอธยาศัยดุจบ่วงคล้องใจประชาชน เช่น ส่งเสริมอาชีพ ตรงข้ามกับสัมมาปาสะ (๔) วาชเปยยะ หมายถึง ความมีปิยวาจาเป็นที่ดูดีมีใจคน (๕) นิรัคคะ หมายถึง บ้านเมืองสงบสุข ปราศจากโจรผู้ร้าย ไม่ต้องระวางภัย เป็นผลที่เกิดจาก ๔ ประการแรก ตรงข้ามกับนิรัคคะ (การฆ่าทุกอย่างเพื่อบูชาัย), ดูใน ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๒๐/๘๕; องอฎุจ. (ไทย) ๒๑/๓๙/๓๙.

^{๔๒} ดูในอัครคัฎุสูตร และฎุริทัตตชาดก, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๔/๘๔-๘๕; ขุ.ชา.ม. (ไทย) ๒๘/๙๕๘-๙๖๐/๓๓๑-๓๓๒.

^{๔๓} พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ ฐิตญาโณ), พุทธวิธีในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา, (กรุงเทพฯ : พรศิวการพิมพ์, ๒๕๔๒), หน้า ๕๐-๕๑.

พุทธลีลาทั้ง ๔ ลักษณะนี้ อรรถกถาจารย์ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า (๑) สันทสสนา เพื่อปลดเปลื้องความเขลาหรือความมืดมัว (๒) สมาทปนา เพื่อปลดเปลื้องความประมาท (๓) สมุตเตชนา เพื่อปลดเปลื้องความอึดคร้าน (๔) สัมปัทสนา เพื่อให้เกิดผลสัมฤทธิ์ในเชิงปฏิบัติ^{๔๔}

ส่วนวิธีการสอน ที่พบว่าทรงใช้ ได้แก่^{๔๕}

(๑) สอนแบบสากัจฉา หรือการตั้งคำถามแก่คู่สนทนา มักใช้เมื่อผู้มาเฝ้าหรือทรงพบนั้น ยังไม่เลื่อมใสศรัทธา การถามเป็นการนำคู่สนทนาสู่ความเข้าใจธรรมและความเลื่อมใสศรัทธาในที่สุด

(๒) สอนแบบบรรยาย ทรงใช้ในที่ประชุมใหญ่ เช่น การเทศนาธรรมประจำวัน

(๓) สอนแบบตอบปัญหา โดยพระองค์จะทรงพิจารณาจากความเหมาะสมตามลำดับแห่งภูมิความรู้ของผู้ถามเป็นสำคัญ

(๔) สอนแบบวางกฎข้อบังคับ เมื่อเกิดมีภิกษุกระทำความผิดอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นเป็นครั้งแรก พระองค์ก็จะทรงเรียกประชุมสงฆ์ สอบถามภิกษุผู้กระทำความผิด เมื่อเจ้าตัวยอมรับแล้ว ก็ทรงตำหนิชี้แจงผลเสียหายทั้งต่อตัวผู้ประพฤติและต่อส่วนรวม แล้วทรงแสดงธรรมกถาที่เหมาะสมกับเรื่องนั้น จากนั้นจะตรัสให้สงฆ์ทราบว่าจะทรงบัญญัติสิกขาบท ทรงแกลงวัตถุประสงคฺ แล้วทรงบัญญัติสิกขาบทข้อนั้นๆ ไว้ ท่ามกลางสงฆ์

(๕) สอนโดยใช้อุบายประกอบการสอน ได้แก่

๕.๑ การยกอุทาหรณ์ พระองค์มักจะทรงยกชาดก หรือเรื่องนิทานขึ้นมาประกอบอยู่บ่อยครั้ง วิธีนี้จะทำให้เรื่องราวน่าสนใจ และผู้ฟังเกิดเข้าใจได้ง่ายขึ้น

๕.๒ การเปรียบเทียบด้วยข้ออุปมา มักใช้ในการอธิบายสิ่งที่เป็นนามธรรมให้เห็นชัดด้วยสิ่งที่เป็นรูปธรรม ตัวอย่างเช่น ทรงถามวาเสฏฐะว่า การที่ชายคนหนึ่งต้องการข้ามฝั่งแม่น้ำ แต่กลับมัดมือมัดเท้าตัวเองให้แน่นอยู่ที่ฝั่งนี้ แล้วจะข้ามไปได้อย่างไร พระองค์เปรียบเทียบเชือกที่มัดแน่นหนานั้นกับกามคุณ ๕ หรือการที่ชายคนหนึ่งต้องการข้ามฝั่งแม่น้ำ แต่กลับนอนคลุมโปงอยู่ฝั่งนี้ แล้วจะข้ามแม่น้ำได้เช่นไร ทรงเปรียบเทียบการนอนคลุมโปงเสมือนนิรวรณ ๕ อันเป็นเครื่องกั้นหน่วงเหนี่ยวไว้ เป็นต้น^{๔๖}

๕.๓ การใช้อุปกรณ์เสริมในการสอน ตัวอย่างเช่น พระองค์ทรงหยิบใบไม้ขึ้นมาหนึ่งกำมือ แล้วทรงแสดงว่า ธรรมที่พระองค์ตรัสรู้นั้นมากมายเปรียบใบไม้ในป่า แต่สิ่งที้นำมาสอนนั้นเปรียบเพียงใบไม้ในกำมือ เพราะทรงเลือกนำมาสอนแต่สิ่งที่มีประโยชน์และจำเป็นต่อชีวิตเท่านั้น^{๔๗}

๕.๔ การทำให้ดูเป็นแบบอย่าง ตัวอย่างเช่น กรณีของภิกษุที่ป่วยนอนจมกองมูลตรและคูของตนเอง ไม่มีภิกษุรูปใดเข้าไปดูแลพยาบาล พระองค์จึงทรงเข้าไปพยาบาลภิกษุรูปนั้น

^{๔๔} แก้ว ชิตตะขบ, ประวัติความสำคัญของการเผยแผ่พระพุทธศาสนา, (กรุงเทพฯ : กองพระพุทธศาสนาศึกษา สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, ๒๕๕๓), หน้า ๑๕.

^{๔๕} สรุปลความจาก พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธวิธีในการสอน, หน้า ๔๖-๖๒.

^{๔๖} ที.สี. (ไทย) ๙/๕๔๓-๕๔๘/๒๓๙-๒๔๐.

^{๔๗} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๑/๖๑๓.

หลังจากที่ทรงดูแลภิกษุรูปที่อาพาธให้มีอาการดีขึ้นแล้ว ในตอนประชุมสงฆ์ได้ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอไม่มีมารดา ไม่มีบิดา ผู้ใดเล่าจะพยาบาลพวกเธอถ้าพวกเธอไม่พยาบาลกันเอง ใครเล่าจักพยาบาล ผู้ใดจะอุปัฏฐากเรา ขอให้ผู้นั้น พยาบาลภิกษุอาพาธเถิด”^{๔๘}

๕.๕ การเล่นคำเล่นภาษา โดยนำคำศัพท์ที่มีอยู่แต่เดิมในลัทธิศาสนาเก่ามาใช้ แต่ทรงกำหนดความหมายให้ใหม่ เป็นวิธีทำให้ผู้ฟังผู้เรียนหันมาสนใจ และช่วยให้คำสอนง่ายขึ้น อีกทั้งทำให้เกิดการพิจารณาเปรียบเทียบด้วยว่า อย่างไหนถูก อย่างไหนผิด ตัวอย่างคำเช่น พรหม พรหมณ์ อริยะ ยัญ ตบะ เป็นต้น หรือการที่ทรงโต้ตอบด้วยวาจาที่เฉียบคม ในลักษณะต่างๆ

๕.๖ อุบายเลือกคนให้เหมาะสม ดังเช่นที่ได้อธิบายไว้แล้วในหมวดการเข้าถึง มวลชน ว่า ทรงเริ่มจากชนชั้นระดับนักบวชเจ้าสำนักและชนชั้นสูงก่อน แม้ในเวลาต่อมาเมื่อจะเข้าไปเผยแผ่คำสอนในท้องถิ่นใด ก็มักทรงเริ่มต้นที่บุคคลผู้เป็นประมุขหรือหัวหน้าของชนหมู่นั้นก่อน

๕.๗ การรู้จักหว่านและโอกาส พระองค์จะทรงพิจารณาถึงความพร้อมของบุคคล ตามศักยภาพ และสถานการณ์แวดล้อม และเลือกสอนหลักธรรมให้เหมาะสม เช่น บางรายทรงสอน เฉพาะข้อต้นของอนุปุกพิกกา บางรายสามารถสอนธรรมในระดับสูงกว่านั้น

๕.๘ ความยืดหยุ่นในการใช้วิธีการ โดยปรับเปลี่ยนไปตามความเหมาะสมของ สถานการณ์ เพื่อให้เกิดประโยชน์ต่อการสอน และการเผยแผ่โดยรวมมากที่สุด แม้แต่พระวินัยและ กฎเกณฑ์ใดที่ทรงบัญญัติไว้แล้ว หากพบภายหลังว่าไม่เป็นสิ่งที่เอื้อต่อการอยู่ร่วมกันด้วยดี ไม่ทำให้เกิดความเลื่อมใสในหมู่ชน ก็ทรงแก้ไขเปลี่ยนแปลง

๕.๙ การลงโทษ และให้รางวัล พระองค์จะทรงตำหนิผู้ที่กระทำไม่เหมาะสม และ หากผู้ใดกระทำผิดพระวินัยก็จะได้รับการลงโทษอย่างเท่าเทียมกัน ซึ่งส่วนใหญ่เป็นการที่ภิกษุนั้นต้อง ลงโทษตัวเองตามบทบัญญัติในพระวินัย ส่วนการให้รางวัลนั้น นอกจากการกล่าวชมเชยที่เป็นปกติ แล้ว พระองค์ยังมีระบบเอตทัคคะ ให้เป็นเกียรติเพื่อสร้างขวัญ กำลังใจ และเป็นแบบอย่าง

ด้วยอุบายวิธีเหล่านี้ ได้ก่อให้เกิดผลสัมฤทธิ์จนผู้ที่ได้รับการเทศนาสั่งสอนแล้ว ได้เกิดมี คำกล่าวดังนี้เสมอว่า “เหมือนการหยายของที่เขาคว่ำเอาไว้” “เหมือนการเปิดของที่เขาปิดไว้” “เหมือนการบอกทางแก่คนที่กำลังหลงทาง” และ “เหมือนการส่องประทีปในที่มืด”

จากการศึกษาแนวทางการประกาศพระธรรมวินัยของพระพุทธองค์ ทำให้ทราบว่า พระพุทธเจ้าทรงประกาศศาสนาด้วยวิธีการเชิงรุก และมีองค์ประกอบต่างๆ ในการทำงานที่สามารถ สรุปลงเป็นแผนผังแบบง่าย ได้ตามแผนภาพที่ ๑

^{๔๘} วิ.ม. (ไทย) ๕/๓๖๕/๒๓๙-๒๔๐.

แผนภาพที่ ๑ องค์ประกอบในการประกาศพระศาสนาของพระพุทธเจ้า

หลักการ	วิธีการ	เป้าหมาย
● หลักการแห่งพระธรรมวินัย ● หลักการเผยแผ่ ● คุณธรรมของผู้เผยแผ่	● วิธีดำเนินงาน ครอบคลุม ๓ ด้าน คือ วิชาการ กิจการ และองค์กร ● วิธีการสอน ให้เกิด ๔ ประการ คือ สันตัสสนา สมาทปนา สมุตเตชนา และ สัมปหังสนา	มีศรัทธาปสาทะ และ นำไปปฏิบัติได้ถูกต้อง
		เกิดพัฒนาการ ได้แก่ ประพจน์เป็นปกติ (ศีล) รู้จักควบคุมจิตใจ (สมาธิ) มีความรู้ในอริยสัจ ๔ (ปัญญา)
		ประโยชน์ของปัจเจก → สูงสุดคือนิพพาน ↓ สันติสุขของสังคม

แม้ว่าพระธรรมวินัยแห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าจะสามารถตั้งมั่นขึ้นในชมพูทวีป ได้รับการยอมรับอย่างสูงจากชนทุกชั้นวรรณะ แต่กระนั้นในช่วงพระชนม์ชีพของพระองค์ การเผยแผ่ก็ทำได้ส่วนมากเพียงใน ๗ แคว้นหลัก คือ มคธ โกศล วัชชี อังคะ วังสะ กาสี และ อุชเชนี หลังจากพระพุทธองค์เสด็จปรินิพพานแล้ว พระศาสนาได้เผยแผ่จรจรายไปทั่วทุกพื้นที่ในชมพูทวีปและกว้างไกลออกไปยังนานาประเทศ ด้วยศรัทธาและความสามารถของเหล่าพุทธสาวกในสมัยต่อมา

๒.๒ ที่มาของพระพุทธศาสนาเถรวาทในดินแดนไทย

สำหรับช่วงเวลาที่การเผยแผ่พระพุทธศาสนาเถรวาทมีความโดดเด่นที่สุดในยุคหลังพุทธกาลและมีความเกี่ยวข้องโดยตรงกับความเป็นมาของพระพุทธศาสนาเถรวาทในดินแดนไทย ได้แก่ สมัยพระเจ้าอโศกมหาราช และพระพุทธศาสนาของลังกา

๒.๒.๑ การเผยแผ่พระพุทธศาสนาสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช

พระเจ้าอโศกมหาราชเป็นกษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ของอินเดีย ทรงครองราชย์อยู่ระหว่าง พ.ศ. ๒๗๐ - ๓๑๒^{๔๙} ทรงมีพระปรีชาในการรบอย่างยิ่ง จนสามารถขยายราชอาณาจักรออกไปได้อย่าง

^{๔๙} มีกระบุช่วงเวลานี้ในตำราของทางตะวันตก ; ในสมันตปาสาทิกา ระบุว่าทรงราชาภิเษกหลังพุทธปรินิพพาน ๒๑๘ ปี แต่ได้ครองราชย์มาก่อนนั้นแล้ว ๔ ปี; บางตำรากล่าวว่าในระยะ ๔ ปีระหว่างนั้น ทรงช่วงชิงอำนาจระหว่างพระญาติอีกหลายพระองค์ ส่วนเรื่องที่ว่าพระเจ้าอโศกทรงปลงพระชนม์เจ้าชายร่วมพระบิดาจนหมดนั้น ได้มีความเห็นแย้งเกิดขึ้นจากหลักฐานในศิลาจารึกหลักที่ ๔-๕-๖ และเสาศิลาตันที่ ๘ ที่บ่งบอกว่าโอรสและพระธิดาต่างพระราชมารดากับพระเจ้าอโศกล้วนมีพระชนม์ชีพจนถึงมัชฌิมสมัยของพระองค์, พ.อ.(พิเศษ) นวม สงวนทรัพย์, พระเจ้าอโศกมหาราช, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๕๔-๕๕.

ยิ่งใหญ่ไพศาล กล่าวกันว่าดินแดนของชาวอินเดียในเวลานั้นกว้างใหญ่ที่สุดในประวัติศาสตร์เลยก็ว่าได้ ต่อมาในคราวที่พระองค์ทรงทำสงครามกับแคว้นกลิงคะ ซึ่งเป็นชนเผ่าที่เข้มแข็ง การสู้รบได้กินเวลานาน ความโหดเหี้ยมและสูญเสียก็มากขึ้นไปด้วย ดังนั้นแม้พระองค์จะทรงชนะการศึก แต่ความโหดร้ายทารุณและชีวิตของผู้คนนับแสนที่สูญเสียไปในสงคราม ก็ได้ทำให้พระองค์เกิดความสังเวชและสลดพระทัยขึ้น ประจวบเหมาะกับวันหนึ่งที่พระองค์ทรงทอดพระเนตรเห็นสามเณรนิโครธผู้มีกิริยาสงบสำรวมจึงทรงเลื่อมใส และเมื่อพระองค์ได้สดับธรรมที่สามเณรเทศนาแล้วก็ยิ่งทรงศรัทธา จึงทรงตั้งอยู่ในสโรณะและศีลและทรงอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนาอย่างยิ่งตั้งแต่นั้นมา^{๕๐} นี่คือนจุดเปลี่ยนสำคัญที่ทำให้การปกครองบ้านเมืองและการบริหารความสัมพันธ์ระหว่างประเทศของพระองค์ได้เปลี่ยนจากนโยบาย สังคามวิชัย คือ เอาชนะด้วยสงคราม มาสู่ ธรรมวิชัย แปลว่า เอาชนะด้วยธรรม คือ เอาชนะใจกันด้วยความดี มีการทำงานเพื่อสร้างสรรค์ประโยชน์สุขแก่ประชาชนอย่างมากมาย^{๕๑}

พระเจ้าอโศกทรงปฏิรูประบอบสังคมโดยธรรม ทรงประกาศยกเลิกพิธีกรรมต่างๆ ที่เบียดเบียนสัตว์ เช่น การฆ่าสัตว์บูชายัญ การนำสัตว์มาต่อสู้แข่งขันกัน เป็นต้น และทรงทำเป็นแบบอย่างโดยงดการฆ่าสัตว์เป็นอาหารในพระราชวัง ทรงปรับปรุงเปลี่ยนแปลงประเพณีที่ไม่ก่อประโยชน์ เช่น ทรงเปลี่ยนวิธีปฏิบัติตามหลักอรรถศาสตร์ที่ถือกันมาตั้งแต่ต้นราชวงศ์เสียใหม่^{๕๒} [ลักษณะเช่นเดียวกับที่พระพุทธเจ้าทรงเปลี่ยนความหมายของคำในลัทธิพราหมณ์เสียใหม่] ทรงเน้นให้ประชาชนรู้จักคุณค่าของธรรมทาน มีความเมตตา กรุณา และใส่ใจศึกษาธรรมปฏิบัติของศาสนาที่ตนนับถือ

การสั่งสอนธรรมของพระองค์นั้น ทรงใช้ศิลาจารึกธรรมโอองการ หรือเรียกว่า ธรรมลিপินำไปติดประกาศ ไว้ ณ สถานที่ต่างๆ ทั่วพระราชอาณาจักร ความในธรรมลিপินั้น ครอบคลุมทั้งเรื่อง

^{๕๐} คัมภีร์สมันตปาสาทิกา ได้เล่าภูมิหลังว่า หลังจากพระเจ้าอโศกทรงราชาภิเษกแล้ว ยังถือลัทธิอื่นอยู่ราว ๓ ปี จนได้พบเจอสามเณรนิโครธ และแท้จริงแล้วสามเณรนิโครธคือพระราชชนัดดาของพระองค์ สามเณรเป็นผู้บรรลุอรหัตผลแล้ว, คูใน พระมหาเสถียรพงษ์ ปุณณวณฺโณ, **สมันตปาสาทิกา อรรถกถาวิญญู ปฐมภาค (แปล)**, (ธนบุรี : โรงพิมพ์ประยูรวงศ์, ๒๕๐๖), หน้า ๔๓-๔๘; อย่างไรก็ตาม เรื่องและชื่อของนิโครธสามเณรไม่ปรากฏในเอกสารหลักฐานอื่น นอกจากคัมภีร์รุ่นต่อมาภายหลังอรรถกถาเท่านั้น, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), **จารึกอโศก**, หน้า ๔๓.

^{๕๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), **จารึกอโศก**, หน้า ๔๔.

^{๕๒} อรรถศาสตร์ได้แก่ (๑) “วิหารยาดรา” เดิมเป็นธรรมเนียมที่กษัตริย์จะหาความสำราญโดยการล่าสัตว์ ทรงเปลี่ยนเป็น “ธรรมยาดรา” เช่น ถวายทาน เยี่ยมเยียนราษฎร สั่งสอนสนทนาธรรม (๒) “สมาช” เดิมเป็นการจัดงานรื่นเริงของราษฎร ด้วยการเสพสุรามา นำสัตว์มาต่อสู้แข่งขันกัน เป็นต้น ทรงเปลี่ยนเป็น “วิมานทรศน” คือ นิทรรศการสิ่งที่ดีงาม สวยงามประณีต ชักนำจิตใจในทางแห่งคุณธรรม (๓) “พิธีมงคล” เดิมเป็นการทำพิธีกรรมที่โน้มไปทางโชคลาง ทรงเปลี่ยนเป็น “ธรรมมงคล” จากการปฏิบัติถูกต้อง (๔) “เกรวีโฆษ” เดิมคือเสียงกลองศึก ทรงเปลี่ยนเป็น “ธรรมโฆษ” คือ เสียงนักร้องเพลงชวนมาฟังธรรมหรือทำกิจกรรมที่ดีงาม, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), **จารึกอโศก**, หน้า ๔๘-๔๙.

การปกครอง และการอบรมสั่งสอนธรรม วิธีการนี้ของพระองค์อาจนับได้ว่าเป็นนวัตกรรมแห่งยุคสมัย เพราะในเวลานั้นเครื่องมือสื่อสารที่ดีที่สุดและรวดเร็วที่สุด ก็คงเป็นม้าเร็วเดินสาสน์ หรือการส่งคนเข้าไปบอกข่าวสารแก่ชาวบ้านในแต่ละชุมชน แต่วิธีเหล่านั้นก็มีโอกาสสูงที่จะทำให้เนื้อหาข่าวสารที่ส่งไปผิดเพี้ยน และก็ถูกหลงลืมไปได้ง่าย ๆ การที่พระองค์ทรงดำริทำจาริกศิลา ไปไวยังที่ต่าง ๆ เพื่อให้คำสั่งสอนของพระองค์สามารถสื่อสารถึงประชาชนได้โดยตรง และมีความมั่นคงถาวร สถิตอยู่เพื่อย้ำเตือนให้เกิดความจดจำ ซึมซับเข้าสู่การประพฤติปฏิบัติ และถือเป็นเสมือนเป็นการประกาศหลักพลเมืองดีที่ประชาชนของพระองค์จะต้องปฏิบัติเฉกเช่นเดียวกัน วิธีการนี้จึงเป็นทั้งกลยุทธ์การปกครอง และการเผยแผ่หลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนาไปในคราวเดียวกัน และจาริกศิลานี้มิได้เป็นประโยชน์เฉพาะแก่ประชากรในยุคสมัยของพระองค์เท่านั้น แต่ยังเป็นประโยชน์ยิ่งแก่ชาวโลกในยุคหลัง โดยเป็นหลักฐานสำคัญในการศึกษาประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาอีกทางหนึ่ง

นอกจากธรรมลিপแล้ว พระองค์ได้จัดพี่เลี้ยงทางธรรมแก่ประชาชนด้วย โดยทรงตั้งเจ้าหน้าที่ชั้นสูงเพิ่มขึ้นมาอีกตำแหน่งหนึ่ง เรียกว่า “ธรรมมหายตรา” มีหน้าที่ ประกาศธรรมปฏิบัติให้คำแนะนำแก่ประชาชน อำนวยความยุติธรรม ดูแลลัทธิศาสนาทุกลัทธิ ให้ความช่วยเหลือแก่ผู้ด้อยโอกาสในสังคม ตรวจตราห้ามฆ่าสัตว์และทารุณกรรมสัตว์^{๕๓} และด้วยเหตุที่ประชาชนในราชอาณาจักรมีการนับถือศาสนาแตกต่างกันไป นอกจากพระองค์จะไม่ทรงบังคับให้หันมานับถือพระพุทธศาสนาแล้ว ยังทรงส่งเสริมให้เขาเหล่านั้นได้ศึกษาหลักธรรมแท้จริงแห่งลัทธิตนและให้มีความกลมเกลียวกันยอมรับซึ่งกันและกันระหว่างศาสนาด้วย เพราะพระองค์ทรงเชื่อมั่นว่า ความเจริญงอกงามของสารธรรมแท้จริงแห่งลัทธิที่ทั้งปวงจะนำมาซึ่งคุณธรรมและจริยธรรมของผู้นับถือ^{๕๔} พระองค์จึงทรงอุปถัมภ์ทุกศาสนา ดังปรากฏหลักฐานในศิลาจารึกพราบาร์ กล่าวถึงการที่พระองค์อุทิศถ้ำเป็นที่บำเพ็ญพรตแก่นักบวชอาชีวกทั้งหลาย และยังมีหลักฐานในแคว้นแคชเมียร์ที่แสดงว่าพระเจ้าอโศกทรงสร้างหรือบูรณะวัดฮินดูไว้มากมายเช่นกัน^{๕๕} ผู้วิจัยมีความชื่นชมในแนวทางนี้ของพระเจ้าอโศกอย่างมาก เพราะมิได้เป็นเพียงการบริหารปกครองประเทศที่มีผู้คนต่างลัทธิศาสนาให้อยู่ร่วมกันอย่างสงบสุขเท่านั้น แต่ยังทำให้พระพุทธศาสนาได้รับการยอมรับว่า เป็นศาสนาที่มีความเป็นกลาง สามารถเปิดกว้างรับฟังความเห็นของลัทธิศาสนาอื่น ข้อดีคือทำให้พระพุทธศาสนาสามารถอยู่ร่วมกับศาสนาอื่นๆ ได้เสมอ หลักการนี้จึงเป็นการจรรโลงและเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่ดีด้วยแนวทางหนึ่ง และสอดคล้องกับพุทธวิธีที่ได้กล่าวแล้ว

^{๕๓} พ.อ.(พิเศษ) นวม สงวนทรัพย์, พระเจ้าอโศกมหาราช, หน้า ๑๒๖.

^{๕๔} จากศิลาจารึก ฉบับที่ ๑๒ อ่างใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), จารึกอโศก, หน้า ๘๘-๘๙.

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๘, ๘๘-๘๙.

ในอรรถกถาเล่าว่า พระเจ้าอโศกทรงสร้างสถูปวิหารทั่วพระราชอาณาเขตถึง ๘๔,๐๐๐ แห่ง^{๕๖} ทรงนำพระบรมสารีริกธาตุจากสถูปเจดีย์โบราณของเจ้าเมืองต่าง ๆ ที่ได้รับส่วนแบ่งพระธาตุ เมื่อคราวถวายพระเพลิงพระบรมศพพระศาสดามาบรรจุในสถูปทั้งสิ้นนั้น ทรงมีพระราชศรัทธาอุทิศ พระวรกายออกจาริกธรรมไปยังสถานที่สำคัญในสมัยพุทธกาล และยังโปรดให้สร้างเสาศิลา ประดิษฐานไว้ในที่นั้นๆ เช่น ที่สังเวชนียสถาน ๔ ตำบลซึ่งปัจจุบันรู้จักกันดีในนาม “เสาอโศก” เหล่านี้นับเป็นถาวรวัตถุขนาดใหญ่ที่พระองค์ได้สร้างไว้เป็นอนุสรณ์ให้คนรุ่นหลัง ทุกสถานที่ที่พระองค์ เสด็จไปถึงหรืออยู่ภายใต้พระราชอำนาจ จะปรากฏความเจริญรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนาอยู่เสมอ เช่น มีหลักฐานว่าทรงสร้างวัดในแคว้นแคชเมียร์ถึง ๕๐๐ วัด แม้แต่ในเขตประเทศเนปาลปัจจุบัน ห่างจากนครกาฐมัณฑุไปทางตะวันออกเฉียงใต้ประมาณ ๒ ไมล์ ก็เป็นพื้นที่เมืองโบราณที่พระเจ้า อโศกทรงมาสร้างไว้คราวที่เสด็จมา^{๕๗}

ผู้วิจัยเห็นว่าการที่พระเจ้าอโศกทรงศรัทธาเลื่อมใสในหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า ก็เพราะเชื่อมั่นว่า เป็นสิ่งที่จะนำพาผู้คนให้พบความสุขแท้จริง และนำมาซึ่งความสันติสุขของสังคม พระองค์จึงแผ่ไปยังนานาประเทศด้วย ดังปรากฏหลักฐานในศิลาจารึกแห่งกลิงคะว่า พระองค์ทรง ขอมิให้ประชาชนในต่างแดนครั้นคร้ามเกรงภัยจากพระองค์อีก และขอให้ประชาชนในดินแดน เหล่านั้นประพฤติธรรม เพื่อได้ประสบสุขทั้งในโลกนี้และโลกหน้า^{๕๘} และในศิลาจารึกแผ่นที่ ๒ ที่ระบุ ว่า พระเจ้าอโศกทรงสร้าง โรงพยาบาลรักษามนุษย์ และโรงพยาบาลสัตว์ ไว้ทั่วไปทุกหนทุกแห่ง รวมถึงในดินแดนของเพื่อนบ้านด้วย”^{๕๙}

อีกเหตุการณ์หนึ่งที่สำคัญยิ่งในสมัยของพระองค์คือ การที่ทรงใช้พระราชอำนาจจัด ระเบียบคณะสงฆ์ด้วยการคัดกรองภิกษุที่มีแนวคิดและการปฏิบัติผิดแผกไปจากลัทธิเถรวาทให้สึก ออกไปเสีย และทรงทำการสังคายนาพระธรรมวินัยให้บริสุทธิ์^{๖๐} จากนั้นก็ทรงส่งธรรมทูตไปเผยแผ่

^{๕๖} ครั้งหนึ่งเมื่อพระเจ้าอโศกถวายทานในวัดอโศการาม ได้ตรัสถามเหล่าภิกษุว่า ธรรมที่พระพุทธเจ้า ทรงแสดงมีจำนวนเท่าไร พระภิกษุตอบว่า เมื่อว่าโดยองค์มี ๙ เมื่อว่าโดยชั้นมี ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้น พระองค์จึง ทรงดำริว่า จะบูชาธรรมชั้นหนึ่งๆ ด้วยวิหารหนึ่งๆ แล้วทรงสละทรัพย์ถึง ๙๖ โกฏิ และใช้เวลา ๓ ปี ในการสร้าง พระวิหารทั้งสิ้น, พระมหาเสถียรพงษ์ ปุณณณโณ, **สมันตปาสาทิกา อรรถกถาวิชัย ปฐมภาค (แปล)**, หน้า ๔๘.

^{๕๗} พ.อ.(พิเศษ) นวม สงวนทรัพย์, **พระเจ้าอโศกมหาราช**, หน้า ๑๐๔-๑๐๕.

^{๕๘} สรุปรจาก คำแปลศิลาจารึก พิเศษ แห่งกลิงคะ แห่งที่ ๒ อ้างใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุต โต), **จารึกอโศก**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มูลนิธิ, ๒๕๕๒), หน้า ๑๓๗-๑๓๘.

^{๕๙} วิลโปละ รหุละ, **พระพุทธศาสนาในลังกา**, แปลโดย จำนง ทองประเสริฐ, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สหธรรมมิก, ๒๕๔๗), แปลโดย จำนงค์ ทองประเสริฐ, หน้า ๑๕-๑๖.

^{๖๐} การสังคายนาครั้งนี้เป็นจุดเริ่มต้นการแยกพระอภิธรรมออกมาเป็นอีกปิฎกหนึ่งอย่างชัดเจน [ผู้วิจัย]; การสังคายนาครั้งนี้ มีการเรียกพระพุทธศาสนาเถรวาทอีกอย่างหนึ่งว่า วิภังขวาท, อนุกุล จันทร มาเนอรั จี, “นิยามที่สำคัญของพระพุทธศาสนาในอินเดีย”, ใน **พุทธศาสนประวัติระหว่าง ๒๕๐๐ ปีที่ล่วงแล้ว รวม บทความวิชาการทางพระพุทธศาสนาที่จัดพิมพ์ขึ้นในคราวฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ ณ ประเทศอินเดีย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๙**, แปลและเรียบเรียงโดย พระมหาอมร อมโร, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สุริยวัฒน์, ๒๕๓๗), หน้า ๙๖.

พระพุทธรูปศาสนาสุณานาประเทศ ดังที่ปรากฏชื่อดินแดนเหล่านั้นอยู่ในศิลาจารึกแผ่นที่ ๑๓ ในชุดศิลาจารึก ๑๔ แผ่น ความว่า

... ธรรมวิชัย ซึ่งพระองค์ได้ทรงชนะแล้วทั้งในพระราชอาณาจักรของพระองค์ และในระหว่างดินแดนเพื่อนบ้านทั้งหลาย ไกลไปถึง ๖๐๐ ลี ซึ่งเป็นราชอาณาจักรของพระเจ้าแอนติโอโคส (Antiochos) และดินแดนทิศเหนือของพระเจ้าแอนติโอโคส ได้แก่ กษัตริย์ ๔ พระองค์ คือ พระเจ้าปโตเลมี พระเจ้าแอนติโกนอส พระเจ้ามคัส พระเจ้าอเล็กซานเดอร์ ในทางทิศใต้ก็มี แคว้นโจละ และปณทยะ ไกลไปจนถึงเกาะตัมรปรณิ (ลังกา) ...^{๖๑}

ส่วนในคัมภีร์ของทางลังกา ได้กล่าวถึงดินแดนที่พระเจ้าอโศกทรงส่งสมณทูตออกไปเผยแผ่หลังการสังคายนาพระธรรมวินัย แยกออกเป็น ๙ สาย คือ

๑) คณะพระมัชฌัตติกะ ไปแคชเมียร์และคันธาระ ปัจจุบันคือดินแดนทางตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดียติดต่อกับปากีสถาน และติดชายแดนบางส่วนของอาฟกานิสถานด้วย

๒) คณะพระมหาทเวะ ไปหิสมณฑล ปัจจุบันได้แก่ รัฐไมซอร์ (Mysore) ทางอินเดียใต้ ลุ่มน้ำโคธาวารี

๓) คณะพระรักชิต ไปประเทศควนาสี ได้แก่ บริเวณตะวันตกเฉียงใต้ของอินเดีย แถวป่าไต้ภูเขาวินธัย คัมภีร์มหาวงศ์ระบุว่า มีวัดเกิดขึ้นในประเทศนั้น ๕๐๐ วัด

๔) คณะพระธรรมรักชิต ไปปรันตชนบท อาจเป็นเมืองชายทะเลตอนเหนือของบอมเบย์ (พระธรรมรักชิตนัยว่าเป็นกรีก อาจเป็นฝรั่งรูปแรกที่บวชในพระพุทธศาสนา)

๕) คณะพระมหาธรรมรักชิต ไปแคว้นมหาราชฎร์ เวลานี้เรียก มหารัชฎระ ทางตะวันออกเฉียงเหนือของบอมเบย์ ไต้ภูเขาวินธัย (คือเด็กกันตอนเหนือ)

๖) คณะพระมหารักชิต ไปประเทศโยนก ได้แก่ ประเทศกรีกในเอเชียกลางเหนืออิหร่าน

๗) คณะพระมัชฌิมะ ไปทางเหนือ คือ เชียงเขาหิมาลัย อาจเป็นบริเวณประเทศเนปาลในปัจจุบัน

๘) คณะพระโสณะกับพระอุตตระ ไปสุวรรณภูมิ

๙) คณะพระมหินทะ ไปลังกาทวีป^{๖๒}

ในจำนวนผลงานของพระสมณทูตทั้ง ๙ สายนี้ ที่ยังคงหลงเหลือให้เห็นถึงความสำเร็จในอดีตต่อเนื่องมาถึงปัจจุบัน และได้เป็นดินแดนที่เปรียบเสมือนเสาหลักของพระพุทธศาสนาเถรวาทในปัจจุบัน ได้แก่สายที่ ๘ และ ๙ ซึ่งจะได้กล่าวถึงในหัวข้อต่อไป ทั้งนี้มีข้อสังเกตว่าการส่งสมณทูตไป

^{๖๑} พ.อ.(พิเศษ) นวม สงวนทรัพย์, พระเจ้าอโศกมหาราช, หน้า ๒๖๗.

^{๖๒} หลักฐานการส่งพระธรรมทูต ๙ สายนี้ มีปรากฏอยู่ในคัมภีร์ฝ่ายบาลี แต่ไม่ปรากฏในฝ่ายสันสกฤต ฝ่ายเหนือก็ไม่พูดถึง จึงอาจเป็นไปได้ว่าการสังคายนาครั้งที่ ๓ ในสมัยพระเจ้าอโศกนี้ เป็นของฝ่ายเถรวาทเท่านั้น นิกายอื่นไม่ร่วมมือ, ดูใน สิริวัฒน์ คำวันสา, ประวัติพระพุทธศาสนาในประเทศไทย, (กรุงเทพฯ : บริษัท จรัสสินทวงศ์การพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๒) หน้า ๑๒-๑๓.

ทางยุโรปนั้นเป็นเพียงอำมาตย์ไม่ได้เป็นพระเถระเหมือนอย่างที่ส่งไปทางเอเชีย เมื่อท่านเหล่านั้นสิ้นชีวิตลง จึงไม่มีผู้สืบทอด พระพุทธศาสนาไม่สามารถหยั่งรากลงได้ จะคงเหลือไว้ก็แต่หลักปรัชญาที่ถูกแปลงเป็นแนวคิดของปรัชญาเมธีในดินแดนเหล่านั้นต่อมา^{๖๓}

๒.๒.๒ การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในลังกา

ในปีที่ ๑๘ แห่งรัชกาลพระเจ้าอโศกมหาราช พระมหินทเถระพระราชโอรสของพระเจ้าอโศก พร้อมด้วยคณะพระธรรมทูตได้เดินทางมายังเกาะลังกา^{๖๔} ตรงกับรัชสมัยของพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะ การประกาศพระศาสนาของพระมหินทนั้นประสบความสำเร็จอย่างยิ่ง ชั่วเพียงไม่นานที่จาริกไปถึงก็สามารถทำให้พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะมีพระราชศรัทธาอย่างแรงกล้า ทรงอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาด้วยประการต่างๆ ความสำเร็จของการประกาศพระศาสนาในครั้งนั้น ได้ทำให้พระพุทธศาสนาฝังรากลงสู่จิตใจของชาวสิงหล แม้ว่าบางยุคบางสมัยในเวลาต่อมาพระพุทธศาสนาในลังกาจะประสบวิกฤตอยู่บ้าง แต่ชาวสิงหลก็ได้ช่วยกันฟื้นฟูและรักษาไว้เป็นศาสนาประจำชาติสิงหลมาจนถึงปัจจุบัน และเมื่อเวลาที่พระพุทธศาสนาในอินเดียเสื่อมสูญไป ศรีลังกาก็ได้ทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางพระพุทธศาสนาที่สำคัญแทน ช่วยรักษาสืบทอดและส่งต่อพระพุทธศาสนาเถรวาทไปยังดินแดนอื่นสืบมา จนโลกได้ยกย่องศรีลังกาว่า “ธรรมที่ปะ” หรือ “เกาะแห่งธรรม” (The Island of Righteousness)^{๖๕}

อนึ่งความสำเร็จที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วนี้ ส่วนหนึ่งคงมาจากนโยบายทางการเมืองด้วย เนื่องจากพระเจ้าแผ่นดินของทั้งสองอาณาจักรมีพระราชไมตรีอันดีต่อกันมาแต่ก่อน ดังที่ ดร.ราหุละ ได้กล่าวว่า “เมื่อพระเจ้าอโศกได้ทรงทราบจากราชทูตสิงหลว่า ในลังกาไม่มีพิธีราชาภิเษกอันใหญ่โตเลย เพียงแต่ครองราชย์โดยการถือระบองใหม่ (นวยภูฐิยาเอว รชช กิเรติ) เท่านั้น พระองค์จึงส่งเครื่องราชาภิเษกไปยังพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะพระสหายรัก”^{๖๖} อีกทั้งการที่พระเจ้าอโศกทรงให้เกียรติแก่พระเจ้าแผ่นดินลังกาอย่างสูงด้วยการถวายพระนาม “เทวานัมปิยะ” ให้ใช้เช่นเดียวกับพระ

^{๖๓} พระโสภณคณาภรณ์ (ระแบบ ฐิตญาโณ), *ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา*, (กรุงเทพฯ : หจก.ศิวพร, ๒๕๒๙), หน้า ๑๖๖.

^{๖๔} หลักฐานเรื่องนี้นอกจากจะพบในคัมภีร์ของลังกาแล้ว ยังพบที่ศิลาจารึกสัญจิในอินเดีย และศิลาจารึกมหินตเลในศรีลังกา, พ.อ.(พิเศษ) นวม สงวนทรัพย์, *พระเจ้าอโศกมหาราช*, หน้า ๒๐๒.

^{๖๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙๕-๑๙๖.

^{๖๖} อังใน ชูศักดิ์ ทิพย์เกษร, *พระพุทธศาสนาในศรีลังกา*, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ : หจก. เซนปรินต์, ๒๕๕๑), หน้า ๑๔.

นามของพระองค์^{๖๗} และทรงส่งพระราชโอรสมาเป็นสมณฑูต แม้ว่าลัγκαจะเป็นเพียงดินแดนเล็กๆ ภายใต้อำนาจของพระเจ้าอโศกก็ตาม^{๖๘}

การรักษาและสืบทอดพระพุทธศาสนาของชาวศรีลังกานั้นมีพัฒนาการเป็นรูปแบบเฉพาะของตน จาริตประเพณีทั้งทางการเมืองและทางสังคมถูกนำมาเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาด้วย เช่น จาริตที่ว่า ผู้ที่จะเป็นกษัตริย์ของศรีลังกาโดยชอบธรรมตามกฎหมายนั้น จะต้องนับถือพระพุทธศาสนาเพียงศาสนาเดียวเท่านั้น^{๖๙} พระสงฆ์ลังกาได้นำเอาความมั่งคั่งแห่งศรัทธาแบบลังกาเดินทางออกไปเผยแผ่พระศาสนายังดินแดนต่างๆ โดยเฉพาะในแถบเอเชียอาคเนย์ ได้นำเอาวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา พุทธศิลป์ และธรรมเนียมปฏิบัติแบบลังกาวงศ์ ไปเผยแพร่งทำให้พระพุทธศาสนาในดินแดนเหล่านั้นเจริญรุ่งเรืองสืบต่อจากครั้งที่พระเจ้าอโศกได้ทรงส่งสมณฑูตไปยังสุวรรณภูมิได้อย่างไม่ขาดตอน

เหตุการณ์สำคัญของพระพุทธศาสนาในลังกาที่มีความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงถึงพระพุทธศาสนาในดินแดนไทย ที่ควรนำมาศึกษาในที่นี้ มีดังนี้

(๑) ธรรมเนียมการประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ

พระมหินท์ ได้แนะนำให้พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะสร้างเจดีย์เพื่อประดิษฐานพระบรมธาตุของพระพุทธเจ้า โดยให้ขอพระราชทานจากพระเจ้าอโศก มีสุมนสามเณรเป็นผู้แทนไปรับพระธาตุเหล่านี้เป็นพระอัฐิไพบลาฐาด้านขวา และพระอัฐิธาตุอื่นๆ จำนวนมาก พร้อมทั้งบาตรของพระพุทธเจ้าด้วย พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะทรงสร้างเจดีย์อุปัชฌาย์ขึ้นเพื่อบรรจุพระอัฐิไพบลาฐาเจดีย์อุปัชฌาย์นับเป็นเจดีย์ทางพระพุทธศาสนาองค์แรกของลังกา ส่วนพระธาตุอื่นๆ ได้นำบรรจุที่มิสสกบรรพต ภูเขานั้นจึงได้ชื่อว่าเจดีย์บรรพต สำหรับพระบาตรธาตุของพระพุทธเจ้านั้นได้รับการเก็บรักษาไว้ในพระราชวังและต่อมาพระบาตรธาตุได้กลายเป็นหนึ่งในสัญลักษณ์แห่งสิทธิธรรมในการเป็นกษัตริย์ของศรีลังกา^{๗๐}

^{๖๗} ดูเหมือนจะไม่มีพระราชลัγκαองค์ใดที่ใช้ค่านำหน้าพระนามเช่นนี้มาก่อนเลย, วัลโปละ ราหุลละ, **พระพุทธศาสนาในลังกา**, แปลโดย จำนงค์ ทองประเสริฐ, หน้า ๓๘.

^{๖๘} นักวิชาการวิเคราะห์ว่า การที่พระเจ้าแผ่นดินลังกาทรงยอมรับพระนาม “เทวานัมปิยะ” มาใช้ รวมถึงการที่ทรงส่งเครื่องบรรณาการมีค่าไปถวายพระเจ้าอโศก และพระเจ้าอโศกทรงส่งเครื่องราชกกุธภัณฑ์ไปถวายพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะเพื่อทำการอภิเษก ย่อมแสดงถึงพระราชอำนาจของพระเจ้าอโศก ที่เหนือแผ่นดินลังกา, ดนัย ปรีชาเพิ่มประสิทธิ์, **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในประเทศศรีลังกา**, (กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัด สามลดา, ๒๕๕๕), หน้า ๕๓.

^{๖๙} วัลโปละ ราหุลละ, **พระพุทธศาสนาในลังกา**, แปลโดย จำนงค์ ทองประเสริฐ, หน้า ๘๐.

^{๗๐} อ้างแล้ว.

พระบรมธาตุอื่นๆ ยังได้เสด็จมาสู่ลังกาอีกหลายครั้ง เช่น สมัยพระเจ้าพุทธคามณี อภัย (พ.ศ. ๓๘๒-๔๐๖) ทรงได้พระธาตุซึ่งนำมาจากพระสถูปที่รามคามของเจ้าโกลิยะ พระองค์ทรงสร้างสุวรรณมालิกเจดีย์ เพื่อประดิษฐาน และต่อมาสมัยของพระเจ้าสิริเมฆวรรณ ทรงได้พระธาตุเขี้ยวแก้ว ซึ่งเจ้าชายทันตกุมารและเจ้าหญิงเหมาลาจากนครอุชเชนีได้ลี้ภัยสงครามและอัญเชิญมายังเกาะลังกา^{๗๑} นับแต่นั้นพระธาตุเขี้ยวแก้วก็ถือเป็นปูชนียวัตถุที่เคารพบูชาสูงสุดของชาวลังกา และได้กลายเป็นสัญลักษณ์แห่งสิทธิการครองราชบัลลังก์ของกษัตริย์ลังกากับพระบาทราชา^{๗๒} ชาวลังกาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันถือว่าพระบรมธาตุทั้งหลายที่นำมาจากอินเดียเป็นสมบัติสูงสุดของชาติ

(๒) ธรรมเนียมการปลุกต้นพระศรีมหาโพธิ์

พระเจ้าเทวานัมปะ ทรงส่งราชทูตไปยังพระเจ้าโสก เพื่ออาราธนาพระนางสังฆมิตตาเถรีมาทำการบวชภิกษุณีให้กับพระนางอนุสาสนมเอกและนางสนมกำนัล เมื่อพระนางสังฆมิตตาเดินทางมานั้นได้อัญเชิญกิ่งพระศรีมหาโพธิ์มาด้วย พระเจ้าเทวานัมปะ ได้ทำพิธีรับพระศรีมหาโพธิ์และพิธีปลุกอย่างยิ่งใหญ่ ประดิษฐานไว้ ณ ราชอุทยานมหาเมฆวัน ต่อมาได้มีการขยายนำไปปลุกไว้ในที่สำคัญต่างๆ ทั่วลังกาอีก ๔๐ แห่ง^{๗๓}

การทำพิธีปลุกต้นพระศรีมหาโพธิ์อย่างยิ่งใหญ่ของพระเจ้าเทวานัมปิยะตีสละนี้ นับเป็นการประกาศความตั้งมั่นของพระพุทธศาสนาในเกาะลังกา และสร้างพลังศรัทธาร่วมของประชาชน นับแต่นั้นมาชาวลังกาก็มีความผูกพันเคารพศรัทธาในต้นพระศรีมหาโพธิ์อย่างมาก และยังคงมีพิธีกราบไหว้ต้นโพธิ์มาจนถึงปัจจุบัน ในคัมภีร์อรรถกถาของลังกาถึงกับมีระบุว่าการตัดต้นพระศรีมหาโพธิ์ เป็นอนันตริยกรรม^{๗๔} ความนิยมปลุกต้นพระศรีมหาโพธิ์เพื่อเป็นสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาได้ถูกถ่ายทอดมายังประเทศที่รับเอาพระพุทธศาสนาจากลังกา อย่างเช่น ประเทศไทย ที่นิยมทำพิธีปลุกต้นพระศรีมหาโพธิ์ในโอกาสสำคัญเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา และชาวไทยยังนิยมนำต้นพระศรีมหาโพธิ์ไปปลุกไว้ในสถานที่ทางพระพุทธศาสนาที่เกิดขึ้นในประเทศอื่นด้วย เพื่อเป็นสัญลักษณ์แห่งการประดิษฐานพระพุทธศาสนาเช่นเดียวกับที่เคยปฏิบัติในลังกา

(๓) การสังคายนาพระธรรมวินัย

หลังจากที่พระเจ้าเทวานัมปิยะตีสละได้ทำการประดิษฐานพระบรมธาตุไว้ในบ้านเมือง สร้างอารามสงฆ์ และศาสนสถานอีกมากมายแล้ว ซึ่งดูเหมือนว่าพระศาสนาจะสามารถ

^{๗๑} เป็นเรื่องราวในคัมภีร์มหาธาตุนวคัมภีร์ ซึ่งรจนาขึ้นเป็นภาษาสิงหลราวพ.ศ. ๘๔๕ ในรัชสมัยของพระเจ้าสิริเมฆวรรณะ, ดนัย ปรีชาเพิ่มประสิทธิ์, ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในประเทศไทยศรีลังกา, หน้า ๒๕๕.

^{๗๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๒.

^{๗๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๘-๑๓๙.

^{๗๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๕.

ปักหลักตั้งมั่นอย่างไม่คลอนแคลนได้แล้วก็ตาม แต่พระมหินท์ยังมีพระดำริที่ลึกซึ้งไปกว่านั้น พระองค์ได้ทูลพระเจ้าเทวานัมมา ว่า แม้ขณะนี้พระศาสนาตั้งมั่นแล้ว แต่รากเหง้าแห่งพระศาสนายังไม่หยั่งลง และทรงอธิบายว่า กาลใดเด็กผู้เกิดในเกาะตัมพปณณิก มีมารดาเป็นชาวเกาะตัมพปณณิก ออกบวชในเกาะตัมพปณณิก เรียนพระวินัยในเกาะตัมพปณณิก สอนพระวินัยในเกาะตัมพปณณิกได้ ในกาลนั้น จึงถือได้ว่ารากเหง้าแห่งพระศาสนาได้หยั่งลงแล้ว^{๗๕} เหตุนี้พระเจ้าเทวานัมปิยะตีสละจึงจัดพิธีประชุมสงฆ์ ๖๘,๐๐๐ รูป ขึ้นที่ภูปาราม และให้พระอริฏฐะ พระราชนัดดาของพระองค์ ซึ่งพระมหินท์ได้เลือกสรรว่าเป็นผู้มีความสามารถจะสาธยายพระวินัยได้ ขึ้นธรรมาสน์ประกาศพระวินัยแก่หมู่สงฆ์และชาวเมือง เหตุการณ์นี้วิเคราะห์ได้ว่า พระมหินท์ทรงต้องการวางรากฐานพระศาสนาให้มั่นคงอย่างแท้จริง รากฐานของศาสนาไม่ได้มีเพียงศาสนวัตถุเท่านั้น ศาสนบุคคล ศาสนพิธี และศาสนธรรม ก็เป็นสิ่งสำคัญที่ต้องประกอบไปด้วยกัน การสังคายนาพระธรรมวินัยโดยกุลบุตรชาวลังกาย่อมเป็นการรวมองค์ประกอบของศาสนาทั้ง ๔ ประการดังกล่าวไว้^{๗๖}

การสังคายนาครั้งนี้นับเป็นครั้งที่ ๔ หากนับตามแบบไทย แต่ประเทศพม่าไม่นับการสังคายนาครั้งนี้ ถือว่าเป็นเพียงการทบทวนการสังคายนาครั้งที่ ๓ ที่ทำโดยพระเจ้าอโศก เพราะห่างกันเพียงไม่กี่ปี แต่ทุกมติมีความเห็นตรงกันว่า การสังคายนาครั้งนี้ นับเป็นครั้งแรกในลังกา^{๗๗} และได้มีการสังคายนาครั้งต่อๆ มาอีกปรากฏดังนี้^{๗๘}

ครั้งที่ ๒ สมัยพระเจ้าวัฏฏคามินีอภัย (พ.ศ. ๔๕๔-๔๖๖) นับโอกาสที่จารพระไตรปิฎกและอรรถกถาขึ้นเป็นลายลักษณ์อักษรครั้งแรก

ครั้งที่ ๓ สมัยของพระเจ้ามหาราม (พ.ศ. ๘๕๓-๘๗๔) นับโอกาสที่พระพุทโธษาจารย์ได้คัดลอกอรรถกถาภาษาสิงหลกลับเป็นภาษามคธและแต่งอรรถกถาขึ้นอีกหลายเรื่อง

ครั้งที่ ๔ สมัยพระเจ้าปรักกรมพามุหาราช (พ.ศ. ๑๖๙๖-๑๗๒๙) นับโอกาสที่ทรงทำนุบำรุงสั่งสมมณฑลขึ้นใหม่หลังจากบ้านเมืองวุ่นวาย ความสำเร็จของการสังคายนาพระธรรมวินัยและจัดระเบียบสงฆ์ในครั้งนี้ ได้เป็นที่เลื่องลือไปถึงสยาม เขมร และพม่า พระสงฆ์ในประเทศนั้นๆ จึงได้เดินทางไปบวชแปลงในลังกาทวีปตั้งแต่นั้นมา และได้นำลัทธิลังกาวงศ์มาประดิษฐานในประเทศของตน เหตุการณ์สำคัญอีกอย่างหนึ่งในรัชสมัยนี้คือ การเกิดขึ้นของตำแหน่งพระสังฆราช

ครั้งที่ ๕ นับโอกาสที่พระเจ้าวิชัยพาหุที่ ๓ (พ.ศ. ๑๗๗๕-๑๗๗๙) ไปตั้งเมืองอยู่ที่ทัมพนียในมายาร์รัฐ บรรารว่าพระไตรปิฎกอยู่ในราชธานีเดิมที่พวกทมิฬครองอยู่ เกรงว่าจะเสื่อมสูญ

^{๗๕} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระวินัยปิฎก เล่ม ๑ ภาค ๑ มหาวิภังค์ ปฐมภาค และอรรถกถา, หน้า ๑๖๖-๑๖๙.

^{๗๖} ดนัย ปรีชาเพิ่มประสิทธิ์, ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในประเทศไทยศรีลังกา, หน้า ๑๒๐.

^{๗๗} อ้างแล้ว.

^{๗๘} รวบรวมจาก สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาต่อราชานุภาพ, เรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ มติชน, ๒๕๔๖), หน้า ๘๖-๘๘, ๙๗, ๑๐๖-๑๐๘.

อีกทั้งต้องการให้สงฆ์ในขณะนั้นที่นิยมเป็นสองฝ่ายคือ คามวาสี และวนวาสี มิให้แตกแยกกันเหมือนที่ เกิดขึ้นในอดีต จึงจัดให้มีการร่วมกันทำสังคายนาพระธรรมวินัยขึ้น

ครั้งที่ ๒ ทำเมื่อ พ.ศ. ๑๘๐๙ นับโอกาสที่พระเจ้าปณทิตปรักกรมพาทูที่ ๒ ทรง สร้างเมืองศิริวัฒนบุรี (หรือแคนตี) และไปตีเมืองโปลอนนระคืนจากพวกทมิฬได้แล้ว ทรงดำริว่าพระ ศาสนาเศร้าหมอง จึงได้ทรงจัดให้มีการชุมนุมสงฆ์ขึ้นทำการสังคายนาอีกครั้งหนึ่ง

อนึ่ง มติส่วนใหญ่ไม่นับครั้งที่ ๕ และ ๖ นี้ ในขณะที่สมเด็จพระยาจารย์ ทรง สันนิษฐานว่า พระสงฆ์ลังกาวงศ์ที่เข้ามาถึงสุโขทัยครั้งสมเด็จพระร่วง ก็เข้ามาในช่วงการสังคายนา ของลังกาครั้งที่ ๕ และ ๖ รวมถึงลักษณะการกำหนดพระสงฆ์เป็นคามวาสีและอรุณวาสี ก็ถ่ายทอด มายังคณะสงฆ์ไทยในคราวนี้^{๗๙}

(๔) การจาริกพระไตรปิฎกขึ้นเป็นลายลักษณ์อักษรครั้งแรกของโลก

พระพุทธศาสนาในลังกานั้นมีหลายช่วงที่ประสบวิกฤตปัญหา มีอยู่ครั้งหนึ่งในสมัย ของพระเจ้าวิภูควคามินี ราวพ.ศ. ๔๖๐ ระหว่างที่พระองค์ทรงหลบหนีศึกทมิฬไปอยู่ในป่า ๑๔ ปี นั้น [ก่อนที่จะทรงยึดคืนได้ภายหลัง] บ้านเมืองระส่ำระสาย และเกิดทุกข์ภัยขึ้น ประชาชนอดอยาก วัดวาอารามถูกทิ้งร้าง พระสงฆ์จำนวนมาหนีไปอินเดีย ในวิกฤตนั้นได้มีพระเถระจำนวนหนึ่ง วิตกว่า พระพุทธศาสนาอาจจะถึงกาลสูญสิ้นไปจากลังกาได้ เพราะไม่มีกษัตริย์ผู้เป็นศาสนูปถัมภก และ พระไตรปิฎกที่ทรงจำกันมาแบบมุขปาฐะนั้นก็พลันจะเลือนหายไป จึงได้ร่วมกันจารพระไตรปิฎกและ อรรถกถาลงในใบลาน นับว่าในวิกฤตได้เกิดโอกาสอันสำคัญขึ้น พระไตรปิฎกลายลักษณ์อักษรจึงได้มี ขึ้นเป็นครั้งแรกของโลก และนับได้ว่าเป็นจุดเริ่มต้นของการรักษาและเผยแผ่พระธรรมคำสอนยุคใหม่ ผ่านทางคัมภีร์

(๕) การเกิดขึ้นของนิกายสยามวงศ์

เมื่อพระมหินท์เถระมาประกาศพระศาสนาในลังกานั้น คณะพระธรรมทูตของพระ เจ้าอโศกอีกสายหนึ่ง ก็ได้ไปประกาศพระศาสนาสำเร็จมีความเจริญรุ่งเรืองอยู่ในดินแดนสุวรรณภูมิ เช่นกัน (ซึ่งจะได้กล่าวถึงในหัวข้อต่อไป) ความเป็นไปของพระพุทธศาสนาในลังกาดำเนินมาจนถึง พ.ศ. ๒๐๖๐ สมัยพระเจ้าธรรมปรักกรมพาทูที่ ๘ พวกฝรั่งโปรตุเกสได้เข้ามาแย่งเกาะลังกา ตั้ง ภูมิลำเนาที่ท่าโคลัมโบ เมืองไซยบุรี เกิดเหตุรบพุ่งกัน ในที่สุดพระเจ้าแผ่นดินสิงหลต้องยอมเป็น ประเทศราชขึ้นต่อโปรตุเกส รัชสมัยต่อจากนั้นก็เกิดการต่อสู้แย่งชิงราชบัลลังก์กันเองในหมู่เจ้าสิงหล จนมาถึงสมัยพระเจ้าภูวนะกพาทูที่ ๗ เกิดการต่อต้านแย่งชิงบัลลังก์กันระหว่างพี่น้องอีก พระเจ้าภูวนะกพาทูจึงหนีไปพึ่งโปรตุเกส เหตุนี้จึงทำให้พวกฝรั่งโปรตุเกสเหิมเกริม ทำการข่มเหงรังแกชาวเมือง

^{๗๙} การเข้ามาคงมีหลายระลอก เพราะในสมัยพระเจ้าปรักกรมพาทูหาราชก็มีภิกษุสงฆ์จากนานา ประเทศไปบวชแปลงเป็นลังกาวงศ์และกลับมาเผยแผ่ยังถิ่นฐานเดิมของตนด้วย [ผู้วิจัย].

บังคับให้เข้ารีต ใครไม่ยอมก็ฆ่าฟัน ปล้นสะดม รื้อวัดวาเจดีย์วิหาร เผาทำลายพระไตรปิฎก สีกพระ เณร แม้กษัตริย์ลังกาเองก็ต้องยอมให้พระนัตดาเข้ารีต และมอบตัวเป็นบุตรบุญธรรมของพระเจ้าแผ่นดินโปรตุเกส พร้อมกับรับนามใหม่ตามแบบคริสตังว่า “ดอมยวง” ไม่เพียงแต่ชาวโปรตุเกสทำลาย พระพุทธศาสนาในแถบเมืองไซบูรีเท่านั้น แม้ในใจกลางเกาะลังกาเองก็ถูกทำลายโดยเจ้าราชสิงหะ เจ้าชายในมายาร์รัฐ ที่เปลี่ยนจากนับถือพุทธศาสนาเป็นศาสนาพราหมณ์ ได้เผาทำลายวัดวาอาราม และพระไตรปิฎก เหตุนี้จึงทำให้สมณวงศ์ในลังกาเสื่อมสูญเป็นครั้งแรก

ครั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๑๗๘ พระเจ้าราชสิงหะที่ ๒ ได้เข้ากับพวกฮอลันดา ทำการรบกับ โปรตุเกสจนชนะ โปรตุเกสยอมออกไปจากเกาะลังกา ชาวฮอลันดามุ่งแต่จะค้าขาย ไม่ไปค้ำเรื่อง การเข้ารีต แต่ในสมัยพระเจ้าราชสิงหะซึ่งต้องทำสงครามหลายด้าน จึงยังไม่มีเวลามากพอที่จะฟื้นฟู พระพุทธศาสนา จวบจนสมัยพระเจ้าวิมลธรรมสุริยที่ ๒ พระโอรส ขึ้นครองราชย์ (พ.ศ. ๒๒๒๘) จึง เริ่มทำนุบำรุงพระศาสนาที่เสื่อมโทรมมานาน โดยส่งราชทูตไปขอคณะสงฆ์จากเมืองยะไข่มาบวช กุลบุตรในลังกา เวลานั้นได้อุปสมบทภิกษุลังกา ๓๐ รูป และสามเณร ๑๒๐ รูป แต่ต่อมาพระสงฆ์ชาว ยะไข่ก็มรณภาพไปบ้าง ที่เหลือจึงเดินทางกลับเมืองยะไข่ ส่วนพระสงฆ์ลังกาที่บวชมานั้น ต่อมาก็ลา ลิกขาบ้าง มรณภาพบ้าง หมดไปทั้ง ๓๐ รูป ในเวลาที่ยังไม่ทันมีพรรษาครบพอที่จะทำการอุปสมบท กุลบุตรอื่นต่อไปได้ ภิกษุสงฆ์ชาวลังกาจึงสิ้นวงศ์ไปอีกเป็นคำรบสอง^{๘๐}

ในเวลานั้นจะเหลืออยู่ก็แต่สามเณร ซึ่งมีสามเณรรูปหนึ่งเป็นผู้ปริชาณลาด และมีศรัทธา มั่นคง นามว่า สรณังกร กษัตริย์ลังกาที่ครองราชย์ต่อมา คือ พระเจ้าศรีวิชัยราชสิงหะ ได้ปรึกษากับ สามเณรสรณังกรในการจะตั้งสังฆมณฑลขึ้นอีกครั้งหนึ่ง จึงแต่งทูตไปขอพระสงฆ์จากยะไข่อีกครั้ง แต่ ได้รับการปฏิเสธ ซึ่งกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงวิเคราะห์ว่า อาจเป็นเพราะพระสงฆ์ยะไข่เข็ด อากาศลังกา ที่ทำให้เจ็บป่วยมรณภาพไปหลายรูป หรือจะเป็นด้วยพระเจ้าแผ่นดินยะไข่ในเวลานั้น เป็นมิจฉาทิฏฐิ^{๘๑} ต่อมาพระเจ้าศรีวิชัยได้ทราบข่าวจากพวกพ่อค้าฮอลันดาว่า พระพุทธศาสนาใน สยามประเทศนั้นรุ่งเรืองยิ่งกว่าประเทศใดๆ พระเจ้าศรีวิชัยจึงแต่งราชทูตมาขอคณะสงฆ์ยังกรุงสยาม ซึ่งตรงกับรัชสมัยของพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ครั้นแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๒๘๔ แต่ก็โชคร้าย เรือราชทูต อับปาง มีทูตเพียง ๔ คนที่รอดตายกลับมายังลังกาได้ แต่ด้วยพระราชศรัทธาฟื้นฟูพระศาสนา จึงทรง ส่งราชทูตไปสยามอีกครั้งในปี พ.ศ. ๒๒๙๐ แต่โชคก็ยังไม่เข้าข้างลังกาอีก เนื่องจากระหว่างที่ราชทูต รือเรือเพื่อดูลาดเลาความเป็นไปของกรุงสยามอยู่นั้น ก็ได้ทราบข่าวการสิ้นพระชนม์ของพระเจ้าศรีวิชัย เสียก่อน ราชทูตจึงตัดสินใจเดินทางกลับลังกา^{๘๒}

^{๘๐} ดูใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เรื่องประวัติฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป, หน้า ๑๑๗-๑๒๒.

^{๘๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๕.

^{๘๒} ชูศักดิ์ ทิพย์เกษร, พระพุทธศาสนาในศรีลังกา, หน้า ๖๒.

พระเจ้าเกียรติศิริราชสิงหะทรงครองราชย์ต่อมา ทรงส่งราชทูตไปยังกรุงสยามอีกครั้ง^{๘๓} ครั้งนี้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐทรงโปรดให้พระอุปาลีและคณะเดินทางไปยังลังกา แต่กว่าที่คณะสงฆ์จากสยามจะเดินทางถึงลังกาได้ก็ประสบปัญหามากมาย ด้วยเรือกำปั่นหลวงไปเสียที่เมืองนครศรีธรรมราช พระอุปาลีและคณะทูตต้องกลับมารอที่กรุงศรีอยุธยาอีกหลายเดือน จนในที่สุดมีพ่อค้าชาวฮอลันดามาถึงกรุงศรีอยุธยาทราบวัตถุประสงค์จึงอาสาพาคณะพระอุปาลีไปส่งถึงลังกา^{๘๔} เมื่อเวลาที่คณะสมณฑุตสยามเดินทางถึงลังกา เข้าสู่เมืองหลวงแคนตีเป็นวันเพ็ญเดือน ๘ พ.ศ. ๒๒๙๕^{๘๕} คณะสงฆ์ไทยได้ทำการบวชกุลบุตรชาวลังกา สามเณรสรณังกรก็ได้รับการอุปสมบทด้วย ซึ่งขณะนั้นมีอายุ ๕๕ ปีแล้ว^{๘๖} ภายหลังท่านได้เป็นสมเด็จพระสังฆราชรูปแรกของนิกายสยามวงศ์แห่งลังกา เหตุที่คณะสมณฑุตสยามได้ไปช่วยเหลือสืบต่ออายุพระพุทธศาสนาในลังกาเช่นนี้ เปรียบเสมือนการชุบชีวิตพระพุทธศาสนาในลังกาขึ้นมาใหม่ ชาวลังกาจึงเรียกคณะสงฆ์ที่ได้รับการอุปสมบทจากสมณฑุตสยามว่า “สยามโปลาสิวงสิกะ มหาวิหาร”^{๘๗} ซึ่งเป็นที่มาของพระสงฆ์นิกายสยามวงศ์ในลังกา

พระพุทธศาสนาในลังกาถูกรื้อเรื่องขึ้นอีกครั้ง กุลบุตรชาวลังกาเข้ามาบวชเรียนมากมาย คณะสงฆ์สยามได้ถ่ายทอดความรู้ตามความถนัดที่แต่ละท่านมีแตกต่างกันไป เช่น พระอริยมุนีขำนาญในพระไตรปิฎก พระมหาบุญด้านวิปัสสนา พระพรหมโชติเรื่องบทสวด นอกจากนี้พระภิกษุสยามยังได้สอนภาษาขอมให้แก่กุลบุตรสิงหะที่เข้ามาบวชด้วย เพื่อจะได้อ่านคัมภีร์ต่างๆ ที่เขียนเป็นภาษาขอมที่สมณฑุตนำไปได้^{๘๘} จนเวลาผ่านไปสามปี สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐทรงส่งคณะสงฆ์ชุดที่สองมาพลัดเปลี่ยนกับชุดแรก แต่กว่าจะเดินทางมาถึงก็กินเวลานานเพราะได้เกิดเหตุเรืออับปางและอุปสรรคหลายประการทำให้ภิกษุ ๔ รูป และสามเณร ๒ รูปสูญหาย ส่วนพระอุปาลีนั้นท่านได้มรณภาพลงเสียก่อนที่สมณฑุตชุดที่สองจะไปถึง

คณะสงฆ์ชุดที่สองของสยาม ได้อยู่ในลังกาเป็นเวลา ๔ ปี ระหว่างนั้นได้เดินทางไปฟื้นฟูอารามและทำอุโบสถในท้องที่ชนบทจนทำให้พระสงฆ์ในที่ห่างไกลสามารถทำกิจตามพระวินัยได้ และทำการฟื้นฟูรูปแบบของธรรมเนียมสงฆ์เดิมขึ้นมา รวมถึงฟื้นฟูระบบของวิปัสสนาภาวนาที่ได้เสื่อมสูญไปให้กลับมีขึ้นมา อีกทั้งรูปแบบการสวดพระปริตรที่ได้ล้มเลิกมานานจนพระสงฆ์ลังกาไม่สามารถสวด

^{๘๓} สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐทรงโปรดให้พระอุปาลีและคณะเดินทางไปยังลังกาอีกครั้ง^{๘๓} ครั้งนี้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐทรงโปรดให้พระอุปาลีและคณะเดินทางไปยังลังกา แต่กว่าที่คณะสงฆ์จากสยามจะเดินทางถึงลังกาได้ก็ประสบปัญหามากมาย

^{๘๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙๕.

^{๘๕} ดนัย ปรีชาเพิ่มประสิทธิ์, ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในประเทศไทยศรีลังกา, หน้า ๔๕๙.

^{๘๖} ชูศักดิ์ ทิพย์เกษร, พระพุทธศาสนาในศรีลังกา, หน้า ๖๑.

^{๘๗} A.H. Mirando, Buddhism in Sri Lanka in the 17th and 18th Centuries, (Srilanka : Tisara Prakashakayo, 1985), p.31, อ้างใน สยาม แสนชิตี, สยามวงศ์ในลังกา, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สหธรรมิก, ๒๕๔๙), หน้า ๘๔.

^{๘๘} คุณรัตน์ ปะนะโปกเก, ประวัติความเปลี่ยนแปลงของวัดพุทธศาสนาในลังกา, หน้า ๔๕๕, อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๕.

ได้ ก็ได้พระสงฆ์สยามเข้าไปฟื้นฟูให้^{๘๙} นอกจากนี้การเดินทางมาลังกาของพระสงฆ์สยามชุดที่สองนี้ ยังได้นำคัมภีร์ที่ยังไม่มีในลังกาถึง ๙๗ คัมภีร์มาด้วย^{๙๐} จึงเป็นการนำพระบาลีกลับสู่ลังกาอีกครั้ง หลังจากถูกทำลายสูญหายไปอย่างมากในช่วงบ้านเมืองระส่ำระสาย

มีพัฒนาการสำคัญเรื่องหนึ่งของพระพุทธศาสนาในลังกาช่วงเวลานี้ที่ควรกล่าวไว้ คือ การเกิดขึ้นของกฎหมายคณะสงฆ์ สืบเนื่องจากเหล่าภิกษุที่มีอยู่แต่เดิมในท้องถิ่น ต่างเห็นว่าสงฆ์ในนิคายสยามได้รับศรัทธาจากสาธุชน จึงพากันมาขอชาวใหม่เข้านิคายสยามวงศ์ แต่เมื่อกลับไปยังถิ่นฐานกลับประพฤติดิบแบบเดิมๆ คือ ทำไร่ทำสวน ประกอบอาชีพ เป็นหมอดู หมอเสน่ห์ เป็นต้น ดังนั้นในปี พ.ศ. ๒๒๙๖ พระเจ้าแผ่นดินลังกาจึงประกาศกฎหมายคณะสงฆ์ออกใช้เรียกว่า กฎหมายคณะสงฆ์ฉบับกิตติศิริราชสิงห์ ฉบับที่ ๑ มีทั้งหมด ๑๒๐ ข้อ ว่าด้วยเรื่องการสืบต่ออายุพระพุทธศาสนาในลังกา การปกครองดูแลภิกษุ การอุปสมบท การดูแลทรัพย์สินของวัด การประพฤติตามพระธรรมวินัย ห้ามภิกษุประกอบอาชีพ เป็นต้น และได้ทรงตั้งตำแหน่งพระมหานายกะขึ้นสองตำแหน่ง เพื่อปกครองสงฆ์ที่แต่ละฝ่ายคือ คามวาสีมลวัตตุ และ อริยวาสีอัศศิริ^{๙๑} นับเป็นสมัยที่เกิดระบบการปกครองสงฆ์ที่มีระเบียบแบบแผนอย่างชัดเจนขึ้นในลังกาเป็นครั้งแรก ต่อมาสมัยพระเจ้าราชาธิราชสิงห์ ในปี พ.ศ. ๒๓๓๐ ได้ออกกฎหมายคณะสงฆ์อีกฉบับหนึ่งชื่อว่า ฉบับราชาธิราชสิงห์ มีทั้งหมด ๒๖ ข้อ ว่าด้วยเรื่องสังฆกรรม เป็นต้น และทรงแต่งตั้งตำแหน่งอนุนายกะขึ้นมาอีกตำแหน่งหนึ่ง ซึ่งยังถือปฏิบัติในคณะสงฆ์ลังกามาจนถึงทุกวันนี้^{๙๒} ในด้านสมณศักดิ์สงฆ์นี้ไม่เคยมีในอินเดียลังกาเป็นผู้คิดขึ้น^{๙๓} และได้เป็นต้นแบบแก่คณะสงฆ์ในประเทศแถบเอเชียอาคเนย์ต่อมา

ตั้งแต่พระสงฆ์สยามได้ไปช่วยฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในลังกา จวบจนถึงทุกวันนี้ไทยและศรีลังกาได้มีความสัมพันธ์อันดีต่อกันตลอดมา เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๕๖ สองประเทศได้ร่วมจัดงานเฉลิมฉลอง ๒๕๐ ปี สยามวงศ์ประดิษฐานในลังกาขึ้น ซึ่งทางไทยได้จัดคณะไปทอดกฐินพระราชทาน ณ วัดพระธาตุเขี้ยวแก้ว กรุงแคนดี และอัญเชิญห่อพระศรีมหาโพธิ์กลับมาปลูกไว้ที่วัดธรรมารามด้วย

ในด้านของศรีลังกานั้น เมื่อพระพุทธศาสนาได้มีโอกาสกลับฟื้นขึ้นมาแล้ว ความรักและผูกพันของประชาชนชาวสิงหลกับพระพุทธศาสนามานับพันปี ได้ทำให้พวกเขาทุ่มเทกายใจในการส่งเสริมกิจการพระศาสนาให้ก้าวหน้าขึ้น ทั้งการรักษาและพัฒนาภายในประเทศและเผยแพร่สู่ต่างประเทศ ชาวพุทธเราจึงได้มีนักบุญคนสำคัญเกิดขึ้นอีกท่านหนึ่ง คือ ท่านอนาคาริกธรรมปาละ ผู้

^{๘๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔.

^{๙๐} อ่างแล้ว.

^{๙๑} สยาม แสนซิติ, สยามวงศ์ในลังกา, หน้า ๕๐-๕๑.

^{๙๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๒.

^{๙๓} เสถียร โพธิ์นันทะ, ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ฉบับมุขปาฐะ ภาค ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๑๔๔.

พลิกฟื้นพระพุทธศาสนาในอินเดีย ทำให้พุทธศาสนาได้กลับมาเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ของชาวพุทธอีกครั้ง นอกจากนี้ท่านยังได้เผยแพร่พระพุทธศาสนาสู่นานาประเทศ ด้วยการเดินทางแสดงปาฐกถาและตั้งสมาคมมหาโพธิ์ขึ้น ซึ่งเป็นองค์กรชาวพุทธในระดับสากลองค์กรแรก

๒.๒.๓ การเผยแพร่พระพุทธศาสนาในสุวรรณภูมิ

ดินแดนสุวรรณภูมิ ที่พระเจ้าอโศกทรงส่งสมณทูตมาเผยแผ่พระศาสนานั้น ได้รับการสันนิษฐานว่าเป็นดินแดนในแถบภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ แม้จะยังเป็นที่ถกเถียงกันถึงพื้นที่ซึ่งพระโสณะเถระและพระอุตตระเถระนำคณะเดินทางมาถึงและเริ่มประกาศพระศาสนา แต่คนไทยส่วนใหญ่ก็เชื่อว่า สุวรรณภูมิคือแถบภาคกลางของประเทศไทย มีศูนย์กลางอยู่ที่จังหวัดนครปฐม ด้วยได้พบโบราณสถานและโบราณวัตถุลักษณะเดียวกับศิลปะสมัยพระเจ้าอโศก เช่น พระปฐมเจดีย์ที่สร้างเป็นรูปโอคว่ำแบบเดียวกับสถูปสาญจิ [พระปฐมองค์เดิมซึ่งถูกสร้างครอบไว้] ธรรมจักรทำด้วยศิลามีรูปวงกลมและพระแท่นเปล้า [ซึ่งในสมัยนั้นชาวอินเดียยังไม่นิยมสร้างพระพุทธรูป] จารึกคาถา “เย ธมมา” ด้วยอักษรมคธ เป็นต้น จากหลักฐานเหล่านี้สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ จึงทรงวิเคราะห์ว่า พระพุทธศาสนาที่มาประดิษฐานในดินแดนแถบนี้ก่อน พ.ศ. ๕๐๐ คงจะเป็นนิกายเถรวาทอย่างที่ว่าพระเจ้าอโศกมหาราชทรงนับถือ^{๙๔}

พระพุทธศาสนาที่พระเจ้าอโศกทรงส่งมาเผยแผ่นี้ คงได้แพร่หลายอยู่ในดินแดนสุวรรณภูมิสืบต่อมาจนถึงสมัยของอาณาจักรทวารวดี (ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๕) ขนทวารวดีเป็นเชื้อชาติมอญ ดังได้พบจารึกภาษามอญโบราณหลายหลักในกลุ่มน้ำเจ้าพระยาและลุ่มน้ำปิง แต่ก็พบว่ามีการใช้ภาษาบาลีและสันสกฤตด้วย โดยภาษาสันสกฤตใช้จารึกเรื่องราวทางบ้านเมืองและศาสนา ภาษาบาลีใช้ในเรื่องเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ในยุคนี้พระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองมาก มีทั้งเถรวาทและมหายาน แต่สันนิษฐานว่าเถรวาทจะรุ่งเรืองกว่า สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาที่สำคัญของอารยธรรมทวารวดีคือ ศิลาธรรมจักรและรูปวงกลม เนื่องจากไม่พบสัญลักษณ์เช่นนี้ในอารยธรรมสมัยอื่นเลย^{๙๕} นอกจากนี้พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดียังพบกระจายอยู่เกือบทุกภาคของไทย และมักจารึกคาถา เย ธมมา^{๙๖} หลักธรรมชั้นสูงถูกพบจารึกบนศิลาไว้ด้วยอักษรปัลลวะภาษาบาลี เช่น

^{๙๔} สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, *ตำนานพระพุทธเจดีย์*, (กรุงเทพฯ : เจริญธรรม, ๒๕๑๗), หน้า ๑๒๕.

^{๙๕} ผาสุก อินทรารุช, *สุวรรณภูมิจากหลักฐานโบราณคดี*, (กรุงเทพฯ : ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๘), หน้า ๑๒๒.

^{๙๖} มยุรี วีระประเสริฐ, “พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีที่พบที่นาคุณ จังหวัดมหาสารคาม” ใน *ดินแดนไทยจากยุคประวัติศาสตร์ตอนต้น จนถึงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๕*, การประชุมวิชาการระดับชาติฝรั่งเศสในไทยครั้งที่ ๑, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๑), หน้า ๗๗ (อรรถาธิบาย).

หลักธรรมอริยสัจ ๔ ธรรมจกัปปวัตนสูตร ปฏิจจนุปบาทบางส่วน เป็นต้น^{๙๗} ซึ่งแตกต่างจากสมัยพระเจ้าอโศกที่เป็นจารึกคำสอนในทางศีลธรรมทั่วไป หลักฐานสำคัญอีกชิ้นหนึ่งที่แสดงถึงความรุ่งเรืองอย่างสูงของพระพุทธศาสนาในทวาราวดี คือ จารึกหินพบที่เนินสระบัว กล่าวถึงคุณของพระรัตนตรัย รจนาโดยท่านพุทธสิริ ได้รับการยอมรับในหมู่นักวิชาการทั้งหลายว่าเป็นสำนวนโวหารที่ไพเราะอย่างยิ่ง แสดงให้เห็นว่าผู้รจนามีความเชี่ยวชาญทั้งภาคปริยัติและปฏิบัติ^{๙๘} อาณาจักรทวาราวดีนั้นมีอิทธิพลครอบคลุมไปถึงทางภาคอีสานของไทย ส่วนทางใต้แผ่ไปถึงชวาและตอนบนของแหลมมลายู ทวาราวดีรุ่งเรืองอยู่ถึงราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ก็ได้ล่มสลายลงจากอำนาจของขอมที่แผ่เข้ามาทางตะวันตก และอำนาจของศรีวิชัยที่รุกรมาจากทางใต้

แม้อาณาจักรทวาราวดีในแถบลุ่มเจ้าพระยาจะล่มสลายลง แต่อารยธรรมทวาราวดีและพระพุทธศาสนาได้ไปรุ่งเรืองอยู่ทางลุ่มน้ำปิงแล้ว เนื่องจากตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๒ มีหลักฐานปรากฏว่าเจ้าหญิงแห่งอาณาจักรทวาราวดีพระนามว่า จามเทวี ได้เสด็จขึ้นไปครองเมืองหริภุญไชย (ลำพูน) พระนางได้นิมนต์พระสงฆ์ ๕๐๐ รูปไปจากทวาราวดี ทรงสร้างวัดวาอาราม พระพุทธรูป ศิลปวัตถุสมัยจามเทวี เช่น วัดกู่กุด สุวรรณจังโกฏิเจดีย์ พระนางทรงมีโอรส ๒ องค์ ซึ่งต่อมาได้ขยายอาณาเขตไปสร้างเมืองใหม่ตอนใต้ ได้แก่ เขลางนคร (ลำปาง) เมืองลำพูนและลำปางจึงเป็นรากฐานแห่งอารยธรรมอณูแบบทวาราวดีทางตอนเหนือของไทย ต่อมาในสมัยพระเจ้าอาทิจจราช ทรงสร้างพระธาตุหริภุญไชยขึ้น ตามตำนานเล่าว่ามีพระบรมธาตุฝังอยู่บริเวณนั้น พระองค์จึงทรงสร้างพระเจดีย์ครอบและในสมัยของพระองค์ก็มีการเรียนพระไตรปิฎกกันอย่างแพร่หลาย หริภุญไชย และเขลางค์นครของชนชาติมอญได้เป็นศูนย์กลางพระพุทธศาสนาในดินแดนตอนเหนือของไทยอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๙ ก่อนที่จะเสียอำนาจให้แก่ชนเผ่าไทย แต่กระนั้นพระพุทธศาสนาก็ยังรุ่งเรืองอยู่ในดินแดนภาคเหนือของไทย ด้วยการนับถือของชนเผ่าไทยต่อมา

๒.๓ การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของไทย

นักประวัติศาสตร์ส่วนหนึ่งเชื่อว่าราวพุทธศตวรรษที่ ๘ ชนชาติไทยได้เริ่มอพยพจากตอนใต้ของจีนเข้ามาสู่สุวรรณภูมิ การอพยพนั้นได้กระจายกันเป็นกลุ่มๆ และเป็นระลอกๆ โดยยึดลำน้ำเป็นเป้าหมาย ชาวไทยกลุ่มหนึ่งมาตั้งนครขึ้นที่เมืองแกลงในสิบสองปันนา มีพ่อขุนบรมเมืองเป็นหัวหน้า ท่านมีโอรสหลายองค์ จึงส่งออกไปสร้างบ้านแปงเมืองในที่ต่างๆ กัน มีสององค์ที่ควรกล่าวถึงองค์หนึ่งชื่อขุนลอ ได้ไปสร้างเมืองล้านช้าง (หลวงพระบาง) อีกองค์หนึ่งชื่อ ขุนไสยผง ได้ข้ามแม่น้ำโขงเข้ามาทางลุ่มน้ำปิง มาตั้งเมืองเงินยางเชียงแสนขึ้น (หรือเรียกว่า โยนกนาคนคร อยู่ในจังหวัดเชียงราย) ลูกหลานของขุนไสยผงบางพวก ได้เดินทางลงมาถึงลุ่มน้ำเจ้าพระยา เป็นต้นตระกูลของ

^{๙๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๕-๑๐๖.

^{๙๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๑.

ราชวงศ์พระร่วงและอุทองในเวลาต่อมา คนเผ่าไทยที่อพยพมาทางฝั่งขวาของแม่น้ำโขงโดยเฉพาะที่เดินทางมาสู่ลุ่มเจ้าพระยา ได้รับเอามรดกทางศาสนาและอารยธรรมจากพวกทวารวดีไว้อย่างเต็มที่^{๙๙}

๒.๓.๑ สมัยล้านนาศรีเชียงใหม่

ในพุทธศตวรรษที่ ๑๘ หัวหน้าชนชาติไทยทางลุ่มน้ำปิง คือพ่อขุนเม็งรายแห่งนครเงินยาง ได้ทำสงครามกับทริภุญไชยขับไล่พวกมอญออกไป หลังจากเสร็จศึกมอญพ่อขุนเม็งรายได้สร้างราชธานีใหม่ ทรงเลือกชัยภูมิบริเวณเชิงเขาสุเทวบรรพต บนฝั่งขวาของแม่น้ำปิง ขนานนามว่า นวบุรีศรีนครพิงค์เชียงใหม่ เสด็จเสวยราชย์เป็นปฐมกษัตริย์แห่งราชอาณาจักรล้านนาไทย พระพุทธศาสนาในสมัยพระเจ้าเม็งรายมหาราชนี้ เป็นแบบเถรวาทที่รับมาจากมอญ ในพงศาวดารเมืองเหนือเล่าว่าในรัชกาลพ่อขุนเม็งรายนี้มีคณะสงฆ์จากลังกาเข้ามา และได้นำหน่อพระศรีมหาโพธิ์มาถวาย

ต่อมาถึงสมัยพระเจ้ากือนา พระองค์ทรงสดับกิตติคุณของพระมหาเถระนามว่า อุทุมพรบุปผามหาสวามี เป็นพระลังกา แต่มาจำพรรษาที่เมืองเมาะตะมะ พระองค์จึงส่งทูตไปอาราธนามาเมืองเชียงใหม่ พระอุทุมพรชราภาพแล้ว จึงส่งพระหลานชายคือ พระอานันทเถระนำคณะมาแทน พระอานันทเถระได้ทูลพระเจ้ากือนาให้นิมนต์พระสุมน และพระอโนมทสสี^{๑๐๐} จากสุโขทัยให้มาเป็นพระอุปชฌาย์ในการบวชแทน ส่วนท่านจะเป็นพระกรรมวาจา^{๑๐๑} เมื่อพระสุมนมาถึงเชียงใหม่และให้การอุปสมบทกุลบุตรแล้ว พระเจ้ากือนาทรงอุทิศอุทยานหลวงนอกเมืองเชียงใหม่ให้เป็นวัด (คือวัดสวนดอก) อาราธนาพระสุมนมาครอง และทรงสถาปนาพระสุมนะขึ้นเป็นพระสังฆราชองค์แรกของล้านนาไทย จากนั้นพระเจ้ากือนาทรงสร้างเจดีย์ที่วัดสวนดอกแบ่งพระบรมธาตุที่ได้รับจากสุโขทัยซึ่งพระสุมนเป็นผู้นำมาบรรจุไว้ส่วนหนึ่ง เจดีย์นี้เป็นเจดีย์แบบลังกาองค์แรกในเชียงใหม่ อีกส่วนหนึ่งทรงทำพิธีเสี่ยงช้างอัญเชิญพระบรมธาตุ ช้างได้เชิญพระบรมธาตุขึ้นไปบนดอยสุเทพและหยุดอยู่ที่นั่น พระเจ้ากือนาจึงโปรดให้สร้างพระสถูปขึ้น คือ พระธาตุดอยสุเทพทุกวันนี้ ในสมัยของพระเจ้ากือนา พระพุทธศาสนาของไทยจึงมีการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญคือ การตั้งใจรับเอาพระพุทธศาสนาแบบลังกา

^{๙๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๔-๑๑๕.

^{๑๐๐} ช่วงเวลาก่อนหน้านั้นที่เมืองเมาะตะมะ มีพระสังฆนามว่าพระมติมามาเผยแผ่ศาสนาอยู่ ปฏิบัติเคร่งครัดมาก จนประชาชนศรัทธาและยกท่านขึ้นเป็น “พระอุทุมพรบุปผามหาสวามี” ตามแบบอย่างในลังกา ชาวนี้อพยพไปตั้งสุโขทัยและล้านนา พระสุมนและพระอโนมทสสี ซึ่งเป็นศิษย์ของสังฆราชที่พทศแห่งกรุงสุโขทัย จึงเดินทางไปศึกษาจากพระเถระและบวชแปลงเป็นนิกายลังกาวงศ์ด้วยในคราวเดียวกัน ทั้งสองรูปอยู่ในสำนักของพระอุทุมพร ๕ ปี แล้วกลับไปยังสุโขทัย เวลามานไปอีก ๕ ปี ท่านได้นำพระไทยไปขอบวชเป็นลังกาวงศ์อีก แต่ได้รับคำบอกจากพระอุทุมพรมหาเถระว่า พระสุมนและพระอโนมทสสีเป็นอุปชฌาย์เองได้แล้ว และทำนายว่า ศาสนาที่นำมาจากลังกาจะไม่มั่นคงในเมืองเม็งนี้ แต่จักไปตั้งมั่นอยู่ในเมืองสุโขทัย ๕ พันปี, สิริวิวัฒน์ คำวันสา, ประวัติพระพุทธศาสนาในประเทศไทย, หน้า ๓๒.

^{๑๐๑} ทั้งนี้คงเป็นเพราะพระเถระต้องการให้พระศาสนาสามารถสืบทอดและตั้งมั่นอยู่ได้ด้วยกุลบุตรในดินแดนนั้นๆ เอง สอดคล้องกับคำทำนายของพระอุทุมพรมหาเถระ [ผู้วิจัย].

วงศ์เข้ามาโดยตรงเป็นครั้งแรก พร้อมทั้งคติธรรมเนียมและศิลปะ อาทิ การสร้างเจดีย์แบบลังกา การใช้ช้างเสี่ยงทวยที่ประดิษฐานพระธาตุ การสถาปนาตำแหน่งพระสังฆราช และการให้กัลปนาแก้ววัด เป็นต้น^{๑๐๒}

พระพุทธศาสนาในล้านนาได้เกิดความเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่เมื่อปลายแผ่นดินพระเจ้าแสนเมืองมา พระเถระชาวเชียงใหม่หลายรูปได้เดินทางไปลังกาทวีป ไปทำพิธีอุปสมบทใหม่ ณ อุทกสีมาในแม่น้ำกัลยาณี ต่อมาไม่นานได้เกิดเหตุพิภิกขภัยขึ้นในลังกา พระเถระล้านนาจึงต้องเดินทางกลับ แต่ด้วยยังมีพรรษาไม่ครบที่จะเป็นอุปัชฌาย์ได้ จึงนิมนต์พระเถระลังกา ๒ รูปกลับมาด้วย คณะสงฆ์ที่บวชจากลังกาชุดใหม่นี้ได้กระจายกันออกประกาศลัทธิของตนทั่วเชียงใหม่ สุโขทัย และกรุงศรีอยุธยา พวกลังกาวงศ์ชุดใหม่นี้ตั้งข้อรังเกียจคณะสงฆ์ลังกาวงศ์ชุดเก่าซึ่งมีสำนักศูนย์กลางอยู่ที่วัดสวนดอก พวกลังกาวงศ์ชุดใหม่ปฏิบัติเคร่งครัดกว่าลังกาวงศ์ชุดเก่า เช่น ไม่รับกัลปนา เหตุการณ์ทำนองนี้ได้สะสมจนก่อให้เกิดคณะสงฆ์ของล้านนาแตกออกเป็น ๓ นิกาย คือ นิกายดั้งเดิมก่อนสงฆ์ลังกาจะเข้ามา นิกายลังกาวงศ์ที่สืบเนื่องมาจากพระสุมน และนิกายลังกาวงศ์ใหม่ที่ยึดหลักการบวชในโบสถ์น้ำ

ต่อมาสมัยพระเจ้าติโลกราชมหาราช ทรงศรัทธาในคณะสงฆ์นิกายลังกาวงศ์ใหม่ ทรงผนวชในนิกายนี้และอุปถัมภ์อเนกประการ พระองค์โปรดให้ผูกพัทธสีมาที่วัดป่ากวาง หลังจากนั้นมาก็ยกเลิกนิกายที่สีมา ในสมัยของพระเจ้าติโลกราชนี้ ตรงกับพุทธศักราช ๒๐๐๐ พระองค์ทรงโปรดให้เฉลิมฉลองโดยการสร้างวัดโพธาราม หรือวัดเจดีย์เจ็ดยอดขึ้น ทรงมอบหมายให้คณะทำงานเดินทางไปดูวิหารพุทธคยาและเจดีย์สถานทั้งในอินเดียและลังกาแล้วนำมาจำลองสร้างไว้ที่วัดนี้ ได้แก่ วิหารพุทธคยา โลหปราสาท และรัตนมาลีเจดีย์^{๑๐๓} ทรงปลุกต้นพระศรีมหาโพธิ์ที่นำมาจากลังกาไว้ที่วัดนี้ด้วย ในปีพ.ศ. ๒๐๒๐ พระองค์ได้โปรดให้ทำการสังคายนาพระไตรปิฎกขึ้น ซึ่งนับเป็นการสังคายนาครั้งแรกของไทยทำที่วัดโพธาราม ใช้เวลา ๑ ปีจึงแล้วเสร็จ^{๑๐๔} ที่สำคัญอีกคือ พระองค์ทรงจารึกพระไตรปิฎกเป็นภาษาล้านนาได้สำเร็จ ซึ่งเป็นการรับตัวหนังสือและภาษาจากพ่อขุนรามมาไชย^{๑๐๕} ในขณะที่ทางสุโขทัยแม้จะเป็นผู้เริ่มประดิษฐ์อักษรไทย แต่ก็ยังนิยมจารพระไตรปิฎกด้วยอักษรขอมอยู่

^{๑๐๒} ดูใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๖.

^{๑๐๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๐-๑๓๑.

^{๑๐๔} นับต่อจากลังกาเป็นครั้งที่ ๘, พระเทพเวที (ประยูร ธมฺมปญฺโญ), พระพุทธศาสนาในเอเชีย, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๑), หน้า ๑๑๕; ไทยไม่มีการสังคายนาในลังกาสมัยพระเจ้าวิชัยพาหุที่ ๓ และสมัยพระเจ้าปดุมตติปรักรมพาหุที่ ๒ [ผู้วิจัย].

^{๑๐๕} อโณทัย อาตมา, วิพากษ์คดี “ศิลาจารึกพ่อขุนรามฯ”, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๗), หน้า ๒๘๔.

อีกช่วงหนึ่งของล้านนาที่พระพุทธศาสนาเกิดความเคลื่อนไหวขึ้นมากได้แก่ สมัยของ พระเมืองแก้ว พระองค์ทรงฟื้นฟูพิธีบวชกลางน้ำขึ้นมาใหม่ เพราะมีผู้กล่าวว่าสีมาที่วัดป่ากวางทำไม่ถูกต้อง ในรัชสมัยนี้มีพิธีอุปสมบทกลางครั้งใหญ่ถึง ๑๒๐๐ รูป ณ ที่สีมาที่เกาะดอนแท่นกลางแม่น้ำโขงหน้าเมืองเชียงแสนเก่า^{๑๐๖} ในสมัยนี้พระศาสนารุ่งเรืองสืบเนื่องต่อมาจากรัชสมัยก่อนหน้า ทำให้ภิกษุมีความเชี่ยวชาญทั้งด้านปริยัติและปฏิบัติ มีความรู้แตกฉานในการแต่งปกรณ์บาลี จึงเกิดวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาที่รจนาโดยพระเถระเหล่านั้นขึ้นมากมาย อาทิ ปัญญาสชาติก มงคลทีปนี จักรวาลทีปนี เวสสันดรทีปนี สังขยาปกาสะกโยชนาอภิธรรม ๗ คัมภีร์ ชินกาลมาลินี เป็นต้น^{๑๐๗}

หลังสมัยพระเมืองแก้ว ล้านนาเริ่มอ่อนแอลง ต้องเผชิญกับศึกของอยุธยาอยู่เนืองๆ จนมาถึงสมัยของพระนางจีระภุชเวศม์เป็นประเทศราชของอยุธยา แต่ก็ยังมีเชื้อพระวงศ์เมืองรายปกครองอยู่ จนมาถึงสมัยพระเจ้าบุเรงนองแผ่พระราชอำนาจ ได้ยกมาตีเชียงใหม่สำเร็จและตั้งพระราชโอรสมาครองเชียงใหม่ นับแต่นั้นราชวงศ์เมืองรายก็ดับสูญไป เวลาต่อมาดินแดนล้านนาได้ตกเป็นเมืองขึ้นของไทยและพม่าสลับกันไป

๒.๓.๒ สมัยสุโขทัย

ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘ อำนาจของขอมได้เริ่มเสื่อมลง เวลานั้นชนเผ่าไทยในกลุ่มเจ้าพระยาตอนบน มีพ่อขุนบางกลางท่าวเป็นหัวหน้า ได้คิดตั้งตัวเป็นอิสระ พ่อขุนบางกลางท่าวและสหายทำการสำเร็จโดยยึดเมืองสุโขทัยได้ จากนั้นก็ตั้งสุโขทัยขึ้นเป็นราชธานี และเสด็จขึ้นครองเมืองเป็นปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์พระร่วงพระนามว่าพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ ชาวบ้านเรียกท่านว่า พระร่วง

ด้านศาสนาในระยะเริ่มแรกนั้น คงมีปะปนกันทั้งมหายาน เถรวาท และพราหมณ์ เพราะขอมนับถือพราหมณ์และมหายาน ส่วนเถรวาทได้รับการนับถือกันมาแต่ครั้งทวารวดีแล้ว แต่พ่อขุนศรีอินทราทิตย์น่าจะเลือนนับถือและอุปถัมภ์พุทธเถรวาท ให้ตรงข้ามกับขอมเพื่อผลทางการเมืองด้วย^{๑๐๘} ครั้นต่อมาในสมัยพ่อขุนรามคำแหง กษัตริย์องค์ที่ ๓ แห่งกรุงสุโขทัยทรงสดับข่าวว่ามีพระสงฆ์ไปจำเรียนมาจากลังกามาอยู่ที่นครศรีธรรมราช มีวัตรปฏิบัติเคร่งครัด จึงโปรดให้อาราธนา

^{๑๐๖} การบวชขนาดกลางครั้งใหญ่ในประวัติศาสตร์ไทยมี ๓ ครั้งคือ สมัยพระเมืองแก้ว สมัยพระบรมไตรโลกนาถ และสมัยรัชกาลที่ ๙ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์, เสถียร โพธิ์นันทะ, **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ฉบับมุขปาฐะ ภาค ๒**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๑๓๒.

^{๑๐๗} อ้างแล้ว.

^{๑๐๘} สิริวัฒน์ คำวันสา, **ประวัติพระพุทธศาสนาในประเทศไทย**, หน้า ๒๔.

พระสงฆ์เหล่านั้นขึ้นไปตั้งวงค์และเผยแผ่ที่สุโขทัย และพระราชทานวัดอรุณญิกให้เป็นที่พำนัก^{๑๐๙}
[แม้ สุโขทัยมีวัดมากมายทั้งในเขตเมืองและเขตอรุณญิก แต่เขตอรุณญิกถือว่าเป็นดินแดนศักดิ์สิทธิ์]

ย้อนกล่าวถึงที่มาของพระสงฆ์ลังกาวงศ์ เมื่อครั้งพระเจ้าปรีกรมพามุหาราชทำการ
สังคายนาพระธรรมวินัยและจัดระเบียบสงฆ์ในลังกานั้น พระพุทธศาสนาในลังกาได้รุ่งเรืองมีชื่อเสียง
แผ่ไปยังต่างประเทศ พระสงฆ์จากนานาชาติจึงเดินทางมาวชเรียนที่ลังกาจำนวนมาก แล้วนำกลับมา
เผยแผ่ยังถิ่นฐานเดิมของตน พระสงฆ์ไทยได้กลับสู่บ้านที่นครศรีธรรมราช (เวลานั้นเรียก นครตามพร
ลิงค์) และมีพระสงฆ์ชาวลังกามาด้วย เหตุการณ์ช่วงนั้นเกิดก่อนสมัยสุโขทัยราว ๑๐๐ ปี^{๑๑๐} ลัทธิ
ลังกาวงศ์จึงเจริญแพร่หลายอยู่ในบริเวณนั้นมาจนถึงสมัยพ่อขุนรามคำแหง

หลังจากที่พ่อขุนรามคำแหงอาราธนาพระสงฆ์ลังกาวงศ์ขึ้นไปสุโขทัยแล้ว มีเหตุการณ์ที่
ควรระจกกล่าวถึงคือ การรวมกันของสงฆ์ที่มีอยู่เดิมในสุโขทัยกับนิกายลังกาวงศ์ที่เข้าไปใหม่ การ
รวมนิกายได้ค่อยๆ เกิดขึ้นทีละน้อยอย่างไม่มีปัญหาและไม่ต้องบังคับ หากเปรียบเทียบกับในประเทศ
อื่นนั้นต้องใช้อำนาจพระมหากษัตริย์ให้รวมกัน จึงกล่าวได้ว่าเป็นพระปรีชาสามารถของพ่อขุน
รามคำแหง ดังมีหลักฐานว่า การบรรพชาและอุปสมบทนั้น ให้รับไตรสรณคมน์ ๒ ครั้งคือ ว่าเป็นบาลี
๑ ครั้ง และว่าเป็นสันสกฤต ๑ ครั้ง ทั้งนี้คงเพื่อรักษาน้ำใจทั้งสองฝ่าย และให้ทั้งสองคณะมั่นใจได้ว่า
ได้ทำถูกต้องครบถ้วน เพราะสงฆ์นิกายเดิมนั้นใช้ภาษาสันสกฤตอันสืบเนื่องมาจากอิทธิพลศาสนา
พราหมณ์และมหายานจากขอม^{๑๑๑}

พ่อขุนรามคำแหงทรงเป็นผู้นำในการศึกษาและปฏิบัติตามคำสอนในพระพุทธศาสนา
อย่างดียิ่ง ชาวเมืองจึงมีวิสัยรักษาศิลปวัฒนธรรมเป็นนิจ ดังคำในศิลาจารึกหลักที่ ๑ ด้านที่ ๒ ว่า “...คน
ในเมืองสุโขทัยนี้มักทาน มักทรงศีล มักโอยทาน ทั้งพ่อขุนรามคำแหงเจ้าเมืองสุโขทัย ทั้งชาวแม่ ชาว
เจ้า ท่วยปั่วท่วยนาง ลูกเจ้าขุนทั้งสิ้นทั้งหลาย ทั้งผู้หญิงผู้ชาย ทรงศีลเมื่อพรรษาทุกคน ...”^{๑๑๒}
พระองค์ทรงโปรดให้ทำพระแท่นมนังคศิลาขึ้น ที่กลางดงตาล ในวันพระโปรดให้พระเถระใช้เป็นที่นั่ง
เทศนาธรรมแก่ชาวเมือง และหากเป็นวันธรรมดาพระองค์จะใช้เป็นที่ว่าราชการ และอาจเป็นไปได้ว่า
พระองค์ทรงสอนธรรมแก่ประชาชนด้วย ดังคำในศิลาจารึกว่า “พ่อขุนรามคำแหงนั้นหาเป็นท้าว เป็น

^{๑๐๙} คำว่า “อรุณญิก” ในศิลาจารึกหลักที่ ๑ หมายถึงอาณาบริเวณป่าใหญ่ทางทิศตะวันตกของเมือง
สุโขทัย เป็นที่ตั้งวัดจำนวนมาก หนึ่งในนั้นคือวัดชื่อวัดอรุณญิก อรุณญิกนี้เป็นเขตโพธิธรรมของสุโขทัย มีการสร้าง
พระอัฐรัสไว้บนเนินเขาให้เป็นสัญลักษณ์ถึงอาณาเขต และพบการสักตฤเขาเป็นช่องหรือถ้ำให้พระสงฆ์ปฏิบัติ
กรรมฐาน, อโณทัย อาตมา, วิพากษ์คดี “ศิลาจารึกพ่อขุนรามฯ”, หน้า ๑๙๙-๒๐๐.

^{๑๑๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕.

^{๑๑๑} วิถีรับไตรสรณคมน์ ๒ ครั้งนี้ เพิ่งมาเลิกในสมัยรัชกาลที่ ๕, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕-๒๖.

^{๑๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙.

พระญาแกไทยทั้งหลาย หาเป็นครูอาจารย์สั่งสอนไทยทั้งหลายให้รู้บุญรู้ธรรมแท้”^{๑๑๓} ความศรัทธาและมุ่งมั่นในการส่งเสริมพระศาสนาของทั้งพ่อเมืองและชาวเมือง ทำให้ในสมัยพ่อขุนรามได้เกิดพัฒนาการสำคัญเกี่ยวกับพระศาสนา ที่ควรนำมากล่าวไว้ คือ

๑. การศึกษาและคัดลอกคัมภีร์ เชื่อกันว่าพระไตรปิฎกที่ชาวสุโขทัยมีแต่เดิมนั้นคงรับมาจากสมัยทวาราวดี แต่คงขาดตกบกพร่องไม่สมบูรณ์ เมื่อมาถึงสมัยลังกาวงศ์นี้ จึงได้มาเพิ่มเติมจนสมบูรณ์ แต่ก็เป็นการแปลจากภาษาสิงหลเป็นภาษาขอม^{๑๑๔} เหตุที่ใช้ภาษาขอม รศ. สิริวัฒน์ คำวันสา วิเคราะห์ว่า “คงเพราะคนไทยสมัยนั้นรับอิทธิพลขอมมาทุกด้าน ด้านอักษรศาสตร์ก็มีมาก พระไตรปิฎกก็เคยเขียนด้วยอักษรขอมมานานจนซ้ำของ ส่วนอักษรไทยที่พ่อขุนรามประดิษฐ์ขึ้นนั้นยังเป็นของใหม่และมีอักษรไม่ครบ” การใช้อักษรขอมเขียนบาลีนี้ นิยมมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ จนมาถึงรัชกาลที่ ๕ จึงทรงโปรดให้พิมพ์พระไตรปิฎกด้วยอักษรไทย^{๑๑๕}

๒. เกิดพุทธศิลป์ที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะตัว เช่น เจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ ที่ได้รับการยอมรับกันว่าเป็นศิลปะสุโขทัยแท้ๆ และไม่มีปรากฏในพื้นที่อื่นเลย หรือพุทธปฏิมาสมัยสุโขทัยที่ได้รับการยอมรับว่ามีความงดงามที่สุด พระพุทธรูปปางลีลาของไทยก็เกิดขึ้นเป็นครั้งแรกในรัชสมัยนี้ เชื่อกันว่าพ่อขุนรามคำแหงทรงให้สร้างขึ้นเพื่อเตือนสติประชาชนให้นึกถึงการพัฒนา ไม่หยุดนิ่ง โดยเป็นไปอย่างนุ่มนวลเสมือนพุทธอิริยาบถ (อาจเป็นไปเพื่อปลุกกระแสการลุกขึ้นมาขับไล่หรือต่อต้านขอมด้วยก็ได้)^{๑๑๖} ส่วนศิลปะที่ถ่ายแบบมาจากลังกา เช่น เจดีย์ต่างๆ ก็มีเช่นกัน ธรรมเนียมบางอย่างก็รับมาจากลังกา เช่น การสร้างเจดีย์เพื่อเป็นอนุสรณ์สถานในการชนะศึก เป็นต้น

๓. การบริหารสั่งขมณฑลและตั้งสมณศักดิ์ ซึ่งมีหลักฐานในศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงว่า “ที่นครสุโขทัยมีสังฆราช ปุครู มีพระมหาเถระและมีพระเถระ”^{๑๑๗} สมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์ภาพทรงมีทรงเห็นว่า สังฆราชเห็นจะเป็นตำแหน่งสังฆนายกชั้นสูงสุด (ปัจจุบันเรียกสกลมหาสังฆปริณายก) ตำแหน่งปุครูตรงกับที่เราเรียกพระครูทุกวันนี้ เป็นตำแหน่งรองจากสังฆราช ส่วนมหาเถระกับเถระเห็นจะเป็นพระที่มีอายุพรรษามากและทรงคุณธรรมเท่านั้น มิใช่สมณศักดิ์ที่พระเจ้าแผ่นดินทรงตั้งและทรงสันนิษฐานว่า กรุงสุโขทัยคงจะมีพระสังฆราชมากกว่าหนึ่งองค์ เมืองใหญ่แต่ละเมืองน่าจะมีสังฆราชองค์หนึ่ง เป็นสังฆปริณายกของเขตนั้น มีตัวอย่างในชั้นหลังต่อมาว่า ยังเรียกเจ้าคณะเมืองว่า

^{๑๑๓} พิฑูร มลิวัลย์, **มรดกพ่อขุนรามคำแหงวรรณกรรมเรื่องแรกของไทย**, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๒๓), หน้า ๑๙๓.

^{๑๑๔} ภายหลังที่สมณทูตสยามสมัยกรุงศรีอยุธยากลับไปพื้นฟูพระศาสนาในลังกา ได้นำคัมภีร์ภาษาขอมไปด้วย.

^{๑๑๕} สิริวัฒน์ คำวันสา, **ประวัติพระพุทธศาสนาในประเทศไทย**, หน้า ๒๗.

^{๑๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐.

^{๑๑๗} ไทยรับเอาสมณศักดิ์มาจากลังกา ซึ่งแต่แรกลังกามีเพียง ๒ ตำแหน่ง คือ สวามีกับมหาสวามี เมื่อมาถึงสุโขทัยได้ปรับปรุงให้เทียบเท่ายศของพราหมณ์ จึงเกิดมีสมณศักดิ์เป็น ครูบา เถระ มหาเถระ สังฆราช (เทียบเท่ามหาสวามี) และสังฆปริณายกสิทธิ, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕.

สังฆราชา (ต่อมารัชกาลที่ ๔ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ทรงเปลี่ยนเป็น “สังฆปาโมกข์”) ส่วนปุครุเรียกเป็นพระครูมาตั้งแต่สมัยสุโขทัยแล้ว^{๑๑๘} ส่วนการปกครองนั้นแบ่งเป็น ๒ ฝ่ายคือ คามวาสีและอรัญวาสีตามอย่างลังกา และมีราชทินนามสำหรับสังฆนายกของแต่ละฝ่ายด้วย เช่น พระสังฆราชาวัดมหาธาตุ พระครูธรรมไตรโลกวัดเปาอินทร์แก้ว พระครูธรรมราชาวัดไตรภูมิป่าแก้ว เป็นต้น^{๑๑๙}

อีกยุคสมัยหนึ่งที่พระพุทธศาสนาในสุโขทัยมีความเปลี่ยนแปลงอย่างโดดเด่นคือ สมัยของพระมหาธรรมราชาลิไท กิจการพระศาสนาใหม่ๆ ที่เกิดขึ้นในรัชสมัยนี้คือ

๑. ทรงออกผนวชแบบชั่วคราว นับเป็นเรื่องสำคัญในประวัติศาสตร์พุทธศาสนาของไทย เพราะได้เป็นต้นแบบให้ยอมรับการบวชชั่วคราวของชายไทยในเวลาต่อมา

๒. กำหนดต้นแบบโรงเรียนพระปริยัติธรรม พระองค์ทรงอุทิศราชมณเฑียรให้เป็นโรงเรียนสอนพระปริยัติธรรมแก่ภิกษุ สามเณร ซึ่งเป็นครั้งแรกของประวัติศาสตร์ไทยที่มีการสอนพระปริยัติธรรมในพระราชวัง และยังถือได้ว่าเป็นจุดเริ่มต้นของการโรงเรียนไทย

๓. ทรงเผยแผ่พุทธศาสนาไปสู่ดินแดนใกล้เคียง เช่น ทรงเชิญพระยาการเมืองเจ้าผู้ครองเมืองปัว (จังหวัดน่าน) มาร่วมพิธีสร้างวัดหลวงอภัย และทรงมอบพระบรมธาตุ ๗ องค์ และพระพิมพ์ทองคำ เงิน แก่เจ้าเมืองปัว เพื่อให้ให้นำพระพุทธศาสนาไปเผยแผ่ต่อ เจ้าเมืองปัวเมื่อกลับไปแล้วได้สร้างเจดีย์บรรจุพระบรมธาตุไว้ที่ตอยภูเพียงแช่แห้ง ปัจจุบันคือ พระธาตุแช่แห้งนั่นเอง ส่วนทางล้านนาก็ได้ส่งพระสุมนเถระและคณะไปช่วยเผยแผ่ศาสนาทางเหนือตามคำขอของพระเจ้ากือนา พร้อมทั้งทรงมอบพระบรมสารีริกธาตุและพระไตรปิฎกไปด้วยเช่นกัน [ดูในสมัยล้านนาศรีเชียงใหม่]

๔. เกิดศิลปวัตถุทางพุทธศาสนาที่งดงามระดับสุดยอดของไทย ได้แก่ พระพุทธชินราช พระพุทธชินสีห์ พระศรีศาสดา นอกจากนี้ยังทรงส่งช่างไปจำลองรอยพระพุทธรูปจากยอดเขาสุมนกูฏในลังกามาสร้างขึ้นไว้ และเกิดมีประเพณีไหว้พระพุทธรูปขึ้นแต่นั้นมา รวมทั้งทรงอัญเชิญหน่อพระศรีมหาโพธิ์จากอนุราธปุระมาปลูกไว้หลายแห่งในสุโขทัย และมีประเพณีบูชาพระโพธิ์ขึ้น

๕. เกิดวรรณกรรมทางศาสนาขึ้นมากมายแต่ได้สูญหายไป ที่ยังเหลืออยู่เป็นมรดกแก่ชาวไทยจนถึงทุกวันนี้ได้แก่ เถภูมิกถา หรือไตรภูมิพระร่วง นับได้ว่าเป็นวรรณคดีศาสนาของไทยเรื่องแรก ที่สำคัญเป็นพระราชนิพนธ์ของพระเจ้าลิไทเองด้วย พระองค์ทรงค้นคว้ารวบรวมจากคัมภีร์บาลีจำนวน ๓๐ คัมภีร์ และสอบถามจากผู้ทรงภูมิทั้งฝ่ายบรรพชิตและคฤหัสถ์ (ปรากฏชื่อพระมหาเถระ ๔ รูป และราชบัณฑิต ๒ คน)^{๑๒๐} ด้วยเหตุนี้จึงคาดว่าในสมัยสุโขทัยได้มีความนิยมศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรมกันอย่างจริงจัง ทั้งฝ่ายบรรพชิตและคฤหัสถ์

^{๑๑๘} อ่างแล้ว.

^{๑๑๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖.

^{๑๒๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖.

อาณาจักรสุโขทัยและพระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองต่อเนื่องมาจนถึงสมัยพระเจ้าไสยลือไทย สุโขทัยก็ต้องผจญทั้งศึกเชียงใหม่และอยุธยา ในที่สุดสุโขทัยก็ตกเป็นประเทศราชแก่อยุธยาในสมัยพระบรมราชาธิราชที่ ๑ แห่งอยุธยา แต่ไม่ใช่เป็นความเสื่อม ทั้งสองดินแดนเป็นชนเชื้อไทยด้วยกัน จึงอาจนับได้ว่าเป็นการรวมกันเกิดปีกแผ่นมันคงยิ่งขึ้น สุโขทัยส่งต่อความเจริญสูงสุดของพระพุทธศาสนามาสู่อยุธยา

๒.๓.๓ สมัยอยุธยา

ในช่วงต้นของกรุงศรีอยุธยา กิจการด้านศาสนายังไม่มีความโดดเด่น พบเพียงการสร้างวัดวาอาราม และอุปถัมภ์พระภิกษุสงฆ์โดยทั่วไป อยุธยารับเอาความเชื่อ ว่ากษัตริย์คือสมมติเทพมาจากพวกขอม ทั้งพิธีกรรมต่างๆ ก็รับเข้ามามาก จึงเกิดการปนเปเข้ากับพระพุทธศาสนา ความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์ คาถาอาคม เข้ามาปะปนมากขึ้น กอปรกับในช่วงต้นของอยุธยา กษัตริย์ไม่ได้ให้การส่งเสริมการเรียนพระปริยัติเท่าที่ควร พระสงฆ์ฝ่ายคามวาสีดูจะอ่อนด้อยลง ในขณะที่ฝ่ายอรัญวาสีกลับเจริญรุ่งเรืองขึ้น จนมาถึงช่วงกลางของสมัยอยุธยาเรื่อยไปจึงได้มีการส่งเสริมการศึกษาปริยัติและธรรมชั้นสูงมากขึ้น และยังมีพัฒนาการทางศาสนาอื่น ๆ อีก ที่ควรยกมากล่าวไว้ ได้แก่

๑) สมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ. ๑๙๙๑-๒๐๓๑) พระองค์ทรงผนวชที่วัดจุฬามณีพิษณุโลก พร้อมด้วยพระโอรส พระนัดดา และข้าราชการบริพาร เป็นพิธีใหญ่มหึมา กษัตริย์ที่นับถือพระพุทธศาสนาในดินแดนอื่นต่างส่งเครื่องอัฐบริขารมาแสดงความยินดี รศ. สิริวัฒน์ คำวันสา แสดงทรรศนะว่า การบวชครั้งนี้เป็นผลให้เจ้าเมืองอื่นเกิดการตื่นตัวทางด้านศาสนาขึ้น เพราะปรากฏว่า ในปี พ.ศ. ๒๐๑๘ พระเจ้าธรรมเจดีย์ แห่งกรุงหงสาวดีได้ส่งพระออกไปบวชใหม่ที่ลังกา แล้วกลับมาตั้งนิกายใหม่ในเมืองมอญ และทรงให้พระมอญแปลงเป็นนิกายใหม่นี้ด้วย และต่อมาในปี พ.ศ. ๒๐๒๐ พระเจ้าติโลกราชแห่งเชียงใหม่ก็โปรดให้ทำสังคายนาพระไตรปิฎกขึ้น^{๑๒๑} ทั้งหมดนี้น่าจะแรงกระตุ้นจากสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ จึงนับว่าพระองค์ทรงทำการเผยแผ่พระศาสนาอย่างดียิ่งในอีกทางหนึ่ง และเหตุการณ์นี้ก็ได้อนุวัติเป็นธรรมเนียมประเพณีการบวชของกุลบุตรไทยเพื่อศึกษาเล่าเรียนระยะหนึ่ง สืบต่อมาจนทุกวันนี้

นอกจากนี้ยังทรงโปรดให้ประชุมสงฆ์และนักปราชญ์ช่วยกันแต่งรามมหาชาติขึ้น (พ.ศ. ๒๐๒๕) สำหรับใช้สวดตามวัดให้อุบาสกอุบาสิกาฟัง ที่จริงประเพณีฟังเทศน์มหาชาติมีมาแต่ครั้งสุโขทัยแล้ว แต่ยังเป็นแบบจดจำเล่าต่อแบบชาวบ้าน ไม่มีฉับหลวง

^{๑๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๖.

๒) ในสมัยพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ. ๒๑๕๓-๒๑๗๑) ได้ให้การส่งเสริมการศึกษาด้านปริยัติแก่คณะสงฆ์เป็นอย่างมากและทรงสอนพระปริยัติธรรมแก่ภิกษุสามเณรเองด้วย ทั้งนี้เพราะก่อนขึ้นครองราชย์พระองค์ทรงผนวชอยู่นานและได้ศึกษาพระบาลีจนชำนาญ^{๑๒๒}

๓) สมัยพระเจ้าปราสาททอง (พ.ศ. ๒๑๗๒-๒๑๙๙) การพระศาสนาและวัตรปฏิบัติของสงฆ์ได้รับการยอมรับว่าเจริญดีงาม ดังบันทึกของวันวลิต ว่า “ในวัดทุกวัด เจ้าอาวาส สงฆ์ ไวยาจักร และคนรับใช้ประจำวัด อ่านและสวดมนต์ในช่วงตอนเย็นและตอนเช้า พวกสงฆ์ไม่สะสมทรัพย์สมบัติ ทั้งไม่กระหายที่จะได้สิ่งของใดๆ หรือความร่ำรวยทางโลกอย่างอื่นใด”^{๑๒๓}

๔) สมัยพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ. ๒๑๙๙-๒๒๓๑) ทั้งศาสนาคริสต์และอิสลาม ได้เข้ามาแข่งขันกันเผยแผ่ในกรุงศรีอยุธยา พระมหากษัตริย์ทรงใช้พระปรีชาสามารถดำเนินนโยบายทางการทูตเพื่อปกป้องบ้านเมืองและพระพุทธศาสนาไว้ได้อย่างดีเยี่ยม ในขณะเดียวกันก็ทรงให้อิสระแก่ประชาชนในการนับถือศาสนา และทรงอุปถัมภ์ศาสนาต่างๆ แต่กระนั้นก็ยังมิมีประชาชนเปลี่ยนไปนับถือศาสนาอื่นอยู่น้อยนิด ซึ่งมักเป็นพวกทาส คนป่า คนดง ที่ยังมิได้มีโอกาสศึกษาพระพุทธศาสนามากนัก ส่วนพวกขุนนางหรือชนชั้นกลางหากผลอผลยอมให้พวกบาทหลวงทำพิธีเปลี่ยนศาสนาได้แล้ว ก็จะถูกพระสงฆ์ไทยโน้มน้าวใจให้กลับมาเป็นพุทธศาสนิกชน โดยการยกข้อเปรียบเทียบระหว่างสองศาสนาขึ้นมาให้เห็นชัด ช่วงเวลานี้จึงเป็นบทพิสูจน์ถึงเนื้อแท้ที่ทรงคุณค่าของพระพุทธศาสนา ที่ถ่ายทอดผ่านพระสงฆ์ไทยที่มีความรู้ความสามารถอย่างดี ทำให้ชาวไทยยังคงยึดมั่นในพระพุทธศาสนาท่ามกลางกระแสการชักชวนให้เปลี่ยนศาสนาที่ถูกโหมอย่างรุนแรงได้

ในอีกทางหนึ่งนั้นก็มีข้อมูลว่า พระศาสนามีความอ่อนด้อยลง พระสงฆ์ไม่เคร่งครัดในวัตรปฏิบัติและใฝ่เรียนพระธรรมอย่างลึกซึ้ง ประชาชนงมงายในไสยศาสตร์ อาคม จึงทำให้ได้รับการดูถูกจากต่างชาติที่เข้ามาเผยแผ่แข่งขัน กล่าวคือ บันทึกของ มงเซญูร์ ปาลเลกัวซ์ ผู้ประกาศศาสนาชาวคริสต์ ระบุว่า “อาชีพของพระนั้นดูจะได้รับผลประโยชน์มาก เพราะพวกผู้หญิงชอบเอาของไปถวายเสมอ และถ้าพระนั้นเป็นนักเทศน์ ก็จะสะสมเงินทองและสึกออกไปตั้งเนื้อตั้งตัวได้ อนึ่งพระมีอิทธิพลมาก...ด้วยเหตุนี้จึงอาศัยผ้าเหลืองหาผลประโยชน์ให้แก่ตนเองโดยไม่ต้องเสียแต่อย่างใด”^{๑๒๔} ข้อนี้ผู้วิจัยเห็นว่าขัดแย้งกับบันทึกของวันวลิตที่กล่าวถึงพระสงฆ์ในสมัยพระเจ้าปราสาททอง ทั้งที่อยู่ในช่วงเวลาคาบเกี่ยวกัน แต่อาจจะด้วยเหตุนี้หรือไม่ก็ตาม เวลานี้การเสริมความแข็งแกร่งให้แก่พระศาสนาเป็นเรื่องที่จำเป็น สมเด็จพระนารายณ์จึงโปรดให้ฟื้นฟูการศึกษาพระปริยัติธรรมขึ้นมาใหม่

^{๑๒๒} กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **ชุมนุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพระพุทธศาสนา**, (กรุงเทพฯ : รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๑๕), หน้า ๒๓๒-๒๓๗.

^{๑๒๓} กรมศิลปากร, **รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน วลิต (วัน วลิต)**, (กรุงเทพฯ : หจก. โชติวงศ์ ปริ้นติ้ง, ๒๕๔๖), หน้า ๑๒๐.

^{๑๒๔} มงเซญูร์ ปาลเลกัวซ์, **เล่าเรื่องกรุงสยาม**, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ศรีปัญญา, ๒๕๔๙), หน้า ๓๓๓-๓๓๔.

เหมือนครั้งสุโขทัย ทรงให้คณะสงฆ์ดำเนินการด้านโรงเรียนพระปริยัติธรรมขึ้น [เดิมคงมีอยู่สืบเนื่องมาจากสุโขทัย แต่ไม่ได้มีการเรียนกันอย่างจริงจัง] และมีการจัดสอบพระปริยัติธรรมขึ้นเป็นครั้งแรกของไทย ถ้าสอบได้ดีก็ให้อยู่ในพระศาสนาต่อไปได้^{๑๒๕} ลักษณะนี้คล้ายกับแนวทางการชำระพระธรรมวินัยในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช

การเรียนและการสอบพระปริยัติธรรมในสมัยพระนารายณ์นี้ ได้แบ่งชั้นเรียนออกเป็น ๓ ชั้น ตามปิฎกทั้ง ๓ คือ (๑) บาเรียนตรี ต้องแปลจบพระสูตร (๒) บาเรียนโทต้องแปลจบพระสูตรและพระวินัย (๓) บาเรียนเอก ต้องแปลจบพระสูตร พระวินัย และพระอภิธรรม ผู้แปลได้จบปิฎกทั้งหมด เรียกว่า “มหาบาเรียน บาลี” อนึ่ง ผู้เรียนจะต้องเริ่มเรียนหนังสือมูลกัจจายน์ก่อนอย่างน้อย ๒ ปี เพื่อให้รู้เรื่องอักษรวิธี แล้วจึงเริ่มเรียนแปลพระไตรปิฎก ซึ่งก็ใช้เวลารวมอย่างน้อย ๓ ปี เมื่อพร้อมจะสอบแล้ว ครูอาจารย์ก็จะกราบทูลพระเจ้าอยู่หัวให้ทราบเพื่อประกาศการสอบไล่ความรู้ของภิกษุสามเณรขึ้น เรียกว่า “สอบสนามหลวง” เมื่อสอบได้พระสูตรก็ได้เกียรติคุณเป็นบาเรียนตรี และได้รับสมณศักดิ์ และหากตั้งใจเล่าเรียนเพื่อสอบในขั้นต่อไปก็จะใช้เวลาอีก ๓ ปีเป็นอย่างน้อย จึงจะขอสอบชั้นบาเรียนโท และต่อไปอีกอย่างน้อย ๓ ปีสำหรับบาเรียนเอก^{๑๒๖} วิธีการเหล่านี้ได้ใช้ไปจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์จึงมีการเปลี่ยนแปลง อนึ่งการให้สมณศักดิ์สำหรับพระสงฆ์ที่ได้บาเรียน และสมณศักดิ์สูงขึ้นตามภูมิความรู้ที่ได้นั้น เป็นการสร้างเสริมกำลังใจให้พระสงฆ์ตั้งใจมุ่งมั่นศึกษาพระปริยัติธรรมได้เป็นอย่างดี

๕) สมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐ์ได้ส่งสมณทูตไปฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในลังกา [ย้อนดูหัวข้อการเกิดขึ้นของนิกายสยามวงศ์] ซึ่งน่าจะเป็นครั้งแรกที่ไทยเป็นฝ่ายออกไปเผยแผ่พระศาสนาสู่ชนต่างเชื้อชาติ และนับได้ว่าเป็นการตอบแทนหลังจากที่ไทยเป็นฝ่ายรับเอาพระศาสนามาจากลังกา มาโดยตลอดในเวลาหลายร้อยปีก่อนหน้า

ทางด้านวรรณศิลป์เกี่ยวกับศาสนานั้น ในสมัยอยุธยาวรรณกรรมบาลีเกิดขึ้นน้อย เท่าที่มีหลักฐานปรากฏมีเพียง ๒ เรื่อง คือ (๑) มูลกัจจายน์คัมภีร์ เป็นคัมภีร์อธิบายแก่นเนื้อความในคัมภีร์มูลกัจจายน์ ซึ่งมาจากล้านนา เป็นผลงานของพระมหาเทพกวี (๒) คัมภีร์สัทธัมมสังคหะ กล่าวถึงประวัติพระพุทธศาสนาสมัยต่างๆ ท่านผู้รจนาคือ พระธรรมกิตติมหาสามี ซึ่งท่านได้เรียบเรียงขึ้นจาก

^{๑๒๕} กรมศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, ประวัติพระพุทธศาสนาแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี ภาค ๒, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๖), หน้า ๔๕๕.

^{๑๒๖} มาณพ พลไพรินทร์, คู่มือการบริหารกิจการคณะสงฆ์, (กรุงเทพฯ : หจก. ชูติมาการพิมพ์, ๒๕๔๑), หน้า ๑๖๔-๑๖๕.

ข้อมูลในพระไตรปิฎก อรรถกถา และปกรณ์วิเสสต่างๆ^{๑๒๗} ในขณะที่วรรณกรรมภาษาไทยนั้นมิใช่น้อย เช่น ร่ายมหาชาติ นันทโศภนันทสูตรคำหลวง พระมาลัยคำหลวง เป็นต้น

๒.๓.๔ สมัยกรุงธนบุรี

สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงครองราชย์อยู่เพียง ๑๕ ปี เป็นช่วงที่ต้องสร้างบ้านแปงเมืองกันใหม่ อีกทั้งระหว่างรัชสมัยก็เป็นช่วงที่ยังมีการศึกติดพันอยู่เนืองๆ อย่างไรก็ตามพระองค์ก็ทรงให้ความสำคัญกับพระศาสนา งานฟื้นฟูพระพุทธศาสนาที่สำคัญในสมัยของพระองค์ มีดังนี้

๑. ชำระอัฐชี จากกรณีชุมนุมเจ้าพระฝางที่เข้าช่วยปาราชิก พระเจ้าตากสินจึงโปรดให้พระสงฆ์ในหัวเมืองฝ่ายเหนือทำการพิสูจน์ความบริสุทธิ์ ซึ่งมีพิธีการที่แปลกคือ ให้ดำนํ้า ๓ ครั้ง ถ้าอดทนได้ตามเวลาที่กำหนด ถือว่าผ่านก็ให้คงอยู่ในฐานานุศักดิ์ ถ้าไม่ผ่านก็ให้สึกเสีย จากนั้นให้นิมนต์พระราชอาคันจากกรุงธนบุรี ๕๐ รูป ขึ้นไปทำการบวชพระสงฆ์เมืองเหนือใหม่

๒. ตั้งสังฆมณฑลขึ้นมาใหม่ โดยทรงสถาปนาตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชขึ้น พระราชทานสมณศักดิ์พระเถระแล้วโปรดให้ไปอยู่ตามอารามต่างๆ ทรงให้คัดลอกพระไตรปิฎกขึ้น พระราชทานไปยังอารามต่างๆ โปรดให้ทำบัญชีพระสงฆ์และสนับสนุนการเล่าเรียนพระไตรปิฎก พระสงฆ์สามเณรรูปใดมีผลการเรียนดีก็จะได้รับพระราชทานจตุปัจจัยเป็นพิเศษ และยังโปรดให้ออกแสวงหารวบรวมคัมภีร์ที่สูญหายไปขึ้นมาใหม่ไกลถึงเมืองนครศรีธรรมราชและเขมร

๒.๓.๕ สมัยรัตนโกสินทร์

ก. สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (รัชกาลที่ ๑ ถึง รัชกาลที่ ๔)

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น งานรักษาและเผยแผ่พระศาสนายังคงมีลักษณะเฉกเช่นที่ดำเนินมาในประวัติศาสตร์ก่อนหน้า พระมหากษัตริย์ทรงเป็นองค์อุปถัมภ์และเป็นผู้นำพาทิศทางของพระศาสนา เหตุการณ์และความเปลี่ยนแปลงสำคัญที่ควรนำมากล่าวไว้ มีดังนี้

๑. การสังคายนาพระไตรปิฎก และพัฒนาคัมภีร์

สืบเนื่องจาก ที่พระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดให้เสาะหามาแล้วแต่ยังมีทันได้ทำการชำระให้เสร็จสิ้น ต่อมาสมัยสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงโปรดให้ทำการสังคายนาขึ้นเมื่อปลายปี พ.ศ. ๒๓๓๑^{๑๒๘} ใช้เวลา ๕ เดือนจึงแล้วเสร็จ แล้วทรงโปรดให้จัดทำขึ้นเป็นฉบับหลวงปิดทองทั้งหมด เรียก “ฉบับทองใหญ่” และโปรดให้สร้างอีก ๒ ฉบับคือ “ฉบับรองทรง” (หรือเรียกว่า “ฉบับข้างลาย” เพราะมีลายเขียนข้างคัมภีร์) และ “ฉบับทองซุบ”^{๑๒๙} ทั้งหมดยังใช้อักษรขอม

^{๑๒๗} พิพัฒน์ คงประเสริฐ, วรรณคดีบาฬี, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๑๓๙-๑๔๐.

^{๑๒๘} นับเป็นครั้งที่ ๒ ของไทย ต่อจากสมัยพระเจ้าติโลกราชแห่งล้านนาเชียงใหม่.

^{๑๒๙} คุณ สิรีวัฒน์ คำวันสา, ประวัติพระพุทธศาสนาในประเทศไทย, หน้า ๖๒.

ต่อมาในสมัย รัชกาลที่ ๒ ได้เกิดเหตุการณ์โรคห่าระบาด ผู้คนล้มตายเป็นอันมาก พระเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้ทำพิธี “สังคายนาสวดมนต์” โปรดให้แปลพระปริตรทั้งหลายออกเป็นภาษาไทย เพื่อให้เจ้านายและข้าราชการฝึกหัดสวดพระปริตรที่หอพระและพระที่นั่งไพศาลทักษิณทุกวัน จึงนับเป็นครั้งแรกที่มีการถ่ายทอดพระสูตรเป็นอักษรภาษาไทย

ในสมัยรัชกาลที่ ๓ มีพระดำริให้แปลพระไตรปิฎกเป็นภาษาไทย โดยทรงเริ่มต้นให้พระที่จะถวายเทศน์เวรนั้น แต่งแปลพระไตรปิฎกเทศน์ถวายพระองค์ นับเป็นจุดเริ่มต้นที่กระตุ้นให้พระสงฆ์ไทยทำการศึกษาค้นคว้าอย่างจริงจัง นอกจากนั้นยังทรงส่งสมณทูตไปแลกเปลี่ยนคัดลอกคัมภีร์ทั้งจากลังกาและมอญ นำมาใช้ตรวจสอบเพื่อการจัดสร้างพระไตรปิฎกขึ้นอีก ๕ ฉบับ^{๑๓๐}

๒. การจัดระเบียบสังฆมณฑล

รูปแบบของสังฆมณฑลและสมณศักดิ์ ยังคงถอดแบบมาจากสมัยอยุธยา จะมีเพิ่มเติมบ้างเพียงเล็กน้อย การพระราชทานหรือถอดถอนเป็นอำนาจของพระมหากษัตริย์

ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ทรงพระดำริว่า แม้พระสงฆ์จะมีพระวินัยเป็นข้อบังคับ แต่เมื่อมีคนมาก เหตุการณ์บ้านเมืองเปลี่ยนแปลง ยิ่งอยู่ไกลหูไกลตาผู้ใหญ่พระเณรก็อาจจะหละหลวม อีกทั้งการสงครามก็จะเป็นเหตุให้คณะสงฆ์อ่อนแอ จึงทรงออกกฎหมายเกี่ยวกับคณะสงฆ์ขึ้นเป็นครั้งแรก^{๑๓๑} ส่วนรูปแบบการปกครองนั้นมีการเปลี่ยนแปลงเล็กน้อยคือ ความวาสีฝ่ายขวาและซ้าย แบ่งใหม่เป็นความวาสีฝ่ายเหนือ ฝ่ายใต้ และอรัญวาสี จึงเกิดเป็น ๓ ฝ่ายปกครอง

สมัยรัชกาลที่ ๓ ระบบการปกครองสงฆ์ได้เปลี่ยนแปลงอีกครั้ง ทรงโปรดให้รวมเอาพระอารามหลวงและราษฎร์ทั้งหมดในกรุงเทพฯ เข้าด้วยกันแยกเป็นคณะหนึ่งต่างหาก เรียกว่า คณะกลาง ระบบการปกครองสงฆ์จึงมีเป็นสี่ คือ คณะเหนือ คณะใต้ คณะกลาง และคณะอรัญวาสี

๓. การศึกษาพระปริยัติ

ช่วงแรกยังคงเป็นแบบเดียวกับในสมัยอยุธยา ต่อเมื่อมาถึงสมัยรัชกาลที่ ๒ ทรงเห็นว่าไม่เพียงพอที่จะทำให้สงฆ์มีความรู้ในการเผยแผ่ได้ดี เพราะคงจะได้คัดเลือกบางเรื่องบางคัมภีร์ในแต่ละปิฎกมาเรียน มิได้เรียนทั้งหมด^{๑๓๒} จึงโปรดเกล้าให้สมเด็จพระสังฆราช (มี) เป็นประธานจัดการ

^{๑๓๐} ได้แก่ (๑) ฉบับรดน้ำเอก (๒) ฉบับรดน้ำโท เก็บไว้ในหอหลวง เพื่อใช้สอบไล่บาลี (๓) ฉบับทวงน้อย เป็นฝีมือช่างสตรี (๔) ฉบับขุบย่อ เป็นอักษรขอมย่อ (๕) ฉบับอักษรรามัญ คงคัดลอกมาจากพระไตรปิฎกมอญ และยังมีอีก ๒ ฉบับที่ทรงทำขึ้นถวายตามวัดคือ ฉบับเทพชุมนุม (ใบปกมีรูปเทวดาชุมนุม) และฉบับลายก้ามโล (ปกลายก้ามโล)^{๑๓๑} มาถึงสมัยพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ โปรดให้สร้างพระไตรปิฎกขึ้นใหม่อีกฉบับหนึ่งชื่อว่า “ฉบับล่องชาด” (ด้านข้างปิดทองสลักชาด), เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๓.

^{๑๓๑} ในสมัยของพระองค์มีกฎหมายสงฆ์ออกมาทั้งหมด ๑๐ ฉบับ, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๕-๖๘.

^{๑๓๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๘.

ปฏิรูปการเรียนการสอนเสียใหม่ หลักสูตรใหม่ได้แจกเป็น ๙ ประโยค^{๑๓๓} พระสงฆ์ที่จะได้เปรียญนั้น ต้องสอบได้ ๓ ประโยคก่อน และเมื่อได้แล้วก็จะได้รับพระราชทานพัดยศและนิยัตินั้นเป็นประจำทุกเดือน และได้สมศักดิ์เป็นพระมหา

ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ทรงอุปถัมภ์การศึกษาพระปริยัติยิ่งขึ้นไปอีก หากผู้ใดสอบบาลีได้ ก็จะได้รับพระราชทานรางวัล หากเป็นพระก็จะได้เลื่อนสมณศักดิ์และทรงอนุเคราะห์โอบอ้อมอารีที่ ตกทุกข์ได้ยากของภิกษุเหล่านั้น ถ้าเป็นทาสก็ทรงพระราชทานเงินไปไถ่ถอน และหากภิกษุนั้นลาสิกขา ก็จะโปรดให้เข้ารับราชการ เหตุนี้พระภิกษุสามเณรจึงมีความกระตือรือร้นในการศึกษาเล่าเรียน และมีจำนวนเพิ่มขึ้นอย่างมาก ตามบันทึกของชาวยุโรปว่า ในกรุงเทพฯ มีประมาณหมื่นรูป ทว่าพระราชอาณาจักมีประมาณแสนรูป^{๑๓๔}

ในสมัยรัชกาลที่ ๔ การศึกษาพระปริยัติมีความคึกคักอย่างมาก ทุกปีหลังออกพรรษาจะเป็นเวลาสอบพระปริยัติธรรม พระเจ้าแผ่นดินทรงให้ความสำคัญมาก ถึงกับทำให้วัดต่างๆ ทำการตีวเข้มภิกษุสามเณรของตนที่จะเข้าสอบ และถ้าวัดใดไม่มีนักเรียนที่มีภูมิพอจะเข้าสอบ เจ้าอาวาสก็จะชวนชาวยุโรปไปหานักเรียนวัดอื่นมาสอบในนามวัดตนแทน เพราะถ้าไม่มีเปรียญในวัดโดยยอมเป็นการเสื่อมเสียเกียรติคุณต่อคณะสงฆ์วัดนั้นเป็นอย่างมาก^{๑๓๕}

๔. กำเนิดและฟื้นฟูประเพณีทางศาสนาที่สำคัญ

รัชกาลที่ ๒ โปรดให้ฟื้นฟูประเพณีวิสาขบูชาที่มีมาแต่สุโขทัยแต่ได้สูญหายไปสมัยอยุธยาตอนปลาย โดยทรงกำหนดเป็นงานพระราชพิธีใหญ่ ๓ วัน ต่อมารัชกาลที่ ๔ ทรงริเริ่มประเพณีมาฆบูชาขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อพ.ศ. ๒๓๙๔

๕. การพระศาสนสัมพันธ์กับต่างชาติ

สมัยรัชกาลที่ ๒ พระองค์สดับข่าวว่าประเทศลังกาเสียเอกราชแก่อังกฤษ ทรงเป็นห่วงพระสงฆ์ในลังกามาก จึงทรงส่งสมณทูตรวม ๑๐ รูป เดินทางไปสืบข่าว คณะสงฆ์นี้อยู่ในลังกา ๑ ปี จึงเดินทางกลับ พร้อมกับนำหน่อพระโพธิ์กลับมาด้วย นับเป็นการส่งสมณทูตไปยังต่างประเทศเป็นครั้งแรกของกรุงรัตนโกสินทร์ และเป็นครั้งที่ ๒ ของไทยนับจากครั้งเมื่อพระเจ้าบรมโกษฐ์แห่งอยุธยา

^{๑๓๓} โดยอาศัยหลักการ ๒ ประการคือ (๑) พระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าประกอบด้วยองค์ ๔ คือ สุตตะ เคยยะ เวชยการณะ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาดก อัมภุตธรรม เวทัลล (๒) พระธรรมคำสอนนั้นมีผลที่พึงจะได้รับ ๙ ประการ คือ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑, พระมหาวิริยคุณ วรณฺฑ, ประวัติศาสตร์การศึกษาภาษาบาลีของคณะสงฆ์ไทยในสยามประเทศ, (กรุงเทพฯ : อารการพิมพ์, ๒๕๔๗), หน้า ๘๑.

^{๑๓๔} วอลเตอร์ เอฟ เวลลา, แผ่นดินพระนั่งเกล้า, แปลโดย นิจ ทองโสภิต (พระนคร : สมาคมสังคมสงเคราะห์ศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๔), หน้า ๖๓ อ้างใน สิริวัฒน์ คำวันสา, ประวัติพระพุทธศาสนาในประเทศไทย, หน้า ๗๓.

^{๑๓๕} พระธรรมปัญญาภรณ์ (สุชาติ ธรรมรัตน์) และพระมหาทองดี ปญฺญาวชิโร, การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลี, (กรุงเทพฯ : อารการพิมพ์, ๒๕๔๘), หน้า ๕๕-๕๖.

สมัยรัชกาลที่ ๓ และ รัชกาลที่ ๔ ทั้งสองพระองค์ทรงส่งสมณทูตไปลังกาเพื่อแลกเปลี่ยนคัมภีร์ระหว่างกัน เป็นการสืบสานความสัมพันธ์ระหว่างประเทศและการพระศาสนาต่อกันให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้นอีก

๖. การเกิดขึ้นของนิกายธรรมยุต

การที่คณะสงฆ์แตกออกเป็น ๒ นิกายคือ มหานิกายเดิมและธรรมยุตนิกายนี้นับเป็นเรื่องราวสำคัญในประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาของไทย ที่ส่งผลเป็นปัญหาด้านศาสนาและสังคมต่อมาจนถึงปัจจุบันนี้ เหตุการณ์เริ่มขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ แต่ผู้ริเริ่มคือเจ้าฟ้ามงกุฎที่ทรงผนวชอยู่ในเวลานั้นทรงดำรงสมณศักดิ์เป็นพระวชิรญาณ พระองค์ทรงเลื่อมใสศรัทธาในวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์รามัญ จึงทรงปฏิบัติตามอย่างนั้นและเผยแพร่สั่งสอนศิษยานุศิษย์ในสำนักของพระองค์ ต่อมาเมื่อพระองค์ทรงได้เลื่อนสมณศักดิ์เสมอเจ้าคณะรองและย้ายมาครองวัดบวรนิเวศฯ พระวชิรญาณจึงได้ทรงตั้งนิกายธรรมยุตขึ้น และทรงเป็นอุปัชฌาย์แก่กุลบุตรตามนิกายใหม่นี้ด้วย

ข. สมัยรัตนโกสินทร์ตอนกลาง (รัชกาลที่ ๕ ถึง รัชกาลที่ ๗)

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนกลางนั้น ศาสนาและวัฒนธรรมจากต่างชาติโดยเฉพาะชาติตะวันตกได้แพร่เข้ามายังประเทศไทยมากขึ้น รวมถึงการคุกคามทั้งทางด้านเศรษฐกิจ การเมือง และการศาสนา ดังนั้นงานรักษาและเผยแพร่ศาสนาในช่วงสมัยนี้จึงมีลักษณะที่แตกต่างและพัฒนาขึ้นมาก ที่สำคัญควรนำมากล่าวไว้ มีดังนี้

๑. การสังคายนาพระไตรปิฎก และพัฒนาคัมภีร์

รัชกาลที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๑-๒๓๓๖ ได้โปรดให้จัดทำพระไตรปิฎกอักษรไทยขึ้นเป็นครั้งแรก แล้วพิมพ์เป็นเล่มหนังสือหนึ่งชุดมี ๓๙ เล่ม (แต่ที่พิมพ์แล้วเสร็จเพียง ๓๔ เล่ม^{๑๓๖}) แล้วได้พระราชทานไปยังพระอารามหลวงทั่วประเทศ

สมัยรัชกาลที่ ๗ ได้มีการพิมพ์อีกครั้ง เรียกว่าฉบับสยามรัฐ ถือเป็นพระไตรปิฎกอักษรบาลีฉบับที่สมบูรณ์ที่สุด หนึ่งชุดมี ๔๕ เล่ม และน่าจะเป็นครั้งแรกที่มีการรับบริจาคระดมทุนในการจัดทำจากประชาชนทั่วไปด้วย พระไตรปิฎกฉบับนี้จึงมีตราข้างประทับไว้ แสดงถึงความเป็นของชนชาวไทยทั้งหมด ที่สำคัญคือทรงพระราชทานแจกจ่ายไปตามมหาวิทยาลัยและหอสมุดนานาชาติทั่วโลก จำนวนถึง ๔๕๐ จบ ถือเป็นกาเผยแพร่พระพุทธศาสนาสู่นานาชาติอย่างกว้างขวางในรูปแบบใหม่ที่พุทธศาสนิกชนไทยทำเป็นชาติแรก จึงเป็นสิ่งที่น่าภาคภูมิใจอย่างยิ่ง อนึ่งได้มีภิกษุชาว

^{๑๓๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๐.

เยอรมันเขียนหนังสือสวดที่ว่า พระไตรปิฎกฉบับของไทยสมบูรณ์กว่าฉบับพิมพ์ด้วยอักษรโรมันของสมาคมบาลีปกรณ์ในอังกฤษเป็นอันมาก^{๑๓๗}

๒. การศึกษาพระปริยัติ

สมัยรัชกาลที่ ๕ โปรดให้ปรับปรุงหลักสูตรต่างไปจากเดิมมาก^{๑๓๘} ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๕๕ ได้มีการเปลี่ยนแปลงวิธีสอบบาลีจากที่แปลโดยปากเปล่า เป็นการสอบด้วยวิธีเขียนในบางประโยค จนกระทั่งถึงปี พ.ศ. ๒๔๕๙ จึงเปลี่ยนเป็นการใช้วิธีเขียนแทนทุกประโยค^{๑๓๙}

๓. ความสัมพันธ์ระหว่างการศึกษาของประชาชนกับวัด

รัชกาลที่ ๕ ทรงส่งเสริมการศึกษาแก่ประชาชนทั่วไป จึงโปรดให้ใช้วัดเป็นโรงเรียน ทรงตั้งพระราชอาคณะ พระครู พระเปรียญ เป็นต้น วัดละ ๕ รูป รับเป็นภาระในการสอนเณรและศิษย์วัด และหากไม่มีพระสงฆ์จะใช้ฆราวาสก็ได้ โดยทรงพระราชทานนิตยภัตหรือเงินเดือนให้ จึงได้มีผู้คนนำบุตรหลานไปฝากวัดเพื่อเล่าเรียนหนังสือไทยและวิชาการต่างๆ ที่นิยมในสมัยนั้น ซึ่งทำให้กุลบุตรเหล่านี้มีพื้นฐานในการศึกษาพระปริยัติได้ดีต่อไป และหากเป็นคฤหัสถ์ก็จะมีความรู้รับราชการได้ ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของโรงเรียนวัดและอยู่คู่กับสังคมไทยมาจนทุกวันนี้

เมื่อมาถึงรัชกาลที่ ๖ ทรงมีแนวคิดแบบตะวันตกอยู่มาก จึงทรงแยกการศึกษาฝ่ายบ้านออกจากการศึกษาฝ่ายวัด โดยรัฐจะเป็นผู้รับผิดชอบการศึกษาฝ่ายบ้านแต่ผู้เดียว ส่วนรัฐทำหน้าที่ให้การศึกษาก่อภิกษุสามเณรเท่านั้น และมีความหมายรวมไปถึงว่า รัฐจะไม่เกี่ยวข้องกับการศึกษาของคณะสงฆ์^{๑๔๐} จารีตแบบเดิมๆ ที่กษัตริย์มีบทบาทกำหนดทิศทางการศึกษาของภิกษุสงฆ์และความสัมพันธ์ระหว่างวัดกับการศึกษาของเยาวชนไทย จึงเริ่มขาดหายตั้งแต่นั้นมา

๔. เกิดมหาวิทยาลัยสงฆ์ และวารสารพุทธศาสนา

รัชกาลที่ ๕ ทรงสถาปนามหาธาตุวิทยาลัยขึ้น ในปีพ.ศ. ๒๔๓๒ ภายหลังพระราชทานนามใหม่ว่า มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เพื่อใช้เป็นที่ศึกษาพระปริยัติธรรมและวิชาชั้นสูง ต่อมา พ.ศ. ๒๔๓๖ โปรดให้เปิดขึ้นอีกแห่งที่วัดบวรนิเวศวิหาร พระราชทานนามว่า มหามกุฏราชวิทยาลัย ทั้งสองแห่งนี้มีพระราชประสงค์จะให้เหมือนมหาวิทยาลัยของพวกบาทหลวงใน

^{๑๓๗} สุชีพ ปุญญานุภาพ. ความรู้เรื่องพระไตรปิฎก ใน หนังสือ ๑๐๐ ปี มหามกุฏราชวิทยาลัย ๒๔๓๖-๒๕๓๖. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา : <http://www.dharma-gateway.com/dhamma/tripitaka-02.htm> [๑๐ มิถุนายน ๒๕๕๘].

^{๑๓๘} ดูรายละเอียดได้ใน พระมหาภูมิมาย อคคปณโณ “มกรพันธู์”, กระบวนการพัฒนาศรัทธาและปัญญาของพระนวกะด้วยหลักสูตรการอบรมพระนวกะของคณะสงฆ์ไทย, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย:มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้า ๑๔๓-๑๔๖.

^{๑๓๙} อ้างแล้ว.

^{๑๔๐} พระครูวิบูลศีลโสภิต (เสรี ชื่นชม), “การจัดการศึกษาของคณะสงฆ์โดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระวชิรญาณวโรรส”, *วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๖), หน้า ๑๑๑.

ศาสนาคริสต์^{๑๔๑} แต่พระราชประสงค์ไม่สำเร็จทันในรัชกาล อนึ่งในช่วงเริ่มก่อตั้ง สถาบันทั้งสองนี้ได้เริ่มการศึกษาแบบนักธรรมขึ้นควบคู่กับฝ่ายเปรียญแล้ว แต่ยังเป็นการศึกษาของภิกษุสามเณรเท่านั้น^{๑๔๒} นอกจากนี้มีมหามกุฏราชวิทยาลัยได้ออกวารสารธรรมจักษุ นิตยสารทางพระพุทธศาสนา รายเดือนเล่มแรกของไทย^{๑๔๓}

๕. การบริหารกิจการพระศาสนา

๕.๑ ข้อบังคับเรื่องกัลปนาและมรรคนายก รัชกาลที่ ๕ ทรงโปรดให้จัดการเรื่องผลประโยชน์จากกัลปนาให้รัดกุม เพื่อนำมาใช้ในการบำรุงพระศาสนา และเพื่อไม่ให้เกิดความมัวหมองแก่พระศาสนา แต่ทรงปรารถนาว่าเรื่องของวัดไม่ควรที่ฝ่ายอาณาจักรจะเข้าไปจัดการ จึงให้แต่ละวัดคัดเลือกมรรคนายกขึ้นตามแต่เหมาะสม เมื่อได้แล้วให้นำความทรงทราบ การนี้ทรงออกเป็นข้อบังคับทั้งหมด ๗ ข้อ ว่าด้วยเรื่องของกัลปนา ผลประโยชน์ การเลือกมรรคนายก และอำนาจหน้าที่

๕.๒ รัชกาลที่ ๕ ทรงตราพ.ร.บ. ลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ขึ้นเมื่อ ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕) ให้มณฑลสงฆ์ทั้งหมดขึ้นตรงต่อกระทรวงธรรมการ และมีบัญญัติให้พระสงฆ์ทุกระดับมีหน้าที่บำรุงการศึกษาในวัดด้วย^{๑๔๔} และ แต่เมื่อมาถึงสมัยรัชกาลที่ ๖ ได้เปลี่ยนมาขึ้นตรงต่อคณะกรรมการ คณะใต้ และคณะเหนือ แล้วขึ้นต่อสมเด็จพระสังฆราช ส่วนระเบียบการบริหารคณะสงฆ์ด้านอื่น คงเป็นไปตามพระราชบัญญัติ ร.ศ.๑๒๑

๖. ในช่วงท้ายของรัตนโกสินทร์ตอนกลาง คือ สมัยรัชกาลที่ ๗ เป็นช่วงคาบเกี่ยวระหว่างระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์กับระบบประชาธิปไตย เวลานั้นชนชั้นสูงของสังคมไทยได้รับการศึกษาจากตะวันตก ความคิดความอ่านจึงมีความแตกต่างไปอีกลักษณะหนึ่ง เรื่องของศาสนาที่สัมพันธ์กับระบบของสังคมจึงเกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างสำคัญขึ้นด้วย เหตุการณ์สำคัญได้แก่

๖.๑ เกิดหลักสูตรจริยธรรมในโรงเรียน เนื่องจากเป็นเวลาที่การศึกษาในระบบโรงเรียนพัฒนาขึ้น แยกออกจากวัดแล้ว พระเจ้าอยู่หัวจึงทรงดำริว่า ควรมีการสอนธรรมในโรงเรียนด้วย จึงโปรดให้กระทรวงธรรมการเพิ่มหลักสูตรทางจริยศึกษาขึ้น โดยจัดพระสงฆ์เข้าไปเทศนาสอนธรรมแก่นักเรียนด้วย เหตุนี้อาจวิเคราะห์ได้ว่า การแยกการศึกษาฝ่ายบ้านออกจากฝ่ายวัดอย่างสิ้นเชิงในสมัยรัชกาลที่ ๖ นั้น เป็นจุดเริ่มต้นของความผิดพลาดในระบบการศึกษาของไทย

๖.๒ มีการประกวดแต่งหนังสือสอนพระพุทธศาสนาแก่เด็กขึ้น เหตุการณ์นี้อาจถือได้ว่าเป็นการเริ่มสู่ยุคใหม่ของวิธีการเผยแผ่พระศาสนา เพราะเปิดโอกาสให้ประชาชนมีส่วนร่วมมากขึ้น

^{๑๔๑} สิริวัฒน์ คำวันสา, ประวัติพระพุทธศาสนาในประเทศไทย, หน้า ๘๘.

^{๑๔๒} พระมหาภุมมิกขัย อคคปณฺโณ “มกรพันธุ”, กระบวนการพัฒนาศรัทธาและปัญญาของพระนวกะด้วยหลักสูตรการอบรมพระนวกะของคณะสงฆ์ไทย, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, หน้า ๑๔๖.

^{๑๔๓} เสถียร โพธิ์นันทะ, ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ฉบับมุขปาฐะ ภาค ๒, หน้า ๒๓๘.

^{๑๔๔} สำนักงาน พระ พุทธ ศา ส นา แห่ง ชา ตี. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา : http://onab.go.th/index.php?option=com_content&view=article&id=76&Itemid=66 [๓ มิถุนายน ๒๕๕๘].

มีการประชาสัมพันธ์และจูงใจด้วยการแข่งขันชิงรางวัล ฆราวาสได้รับการยอมรับว่าเป็นผู้รู้และผู้สอน เรื่องพระพุทธศาสนาได้ ไม่จำกัดอยู่ในวงพระสงฆ์อีกต่อไป

๖.๓ การศึกษาพุทธศาสนาขั้นสูงแพร่หลายสู่คฤหัสถ์ ในปี พ.ศ. ๒๔๗๒ คณะสงฆ์ได้เปิดโอกาสให้คฤหัสถ์ทั้งชายหญิงที่มีศรัทธา สามารถเล่าเรียนนักธรรมซึ่งแบ่งเป็นชั้นตรี ชั้นโท ชั้นเอก และได้เข้าสอบสนามหลวงพร้อมกับพระเณรด้วย ปรากฏว่ามีผู้สนใจเข้าศึกษามากมาย

ค. สมัยรัตนโกสินทร์ปัจจุบัน (รัชกาลที่ ๘ และรัชกาลที่ ๙)

ในระยะเวลาที่ประเทศไทยเข้าสู่การปกครองระบอบประชาธิปไตยอย่างเต็มที่ มีคณะรัฐบาลเข้ามาปกครองประเทศ วิธีการบริหารจัดการกิจการเกี่ยวกับพระศาสนาจึงมีความแตกต่างไปจากอดีตอย่างมาก เหตุการณ์สำคัญที่ควรนำมากล่าวไว้ ได้แก่

๑. การสังคายนาพระไตรปิฎก และพัฒนาคัมภีร์

พ.ศ. ๒๔๘๓ (รัชกาลที่ ๘) ได้มีการแปลพระไตรปิฎกเป็นภาษาไทยเป็นครั้งแรก เนื่องด้วยสมเด็จพระสังฆราชทรงปรารภว่า คนไทยส่วนใหญ่ยังไม่มีโอกาสได้อ่านพระไตรปิฎก เพราะยังเป็นภาษาบาลี [ภาษาบาลีอักษรไทย] รัฐบาลจึงถวายความอุปถัมภ์คณะสงฆ์ให้จัดคณะกรรมการแปลขึ้น แต่มาแล้วเสร็จเมื่อพ.ศ. ๒๕๐๐ ในสมัยรัชกาลที่ ๙ โดยทำการแปลเป็น ๒ ประเภทคือ (๑) แปลโดยอรรถ เรียกว่าพระไตรปิฎกภาษาไทย พิมพ์เป็นสมุด (๒) แปลเป็นสำนวนเทศนา พิมพ์ในใบลานเป็นคัมภีร์เทศน์ เรียกว่า “พระไตรปิฎกเทศนาฉบับหลวง”^{๑๔๕} ต่อมา พ.ศ. ๒๕๓๐ คณะสงฆ์โดยสมเด็จพระสังฆราช (วาสน์) เป็นประธาน ได้จัดให้มีการสังคายนาพระไตรปิฎกขึ้นอีกครั้ง เพื่อถวายเป็นพระราชกุศลในวโรกาสที่พระเจ้าอยู่หัวเจริญพระชนมพรรษาครบ ๕ รอบ

หลังจากมีการแปลพระไตรปิฎกเป็นภาษาไทยแล้ว ได้เกิดผลอย่างรวดเร็วคือ พุทธศาสนิกชนไทยสนใจศึกษาพระไตรปิฎกมากขึ้น มีผู้สนับสนุนการจัดทำขึ้นหลายกลุ่มหลายทาง ทั้งโดยมหาวิทยาลัยสงฆ์ทั้งสองแห่ง และแม้แต่เอกชนเอง เช่น ฉบับของ ส.ธรรมภักดี ที่ออกมาหลายฉบับทั้งแบบใบลานและเล่มสมุด หรือฉบับของสุชีพ ปุญญานุภาพ เป็นต้น

๒. การศึกษาพระปริยัติ รัฐและคณะสงฆ์ให้การส่งเสริมการศึกษาปริยัติ โดยออกระเบียบเทียบวิทยฐานะนักธรรมและผู้ที่ได้เปรียญ ๓ ประโยคขึ้นไป กับหน่วยงานของกระทรวงศึกษาธิการ และ ก.พ. และมีการเปิดสำนักเรียนธรรมและบาลีขึ้นทั่วราชอาณาจักร

๓. การบริหารกิจการพระศาสนา

สืบเนื่องจากกระแสความไม่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของคณะสงฆ์สองนิกาย ทำให้รัฐบาลกังวลว่าจะกระทบต่อความดำรงอยู่ของพระศาสนา จึงได้เกิดกุศโลบายหลายประการ เช่น พระยาพหลฯ นายกรัฐมนตรีในเวลานั้นได้อุปสมบทพร้อมนิกาย คือ นิมนต์พระอันดับ ๕๐ รูปจากทั้งมหานิกาย ธรรมยุต และรามัญ และสร้างวัดพระศรีมหาธาตุขึ้น ด้วยวัตถุประสงค์ให้สงฆ์สองนิกายได้

^{๑๔๕} สิริวัฒน์ คำวันสา, ประวัติพระพุทธศาสนาในประเทศไทย, หน้า ๑๒๕.

อยู่รวมกัน และมีแผนจะรวมนิกายสงฆ์ โดยคัดเลือกพระจากวัดต่างๆ นิกายละ ๑๒ รูป มาจำพรรษาอยู่รวมกัน (แต่ในเวลาภายหลังต่อมาฝ่ายธรรมยุติกก็ได้ครองวัดนี้สืบมา) ที่สำคัญคือรัฐบาลได้ออก พ.ร.บ. คณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๔๘๔ ขึ้นมาใหม่ ใช้กับคณะสงฆ์โดยรวมไม่ระบุนิกาย และในคำแถลงของรัฐบาลถึงวัตถุประสงค์ของการออก พ.ร.บ. นี้ มีตอนหนึ่งว่า “สิ่งที่ควรชื่นชมยินดีในพระราชบัญญัติฉบับนี้คือ เป็นการเปิดช่องให้ได้ทำการสังคายนาพระไตรปิฎกเป็นการใหญ่ และการสังคายนาเสร็จสิ้นลง แต่อย่างช้าต้องไม่เกิน ๘ ปี นับแต่วันใช้พระราชบัญญัติ ก็อาจรวมนิกายสงฆ์เข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันได้ ความสามัคคีกลมเกลียวก็จะเกิดแก่ชาวไทยทั้งในทางบ้านเมืองและทางศาสนา ข้อนี้ควรเป็นที่ปิติยินดีของชาวไทยและพุทธศาสนิกชนโดยทั่วกัน”^{๑๔๖} นอกจากนี้ พ.ร.บ. พ.ศ. ๒๔๘๔ ยังได้แบ่งโครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์ในลักษณะเดียวกับฝ่ายบ้านเมือง คือแบ่งออกเป็น ๓ ด้าน ได้แก่ (๑) อำนาจบัญญัติสังฆานัติ โดยสังฆสภา (๒) อำนาจบริหารโดยมีคณะสังฆมนตรี และ (๓) อำนาจตุลาการโดยคณะวินัยธร

จนมาถึง พ.ศ. ๒๕๐๕ รัฐบาลได้ออก พ.ร.บ. คณะสงฆ์ฉบับใหม่ และเปลี่ยนอำนาจการบริหารทั้งหมดกลับมาเป็นแบบเดิม คือรวมศูนย์อยู่ที่ฝ่ายบริหารคือคณะของมหาเถรสมาคม และต่อมา พ.ร.บ. คณะสงฆ์ ๒๕๐๕ ฉบับแก้ไขปรับปรุง (พ.ศ. ๒๕๓๕) ได้ระบุแยกคณะบริหารระหว่างนิกายขึ้นมาอีก คือ เจ้าคณะใหญ่หนกลาง เจ้าคณะใหญ่หนเหนือ เจ้าคณะใหญ่หนใต้ เจ้าคณะใหญ่หนตะวันออก และเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุติก^{๑๔๗}

๔. ตั้งโรงเรียนพุทธศาสนาวันอาทิตย์

โรงเรียนลักษณะนี้มีขึ้นครั้งแรกในประเทศศรีลังกา ไทยเราเปิดขึ้นเมื่อพ.ศ. ๒๕๐๑ โดยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ต่อมาได้รับความนิยมและกระจายไปตามวัดและโรงเรียนต่างๆ ทั่วประเทศ นับว่าเป็นกิจการที่ช่วยประเทศชาติปลูกฝังศีลธรรมจรรยาแก่เยาวชนได้อย่างมาก และเป็นช่องทางที่ดีในการเผยแผ่พระธรรมคำสอนให้แก่เยาวชน และนับเป็นความพยายามที่จะอุดช่องโหว่ที่เกิดขึ้นจากการแยกการศึกษาฝ่ายบ้านออกจากฝ่ายวัดอย่างสิ้นเชิง

๕. พัฒนาการของมหาวิทยาลัยสงฆ์

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้เปิดการเรียนการสอนระดับปริญญาตรี และอนุปริญญามาตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๘๙ ก่อนมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยหนึ่งปี ตลอดเวลาหลายปีที่ผ่านมาทั้งสองสถาบันนี้ได้ให้ความรู้แก่ภิกษุสามเณรอย่างมีคุณภาพ ภายใต้เงินทุนของสถาบันและการสนับสนุนของกรมศาสนาและแรงศรัทธาของประชาชน แม้ในช่วงเวลาที่ยังไม่ได้รับการรับรองจากรัฐบาล แต่ก็ได้รับ

^{๑๔๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๓; พ.ร.บ. ฉบับนี้ได้ยกเลิกการแบ่งการปกครองเป็นเจ้าคณะใหญ่ ๔ ตำแหน่งที่มีใน พ.ร.บ. ร.ศ. ๑๒๑ ได้แก่ เจ้าคณะใหญ่คณะเหนือ เจ้าคณะใหญ่คณะใต้ เจ้าคณะใหญ่ธรรมยุติก และเจ้าคณะใหญ่คณะกลาง [ผู้วิจัย].

^{๑๔๗} ที่จริงแล้วยังมีในทางปฏิบัติมาโดยตลอด และมหาเถรสมาคมก็ได้ออกกฎฉบับที่ ๔ พ.ศ. ๒๕๐๖ มารองรับไว้แล้ว แต่ได้นำมาเพิ่มใน พ.ร.บ. คณะสงฆ์ ฉบับปรับปรุง พ.ศ. ๒๕๓๕ เพื่อให้ถูกต้องตามกฎหมาย, การปกครองคณะสงฆ์ในปัจจุบัน. [ออนไลน์] : <http://www.mcu.ac.th/site/bud06.php> [๓ มี.ค. ๒๕๕๘].

การยกย่องจากวงการศึกษานานาชาติ เช่นทางสหรัฐอเมริกาได้เคยขอหนังสือหลักสูตรของมหาจุฬาฯ ไปแจกจ่ายตามห้องสมุดมหาวิทยาลัยต่างๆ^{๑๔๘} ทางมหามกุฏราชวิทยาลัยก็เคยเปิดการสอน พระพุทธศาสนาสำหรับชาวต่างชาติขึ้นในปี พ.ศ. ๒๕๑๔ นับเป็นกิจการที่เล็งการณ์ไกลทีเดียว^{๑๔๙} จวบจนปี พ.ศ. ๒๕๔๐ สถาบันทั้งสองจึงได้รับการรับรองเป็นมหาวิทยาลัยของรัฐและได้งบประมาณสนับสนุน^{๑๕๐} จากนั้นมาบทบาทของมหาวิทยาลัยทั้งสองนี้ก็เปลี่ยนแปลงขึ้นอีกมาก เช่น

๕.๑ การเปิดหลักสูตรที่หลากหลายขึ้น เพื่อให้การศึกษาด้านศาสนาสอดคล้องกับสถานการณ์ของสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป สามารถพัฒนาภิกษุสงฆ์ให้มีบทบาทช่วยเหลือสังคมได้มากขึ้น

๕.๒ มีการเปิดระดับปริญญาโทและปริญญาเอก และรับฆราวาสเข้ามาศึกษาร่วมกับภิกษุสงฆ์ ทำให้เกิดความสนใจศึกษาพระพุทธศาสนาในเชิงวิชาการแก่บุคคลทั่วไปเพิ่มขึ้นอย่างมาก

๕.๓ เปิดหลักสูตรนานาชาติขึ้นทั้งระดับปริญญาตรี ปริญญาโท และปริญญาเอก ซึ่งได้รับการตอบรับเป็นอย่างดี มีนิสิตนักศึกษานานาชาติเข้ามาศึกษาเป็นจำนวนมากขึ้นเรื่อยๆ

๕.๔ เป็นหน่วยงานในการจัดอบรมพระธรรมทูต ซึ่งนับเป็นงานสำคัญของการเผยแผ่พระศาสนา

๕.๕ มีบทบาทสำคัญในการศาสนสัมพันธ์ เช่น การจัดสัมมนาวิชาการนานาชาติทางด้านพระพุทธศาสนาและปรัชญาศาสนาอื่นๆ

๖. การฝึกวิปัสสนากรรมฐาน

เมื่อพ.ศ. ๒๔๙๔ หลังจากที่พระพิมลธรรม (อาจ) อธิบดีสงฆ์วัดมหาธาตุในเวลานั้น ได้เปิดสำนักสอนวิปัสสนากรรมฐานขึ้นและขยายไปตามหัวเมืองด้วย ทำให้ฆราวาสมีความตื่นตัวสนใจฝึกกันมาก นอกจากคนไทยแล้ว ยังได้รับความนิยมนิยมจากชาวต่างชาติด้วย เป็นผลให้พระพุทธศาสนาแพร่หลายไปถึงนานาประเทศอีกทางหนึ่ง อย่างเช่น พระชาวแคนาดาชื่อ อานันท์โพธิ์ ได้มาฝึกจากสำนักวัดมหาธาตุ แล้วนำไปเปิดสำนักสอนขึ้นที่กรุงลอนดอน ปรากฏว่าคนอังกฤษสนใจฝึกกันมาก

๗. อื่น ๆ

ในช่วงเวลาหนึ่งถึงสองทศวรรษที่ผ่านมา สังคมโลกมีความเปลี่ยนแปลงอย่างมาก ความเป็นโลกาภิวัตน์และความนิยมในระบอบทุนนิยม ทำให้รูปแบบการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของไทยแตกต่างไปจากเดิมอย่างสิ้นเชิง งานรักษาและเผยแผ่ มิได้จำกัดอยู่ในคณะสงฆ์หรือฝ่ายปกครองบ้านเมืองเท่านั้นแล้ว แต่ได้กระจายไปยังองค์กรเอกชนทั่วไป ซึ่งมีทั้งองค์กรที่มีผู้นำเป็นนักบวช และองค์กรที่ผู้นำเป็นฆราวาส หรือการรวมตัวกันของกลุ่มชนเพื่อทำกิจกรรมการเผยแผ่ หน่วยเหล่านี้ได้รับการสนับสนุนเงินทุนจากสาธุชน แต่ในขณะเดียวกันก็ต้องทำงานอย่างมีระบบ มีการบริหารจัดการที่ดี โดยนำเอาวิธีการบริหารจัดการของหน่วยธุรกิจมาประยุกต์ มีวิธีการระดมทุน มีการ

^{๑๔๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๐.

^{๑๔๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๓.

^{๑๕๐} ที่จริงคณะรัฐมนตรีของ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช ได้มีมติรับหลักการตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๑๘ แล้ว แต่ในระหว่างที่ดำเนินการต่อมา ก็เกิดเหตุความวุ่นวายทางการเมืองเสียก่อน และเป็นเช่นนี้อีกหลายครั้งในเวลาต่อมา.

แบ่งกลุ่มเป้าหมายเพื่อคัดเลือกและใช้วิธีการให้เหมาะสมกับแต่ละกลุ่ม ทำการพัฒนากิจกรรมเผยแพร่ด้วยวิธีการและเครื่องมือที่ทันสมัย เช่น การโฆษณาประชาสัมพันธ์ การเผยแพร่ความรู้ทางพระพุทธศาสนาผ่านสื่อต่างๆ โดยเฉพาะสื่อออนไลน์ได้รับความนิยมมาก การจัดทอล์คโชว์ธรรมะหรืออื่นๆ ที่เป็นกิจกรรมกระตุ้นความสนใจ เป็นต้น ทำให้บุคคลทั่วไปมีโอกาสเข้าถึงพระพุทธศาสนาได้ง่ายขึ้น บ่อยครั้งขึ้น และสามารถเลือกรูปแบบที่สนองตอบความต้องการได้มากขึ้น พระพุทธศาสนาจึงไม่ได้มีแต่เรื่องยากๆ หรือน่าเบื่อเหมือนในอดีต

อย่างไรก็ตาม การเผยแพร่พระศาสนาสู่ต่างประเทศนั้น ผู้นำหลักยังคงเป็นหน้าที่ของคณะสงฆ์ ผ่านช่องทางของพระธรรมทูต ความสำคัญและความจำเป็นของพระธรรมทูตพิสูจน์มาแล้วตั้งแต่ครั้งพระเจ้าอโศก ที่พบว่า การส่งคณะฆราวาสไปเผยแพร่ในดินแดนแถบยุโรป อียิปต์ แม้จะสร้างศรัทธาได้ในเวลานั้น แต่ก็ไม่สามารถสืบสานพระศาสนาต่อมาได้ ตรงกันข้ามกับสายที่เผยแพร่โดยสมณทูต เพราะพระสงฆ์คือเนือนาบุญ คือสัญลักษณ์ของพระพุทธศาสนา เป็นผู้นำแห่งศรัทธา เป็นความหวังว่าคือผู้รู้ ผู้มีคุณธรรมและคุณสมบัติที่จะสามารถวางรากฐานของพระธรรมวินัยได้ ดังนั้นพระธรรมทูตจึงยังเป็นแกนหลักของการประกาศพระศาสนา การกระทำใดๆ ของคณะพระธรรมทูตย่อมส่งผลต่อโอกาสและความเป็นไปของพระพุทธศาสนาเข้มข้นยิ่งกว่าการกระทำของฆราวาสหรือองค์กรเอกชนทั่วไป ทั้งนี้เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปในปัจจุบันว่า พระธรรมทูตก็ได้นำเอาวิธีการใหม่ๆ มาใช้เช่นเดียวกับที่องค์กรเอกชนใช้ในการเผยแพร่พระศาสนาเช่นกัน และในปัจจุบันการทำงานของพระธรรมทูตก็มีขอบเขตสัมพันธ์กับส่วนต่างๆ ของสังคมโดยกว้าง ทั้งภาครัฐ เอกชนทางธุรกิจ สื่อสารมวลชน และพระธรรมทูตยุคใหม่ก็ได้รับการศึกษาแบบสากลมีความรู้ทางบ้านเมืองร่วมด้วยมากขึ้น ดังนั้นการเผยแพร่พระศาสนาของพระธรรมทูตภายใต้นโยบายการเผยแพร่พระพุทธศาสนาของคณะสงฆ์ไทยจึงสามารถเป็นตัวแทนการเผยแพร่พระพุทธศาสนาของไทยในปัจจุบันได้เช่นกัน

ในบทต่อไปจะศึกษาถึงการเผยแพร่พระพุทธศาสนาในยุคปัจจุบันผ่านการทำงานของพระธรรมทูตและปัจจัยที่เกี่ยวข้อง โดยจะยกกรณีพระธรรมทูตไทยสายอินเดีย-เนปาลขึ้นมาเป็นกรณีศึกษา ด้วยเหตุผลที่ได้เคยกล่าวไว้ในบทที่ ๑

๒.๔ สรุป

บทนี้ได้ศึกษาถึงแนวทางการเผยแพร่พระพุทธศาสนาในสมัยพุทธกาล และในเวลาต่อมาที่มีความเกี่ยวข้องนำมาซึ่งพระพุทธศาสนาของชนชาติไทย เรื่อยมาถึงการรักษาและเผยแพร่พระพุทธศาสนาของชนชาติไทยในสมัยต่างๆ เพื่อศึกษาถึงเป้าหมาย หลักการ และวิธีการที่ใช้

จากการศึกษาทฤษฎีและวิธีการประกาศพระศาสนาของพระพุทธองค์นั้น พบว่ากระทำโดยคณะสงฆ์เป็นหลัก มีพระพุทธเจ้าทรงเป็นประธาน เป็นผู้นำทัฬหกรรม พร้อมด้วยการสนับสนุนของเหล่าอุบาสกอุบาสิกา โดยมีองค์ประกอบของแนวทาง ดังนี้

เป้าหมาย เพื่อประกาศแบบแผนในการดำรงชีวิตที่อิงตามทีพระองค์ทรงค้นพบให้ชาวโลกได้รับรู้และนำไปปฏิบัติ เพื่อประโยชน์ เพื่อความสุข และเพื่อสันติภาพของมวลมนุษย โดยเป้าหมายสูงสุดคือ พระนิพพาน

หลักการ แยกเป็นสามส่วนคือ

(๑) หลักการแห่งพระธรรมวินัยทั้งมวล คือ การไม่ทำบาปทั้งปวง ทำกุศลให้ถึงพร้อม ทำจิตให้ผ่องแผ้ว โดยการไม่เบียดเบียนผู้อื่น ไม่กล่าวร้ายผู้อื่น รักษาศีล ฝึกสมาธิ และพัฒนาปัญญา

(๒) หลักการเผยแผ่ คือ ให้อริยทรัพย์ทั้งหมดยุติแห่งพระธรรมคำสอน และมุ่งพัฒนาบุคคลไปเป็นลำดับขั้นด้วย ศีล คือ ให้ความประพฤติเป็นปกติ สมาธิ คือ รู้จักควบคุมจิตใจ และปัญญา คือ มีความรู้ในอริยสัจ ๔

(๓) หลักการว่าด้วยคุณธรรมของผู้ทำการเผยแผ่ คือ มีความกล้าหาญอดทนในการเผชิญความยากลำบากและสิ่งที่ไม่คุ้นเคย เป็นผู้มักน้อยไม่ยึดติดในลาภสักการะหรือสถานที่ จาริกไปเพื่อประโยชน์ของผู้คน มีความเมตตากรุณา ทำตนเป็นแบบอย่างที่ดีโดยการประพฤติพรหมจรรย์ ต้องรู้จักตั้งเป้าหมาย สร้างกำลังใจสู่ความสำเร็จ แล้วทำอย่างมุ่งมั่น ไม่คิดท้อถอย

ส่วนแนวทางการเผยแผ่นั้นเป็นแบบเชิงรุก อาจแยกพิจารณาเป็น ๒ กลุ่มคือ กลุ่มวิธีดำเนินงาน และกลุ่มวิธีการสอน

วิธีการดำเนินงานนั้น อยู่ภายใต้แผนงานที่ครอบคลุม ๓ ด้านคือ

- ๑) ด้านวิชาการ เพื่อให้ผู้คนเข้าใจหลักธรรมคำสอนและนำไปปฏิบัติได้
- ๒) ด้านกิจการ เพื่อขยายพื้นที่ประกาศธรรมออกไปให้เข้าถึงผู้คนได้มากขึ้น โดยไม่เลือกแบ่งชั้นวรรณะ
- ๓) ด้านองค์กร เพื่อบริหารคณะสงฆ์ให้อยู่ร่วมกันอย่างเรียบร้อย เป็นที่น่าเลื่อมใสสามารถทำกิจของสงฆ์เพื่อประโยชน์ตน และเผยแผ่เพื่อประโยชน์ผู้อื่นได้ดี

ส่วนวิธีการสอนนั้น ทรงใช้หลัก ๔ ประการคือ (๑) ยอมรับสิ่งที่ตินำมาใช้ (๒) ปฏิรูปหรือปรับปรุงให้เหมาะสม (๓) ปฏิวัติหรือเปลี่ยนแปลงอย่างตรงข้าม และ (๔) ตั้งหลักขึ้นใหม่ ประกอบกับการใช้ลีลาหรืออุบายการสอนแบบต่างๆ เพื่อหวังผล ๔ ประการ คือ สันติสนา สมาทปนา สมุตเตชชา และ สัมปหังสนา อันจะส่งผลที่สุดให้ผู้รับการสอนเกิดศรัทธาปสาทะ และนำไปปฏิบัติได้ถูกต้อง เกิดประโยชน์ตามมา

หลังจากที่พระพุทธเจ้าเสด็จปรินิพพานไปแล้ว เหล่าพุทธศาสนิกชนต่างก็ช่วยกันรักษาและเผยแผ่พระธรรมคำสอนสืบมา สำหรับยุคสมัยที่การเผยแผ่มีความโดดเด่นและเกี่ยวข้องกับที่มาของพระพุทธศาสนาในดินแดนไทยมากที่สุด ได้แก่ สมัยพระเจ้าอโศกมหาราช และพระพุทธศาสนาในเกาะลังกา

พระเจ้าอโศกทรงอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาอย่างยิ่งยวดนานัปการ แต่ที่สำคัญอย่างยิ่งคือ ได้ทรงเปลี่ยนพระพุทธศาสนาจากความเป็นศาสนาท้องถิ่นมาสู่ศาสนาของโลก พระองค์ทรงส่งสมณทูต ๙ สาย ออกไปเผยแผ่ยังนานาประเทศ ในจำนวนนั้นมีสายหนึ่งนำโดยพระโสณะและพระอุตตร เดินทางมาเผยแผ่ที่สุวรรณภูมิ พระพุทธศาสนาจึงได้เจริญรุ่งเรืองตราบจนชนชาติไทยได้มาตั้งรกราก และรับเอามาไว้เป็นศาสนาประจำชาติ

สมณทูตอีกสายหนึ่งที่พระเจ้าอโศกทรงส่งไปเผยแผ่ และประสบความสำเร็จเป็นอย่างดีคือ เกาะลังกา อายุพระพุทธศาสนาในลังกาต่อเนื่องมานับพันปี จึงมีพัฒนาการเกิดขึ้นมากมาย อรรถกถาและวรรณกรรมพระพุทธศาสนาจำนวนมากก็เกิดขึ้นที่นี่ การจารึกพระไตรปิฎกและอรรถกถาเป็นลายลักษณ์อักษรครั้งแรกในโลกก็เกิดขึ้นในลังกา พระพุทธศาสนาในลังกามีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับพระพุทธศาสนาในเอเชียอาคเนย์อย่างมาก ไทยเรารับเอาพระพุทธศาสนาแบบของลังกาที่เรียกว่า ลังกาวงศ์เข้ามาหลายระลอก ตั้งแต่สมัยล้านนาและสุโขทัย ในทางกลับกันเมื่อพระพุทธศาสนาในลังกาถึงคราตกต่ำเสื่อมสูญไป สมณทูตจากไทยก็ได้ทำหน้าที่นำพระพุทธศาสนากลับไปยังลังกา จึงเกิดมีลัทธิสยามวงศ์ขึ้นในลังกา นอกจากการแลกเปลี่ยนลัทธิสมณวงศ์ต่อกันแล้ว ไทยยังได้รับเอาวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาจากลังกามาอย่างมากมาย ไม่ว่าจะเป็นค่านิยมปลูกหน่อโพธิ์ในสถานที่สำคัญทางศาสนา และการบูชาต้นมหาโพธิ์ การสร้างรอยพระพุทธบาท ธรรมเนียมการจัดกัลปนา บำรุงวัด การจัดคณะสงฆ์เป็นคามวาสีและอรัญวาสี การให้สมณศักดิ์พัดยศ และที่เห็นดาษดื่นคือการสร้างเจดีย์แบบศิลปะลังกา เหล่านี้เป็นต้น

ด้านชนชาติไทยนั้นเมื่อเข้ามาตั้งรกรากในดินแดนสุวรรณภูมิ พระพุทธศาสนาก็ได้แพร่หลายอยู่ก่อนแล้ว พระพุทธศาสนาเถรวาทแบบที่พระเจ้าอโศกทรงส่งมาเผยแผ่นั้น ได้รับการยอมรับอยู่ในอาณาจักรทวารวดีและส่งผ่านไปยังทางอาณาจักรศรีวิชัยทางตอนเหนือของไทย ชนชาติไทยจึงซึมซับเอาพระพุทธศาสนาเถรวาทแบบของทวารวดีและศรีวิชัยในเบื้องต้น ก่อนจะพัฒนาเป็นรูปแบบของตน ผสมผสานกับการรับเอาพระพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์เข้ามาอีกหลายครา ในเวลาต่อมา ประวัติศาสตร์ทางการเมืองของชนชาติไทยแบ่งเป็นยุคสมัยต่างๆ ได้แก่ ล้านนา (เชียงใหม่) สุโขทัย อยุธยา ธนบุรี และรัตนโกสินทร์ พระมหากษัตริย์ไทยทุกพระองค์ทรงมีพระราชศรัทธาในพระพุทธศาสนา พระพุทธศาสนาในประเทศไทยจึงเจริญรุ่งเรืองมาได้อย่างต่อเนื่อง ตรงข้ามกับในลังกาที่บางยุคบางสมัยกษัตริย์นับถือศาสนาอื่น ทำลายพระพุทธศาสนาอย่างรุนแรง พระพุทธศาสนาในลังกาจึงมีทั้งรุ่งเรืองและทรุดโทรมสลับกันไป

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของไทยสมัยล้านนาและสุโขทัยนั้นมีรูปแบบคล้ายคลึงกัน ด้วยมีดินแดนที่ต่อเนื่องกันและตั้งอยู่ในช่วงเวลาเดียวกัน กล่าวคือ พระมหากษัตริย์ทรงปกครองประชาชนอย่างใกล้ชิด ทรงสอนธรรมและปฏิบัติธรรมเป็นตัวอย่างแก่ประชาชน พระพุทธศาสนาในยุคสมัยนี้มีความเจริญรุ่งเรืองมาก ดังเห็นได้จากวรรณกรรมพระพุทธศาสนาที่รจนาโดยพระเถระ

ผู้เชี่ยวชาญทั้งปรียัติและปฏิบัติได้เกิดขึ้นมากในยุคสมัยนี้ และสิ่งนี้ได้สืบทอดเป็นมรดกทางวัฒนธรรมอันล้ำค่าของไทยสืบมา นอกจากนี้ยังได้เกิดพุทธศิลป์ที่งดงามเป็นเอกลักษณ์ อันแสดงถึงความสุขสงบของบ้านเมือง และสภาพจิตใจของประชาชนที่มีพุทธธรรมเป็นเครื่องหล่อเลี้ยง

ต่อมาเมื่อเข้าถึงสมัยอยุธยาซึ่งมีช่วงเวลายาวนาน เกิดความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองหลายช่วง ทั้งการเมืองภายในประเทศและศึกสงครามจากภายนอก แต่กระนั้นพระพุทธศาสนาก็ยังดำรงอยู่ได้อย่างมั่นคงและมีพัฒนาการการเผยแผ่อย่างต่อเนื่อง สาเหตุเพราะพระมหากษัตริย์ไทยทุกพระองค์เป็นพุทธศาสนิกชน และเข้าศึกษาจากภายนอกนั้นก็ล้วนเป็นชาวพุทธเช่นกัน การศึกษาสงครามไม่ได้มีเป้าหมายของการล้มล้างศาสนา เป็นแต่เพียงเรื่องทางเศรษฐกิจการเมือง ดังนั้นเมื่อชาวอยุธยาพื้นตัวขึ้นจากการศึกสงครามคราใด ก็จะหันมาทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาต่อไป งานจรรโลงและเผยแผ่ในสมัยอยุธยานี้ยังมีแนวทางเช่นเดียวกับที่เกิดขึ้นในสมัยสุโขทัยและล้านนา กล่าวคือ การส่งเสริมการบวชเรียน การสร้างวัดวาอาราม บริหารกิจการคณะสงฆ์ให้แข็งแกร่ง ด้วยการจัดระเบียบสังฆมณฑล มีการตั้งสมณศักดิ์เพิ่มขึ้นมากกว่าสมัยสุโขทัย ส่วนด้านของศิลปะและวรรณกรรมขึ้นสำคัญและเป็นมรดกของชาติก็เกิดขึ้นในสมัยอยุธยาไม่น้อย ในด้านความแตกต่างจากสมัยสุโขทัยที่เห็นได้ชัดเจนคือ เรื่องของพิธีกรรมที่มีความซับซ้อนมากขึ้น ทั้งนี้คงเป็นเพราะอยุธยาได้รับเอาอิทธิพลด้านวัฒนธรรมของขอมเข้ามาปะปน ขอมนับถือศาสนาพุทธแบบมหายานปนกับศาสนาพราหมณ์ซึ่งนิยมในทางพิธีกรรมมาก ดังนั้นพระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยาจึงเปลี่ยนบทบาทจากพ่อขุนหรือพ่อเมืองในแบบของสุโขทัยและล้านนา เป็นบทบาทของสมมติเทพ นอกจากนี้ศาสนพิธีของพุทธศาสนาก็มีการเจือปนความเชื่อและพิธีกรรมแบบพราหมณ์เข้ามามากขึ้น แต่ก็มีผลผสมผสานกันได้อย่างไม่ขัดเขิน และไม่กระทบต่อการนับถือและการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในดินแดนไทย

ในสมัยรัตนโกสินทร์ ซึ่งมีความเปลี่ยนแปลงทางสภาพสังคม เศรษฐกิจ การเมืองเกิดขึ้นหลายระลอก การเผยแผ่พระศาสนาของไทยในช่วงเวลาเหล่านี้ก็มีการเปลี่ยนแปลงวิธีการไปด้วยตามเหตุปัจจัย ช่วงต้นของกรุงรัตนโกสินทร์ พระมหากษัตริย์ยังทรงเป็นผู้กำหนดทิศทางของศาสนจักรงานรักษาและสังคายนาพระไตรปิฎกยังเป็นสิ่งที่พระมหากษัตริย์ทรงให้ความสำคัญในลำดับต้นๆ และเริ่มมีการตรากฎหมายเกี่ยวกับคณะสงฆ์ขึ้นใช้ มีการปฏิรูปการเรียนและการสอบพระปริยัติจากระบบบาลีเปรียญ โท เอก ที่ใช้ในสมัยอยุธยาเสียใหม่มาเป็นระบบเปรียญ ๙ ประโยค ในช่วงสมัยต้นนี้พระมหากษัตริย์ทรงมีนโยบายส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติของภิกษุสามเณรอย่างมาก โดยการให้ผลตอบแทนแก่ผู้ที่เรียนดี และให้สิทธิการเข้ารับราชการได้เมื่อลาสิกขาแล้ว จึงทำให้ภิกษุสามเณรตั้งใจเล่าเรียนพระปริยัติกันอย่างเต็มที่ และมีผู้เข้ามาบวชเรียนเพิ่มขึ้นอย่างมากด้วย นอกจากนี้ยังทรงเปิดโอกาสให้ประชาชนทั่วไปได้เรียนธรรมชั้นสูงเช่นเดียวกันภิกษุสงฆ์ โดยเปิดสำนักธรรมบาลีขึ้นทั่วราชอาณาจักรและให้คฤหัสถ์เรียนได้ อีกเหตุการณ์หนึ่งที่สำคัญมากในสมัยรัชกาลที่ ๓ คือ การเกิดขึ้นของนิกายธรรมยุติ ที่ก่อตั้งโดยเจ้าฟ้ามงกุฎ (รัชกาลที่ ๔) เมื่อครั้งยังทรงผนวชอยู่ เรื่องนี้ได้ส่งผลต่อสังฆมณฑลของไทยมาจนทุกวันนี้

ต่อมาสมัยรัตนโกสินทร์ตอนกลาง ได้เริ่มมีกระแสวัฒนธรรมตะวันตกแพร่เข้ามา วัฒนธรรมความเป็นอยู่ของคนไทยเริ่มเปลี่ยนแปลง งานการเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่ปรับเปลี่ยนไป ด้วย การรักษาและสืบทอดพระคัมภีร์ได้พัฒนาขึ้นถึงระดับที่ต้องการให้ประชาชนสามารถศึกษาและ เข้าถึงได้มากขึ้น ทั้งนี้คงเป็นเพราะประชาชนรู้หนังสือมากขึ้น มีจำนวนผู้อ่านออกเขียนได้มากขึ้น การ สังกายนาพระไตรปิฎกในช่วงยุคสมัยนี้จึงได้เริ่มใช้ตัวอักษรไทย และต่อมาก็มีการแปลเป็นภาษาไทย ด้วย นอกจากนี้ยังได้ให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดพิมพ์พระไตรปิฎก เหตุที่เป็นเช่นนี้เพราะ ระบบการพิมพ์สมัยใหม่ที่เป็นรูปเล่มนั้นสามารถทำได้จำนวนมากว่า ต่างจากในอดีตที่ทำเป็นใบลาน หรือเล่มหนังสือที่ใช้วิธีการคัดลอก ซึ่งทำได้เพียงไม่กี่เล่มเก็บไว้ในบางสถานที่ หรือแจกให้บางแห่งใน จำนวนจำกัด เมื่อต้องการพิมพ์เผยแพร่จำนวนมากก็ต้องใช้งบประมาณสูง รัชกาลที่ ๗ จึงทรงให้ ประชาชนสมทบทุน และเมื่อพิมพ์เรียบร้อยแล้วก็ได้แจกไปยังนานาประเทศ เป็นการเผยแผ่ด้วยการ มอบพระไตรปิฎกเป็นครั้งแรกของประเทศไทย และประเทศไทยก็เป็นผู้ทำเป็นชาติแรก ในช่วงสมัย รัตนโกสินทร์ตอนกลางนี้ ยังได้เกิดกิจการศึกษาของสงฆ์ที่สำคัญขึ้นอีกลักษณะหนึ่ง ได้แก่ มหาวิทยาลัยสงฆ์ ๒ แห่งที่รัชกาลที่ ๕ ทรงตั้งขึ้น เพื่อหวังให้เป็นสถาบันการศึกษาชั้นสูงแก่พระภิกษุ สงฆ์ และสถาบันทั้งสองนี้ก็พัฒนาขึ้นจนเป็นกำลังสำคัญในด้านวิชาการให้แก่คณะสงฆ์ในเวลาต่อมา

เมื่อมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ปัจจุบัน ระบอบการปกครองประเทศได้เปลี่ยนจากสม บูรณาญาสิทธิราชเป็นระบอบประชาธิปไตย วัฒนธรรมและวิทยาการจากนานาชาติโดยเฉพาะจาก ชาติตะวันตกได้เข้ามามีบทบาทอย่างมากต่อแนวคิดและการดำเนินชีวิตของผู้คนในสังคมไทย การเผยแผ่พระพุทธศาสนาไม่ได้ถูกจำกัดว่าเป็นหน้าที่ของคณะสงฆ์หรือฝ่ายบ้านเมืองอีกต่อไป แต่ประชาชน ทั่วไปผู้มีความศรัทธาและมีความสามารถได้เข้ามาดำเนินการตามแนวทางของตนมากขึ้น มีการจัดตั้ง เป็นองค์กรไม่แสวงหากำไร ใช้วิธีการบริหารจัดการเช่นเดียวกับองค์กรธุรกิจ มีการนำเอาเทคนิควิธี และเทคโนโลยีเข้ามาช่วยในการเผยแผ่ศาสนา ซึ่งก็ทำให้การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของไทยมีสีสัน และมีพัฒนาขึ้นมาก ความสนใจของพุทธศาสนิกชนในปัจจุบันนี้มุ่งไปในทางวิปัสสนากรรมฐานมาก ขึ้น ดังนั้นองค์กรไม่แสวงหากำไรที่ดำเนินการเผยแผ่ก็ให้ความสำคัญกับกิจการด้านนี้ไปด้วย อย่างไรก็ตาม การเผยแผ่โดยพระสงฆ์สาวกก็ยังเป็นหัวใจสำคัญ โดยเฉพาะการเผยแผ่สู่ต่างประเทศในรูปแบบ ของพระธรรมทูต ซึ่งจะได้กล่าวถึงในบทต่อไป

บทที่ ๓

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมทูตไทยสายอินเดีย-เนปาล

๓.๑ แนวคิดเกี่ยวกับพระธรรมทูต

๓.๑.๑ ความหมายและคุณสมบัติ

พระพรหมวชิรญาณ (ประสิทธิ์ เขมงฺกโร) ได้กล่าวถึงความหมายของพระธรรมทูตไว้ว่า ‘พระธรรมทูต’ ที่ชาวบ้านเข้าใจกัน หมายถึงพระภิกษุผู้นำธรรมะไปเผยแผ่ให้แก่ประชาชน ส่วนในภาษาบาลี หมายถึงผู้ได้รับมอบหมายให้นำข่าวหรือธรรมะไปบอกหรือไปเผยแผ่แทนคณะสงฆ์ เพราะคำว่า ‘ทูต’ มาจากรูปวิเคราะหฺว่า โย เเปลียเต โส ทูโต แปลว่า ผู้ใดถูกส่งไปแจ้งข่าว (หรือคำสอน) หรือได้รับมอบหมายให้ไปติดต่อสื่อสารผู้นั้นชื่อว่าเป็นทูต ส่วนในทางโลก ทูตหมายถึง ผู้ที่ได้รับมอบหมายให้ไปติดต่อสื่อสารงานราชการต่างบ้างต่างเมือง ตลอดจนถึงธุรกิจต่างๆ กับนานาชาติ อารยประเทศ แต่ในทางธรรมหรือในทางศาสนา ท่านนำเอาคำว่า ‘ธรรมะ’ มานำหน้า ‘ทูต’ จึงสำเร็จรูปเป็น ‘ธรรมทูต’ เพราะฉะนั้น ‘ธรรมทูต’ โดยความหมาย ได้แก่ ผู้ทำหน้าที่เป็นทูตทางธรรมนั่นเอง ซึ่งมีทั้งคุณวิเศษและบรรพชิต ถ้าเป็นภิกษุเรียกว่า ‘พระธรรมทูต’ และมีทั้งพระธรรมทูตฝ่ายในประเทศและฝ่ายต่างประเทศ ซึ่งได้รับมอบหมายจากคณะสงฆ์ไปเผยแผ่^๑

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) อธิบายการทำงานของพระธรรมทูตว่า เทียบได้กับทางฝ่ายบ้านเมืองที่มี ราชทูต มีรัฐทูต ทูตในทางบ้านเมืองนั้นไปเพื่อผลประโยชน์ของประเทศชาติ เป็นเรื่องของโลกมนุษย์ที่มีการแบ่งเป็นหมู่เป็นชนชาติ แต่ละชนชาติก็ย่อมพิทักษ์รักษาผลประโยชน์ของตนเอง ราชทูต รัฐทูต จึงทำหน้าที่เป็นตัวแทนของประเทศนั้นๆ ไปเจรจาเพื่อรักษาไว้ซึ่งผลประโยชน์ของประเทศของตน แตกต่างจากธรรมทูต ซึ่งมีหน้าที่นำธรรมะไปเผยแผ่แก่ประชาชนในดินแดนที่เป็นทูต เพื่อประโยชน์สุขของประชาชนในดินแดนนั้น พระสงฆ์คือผู้ทำหน้าที่ธรรมทูตมาแต่เดิม ตั้งแต่ยุคพระอรหันตสาวกรุ่นแรกๆ ที่พระพุทธเจ้าทรงส่งไปประกาศพรหมจรรย์^๒

ศูนย์การเผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติที่ก่อตั้งขึ้นตามนโยบายของมหาเถรสมาคมเมื่อ พ.ศ. ๒๕๕๐ ได้แสดงความหมายของพระธรรมทูตไว้ว่า คือ พระภิกษุที่ทำหน้าที่เผยแผ่

^๑ พระพรหมวชิรญาณ (ประสิทธิ์ เขมงฺกโร), “วิถีแห่งพระธรรมทูต”, ใน พระธรรมทูตสายต่างประเทศ รุ่นที่ ๙, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖) : ๑๒๔-๑๒๙.

^๒ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พระธรรมทูตในต่างประเทศ, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๒๕, ๓๖.

พระพุทธศาสนาเชิงรุก โดยนำหลักธรรมเข้าหาประชาชนทุกถิ่นที่ เป็นกลุ่มพระภิกษุที่ผ่านการฝึกวิธีการ หลักการอธิบายธรรมะและเป็นผู้มีความรู้ดี และปฏิบัติดี ทำหน้าที่เสมือนทูตทางธรรม คือ เป็นผู้นำหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนาไปเผยแผ่แก่ประชาชนถึงถิ่นที่อยู่อาศัย แบ่งเป็นพระธรรมทูตในประเทศ และพระธรรมทูตสายต่างประเทศ^๓

ดังนั้น จึงสรุปได้ว่าพระธรรมทูต หมายถึง พระสงฆ์สาวกที่ทำหน้าที่เผยแผ่ธรรมะเชิงรุก โดยมีเป้าหมายและหลักการตามคำสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และพระธรรมทูตไทยยุคใหม่ คือ ผู้แทนของคณะสงฆ์ไทยที่ได้รับการฝึกฝนอบรมในหลักการและวิธีการเพื่อมอบหมายให้ไปทำงานเผยแผ่ธรรมะแก่ประชาชนทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ

สำหรับพระธรรมทูตต้นแบบในประวัติศาสตร์ไทยที่เดินทางไปเผยแผ่ยังต่างประเทศเป็นครั้งแรก ได้แก่ พระอุบาลีเถระและคณะ เมื่อครั้งสมัยพระเจ้าอู่หัวบรมโกษฐ์ทรงส่งไปฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในเกาะลังกา ดังได้กล่าวถึงไว้แล้วในบทก่อน ท่านได้อุทิศตนเพื่อการเผยแผ่และได้มรณภาพอยู่ที่เกาะลังกา ชาวสิงหลให้การยกย่องคุณธรรมของท่านจึงได้ตั้งชื่อนิกายที่คณะสงฆ์ไทยนำกลับไปฟื้นฟูว่า “สยาโมปาลีสังฆิกะ มหาวิหาร” ซึ่งมีชื่อของพระอุบาลีเข้าไปผสมอยู่ด้วย^๔ พระอุบาลีและคณะพระเถระที่เดินทางไปครั้งนั้นนอกจากจะได้ฟื้นฟูพระพุทธศาสนาได้สำเร็จแล้ว ยังได้สร้างชื่อเสียงให้กับประเทศ ผลงานของท่านเหล่านั้นถูกบันทึกไว้ในหน้าประวัติศาสตร์ของโลก ตามประวัติแสดงว่าคณะพระธรรมทูตชุดนี้มีการทำงานกันเป็นทีม แบ่งหน้าที่ในการสอนกันคนละด้านตามที่ตนถนัดไม่ว่าจะเป็น ด้านพิธีกรรม พระวินัย การสวดมนต์ การศึกษาพระไตรปิฎกและคัมภีร์ หรือการฝึกกรรมฐาน เป็นต้น จึงเป็นผลให้การเผยแผ่สำเร็จได้อย่างดี ฉะนั้น การคัดเลือกผู้ที่จะทำหน้าที่พระธรรมทูตนั้นจึงมีความสำคัญ ในอดีตได้คัดสรรพระเถระผู้ทรงภูมิธรรมมีความสามารถและคุณสมบัติเหมาะสมแก่การทำงานเผยแผ่ ผู้ที่ทำหน้าที่พระธรรมทูตได้ดีย่อมได้รับการยกย่องทั้งจากประเทศที่เดินทางไปเผยแผ่และในประเทศไทยเอง ดังเช่นพระอุบาลีและพระอริยมุนี ท่านแรกมรณภาพอยู่ในลังกา ส่วนท่านหลังได้เดินทางกลับมาถึงกรุงศรีอยุธยา ต่อมาก็ได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราชของอยุธยา^๕

การเป็นพระธรรมทูตจึงต้องมีคุณสมบัติอื่นนอกจากความรู้แตกฉานในพระธรรมวินัยด้วย พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงคุณสมบัติของพระธรรมทูตไว้ในทุเตยยสูตร ว่า

^๓ ศูนย์การเผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ, แผนแม่บทการเผยแผ่พระพุทธศาสนา พ.ศ. ๒๕๕๔-๒๕๕๙, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, ๒๕๕๔), หน้า ๓๔.

^๔ พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). ปาฐกถาในงานสัมมนาพระธรรมทูตไทยสายต่างประเทศจากทั่วโลก โอกาสมาฆบูชา พ.ศ. ๒๕๔๔ ณ วัดไทยพุทธคยา ประเทศอินเดีย.[ออนไลน์]. <https://www.youtube.com> [๔ มิ.ย. ๒๕๕๘].

^๕ อ้างแล้ว.

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๘ ประการ ควรทำหน้าที่ทูตได้ คือ

- (๑) รู้จักฟัง
- (๒) สามารถพูดให้ผู้อื่นฟังได้
- (๓) ใฝ่ศึกษา
- (๔) ทรงจำได้ดี
- (๕) เป็นผู้รู้ได้เขาใจชัด ในความหมายของสิ่งที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์
- (๖) สามารถพูดให้ผู้อื่นเข้าใจ
- (๗) ฉลาดในสิ่งที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์
- (๘) ไม่กอความทะเลาะวิวาท

ภิกษุผู้เข้าสู่ชุมชนที่โต้เถียงกันอย่างรุนแรง ก็ไม่สะทกสะท้าน ไม่ทำคำพูดให้เสียหาย ไม่ปกปิดชาวสาสน ชี้แจงอย่างไม่มีข้อสงสัย ถูกย่อนถาม ก็ไม่โกรธ ภิกษุผู้มีลักษณะเช่นนั้นแลควรทำหน้าที่ทูตได้^๖

ในด้านของคุณธรรมที่จะช่วยในการทำงานเผยแผ่ให้มีประสิทธิภาพนั้น พระราชาธรรมนิเทศ (ระแบบ วิฑูตญาณ) ได้แนะให้นำหลักสัปปุริสธรรมมาประยุกต์ ได้แก่

- ๑) อัมมัญญุตตา ความเป็นผู้รู้จักธรรมวินัย อีกนัยหนึ่งหมายถึง ความเป็นผู้รู้จักเหตุ
- ๒) อัถถัญญุตตา ความเป็นผู้รู้จักอรรถณะ คือเนื้อหาของพระธรรมวินัยที่แสดงโดยพยัญชนะ อีกนัยหนึ่งหมายถึง ความเป็นผู้รู้จักผล
- ๓) อัถตัญญุตตา ความเป็นผู้รู้จักตน คือ การรู้จักว่าตนมาจากไหน และมีคุณสมบัติอะไร
- ๔) มัตตัญญุตตา ความรู้จักประมาณ คือ รู้จักความเหมาะสมในงานที่ทำ
- ๕) กาลัญญุตตา ความเป็นผู้รู้จักกาล คือ รู้เวลาใดควรทำงานเวลาใดควรพักผ่อน เป็นต้น
- ๖) บุริสัญญุตตา ความเป็นผู้รู้ชุมชน ได้แก่ การปฏิบัติตนให้เหมาะสมสอดคล้องแก่กลุ่มคนนั้นๆ

๗) ปุคคลปโรปรัชญญุตตา ความรู้จักว่าใครเป็นใคร มาจากไหน มีที่มาอย่างไร เป็นคนดีหรือคนไม่ดี ควรคบหรือไม่ควรคบ ถ้าควรคบ จะคบอย่างไร เป็นต้น

สรุปแล้วคือ รู้เหตุผล ตน ประมาณ กาล ชุมชน และ บุคคล^๗

พระธรรมปฎก (ป.อ. ปยุตโต) ได้กล่าวถึงคุณสมบัติของพระธรรมทูตในต่างแดนไว้ ๔ ประการ คือ

- ๑) มั่นใจในคุณค่า ความดีงามของพระพุทธศาสนา ในฐานะที่เป็นพระธรรมทูตไปเผย

^๖ อ.อ.อุทก. (ไทย) ๒๓/๑๖/๒๔๒-๒๔๓.

^๗ พระราชาธรรมนิเทศ (ระแบบ วิฑูตญาณ), พุทธวิธีในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๒๖๖.

แม้พระพุทธศาสนาในต่างประเทศ จะต้องมีความมั่นใจว่าเรามีดีที่จะให้แกเขา หมายความว่า พระธรรมทูตต้องมั่นใจในสิ่งที่มีว่า เป็นสิ่งที่ดีแท้ เป็นสิ่งที่เลิศ เป็นสิ่งที่ประเสริฐ และเป็นประโยชน์ที่จะช่วยเหลือเขาได้เป็นขอสำคัญอันดับแรก

๒) ต้องเป็นผู้เข้าใจปัญหาและความต้องการของถิ่นฐานที่พระธรรมทูตไปเผยแผ่ ถ้าไม่รู้จักเขาให้เพียงพอ ก็จรรู้สึกหวั่นไหวได้ง่าย จึงต้องรูเทาทันเขาตามความเป็นจริง เช่น รู้ว่าเขามีปัญหาอะไร ขาดอะไร ต้องการอะไร โดยการสังเกตสังคมของเขาทั้งจุดเด่นและจุดด้อย พร้อมรู้จักภูมิหลังของเขาด้วยวาเจริญด้านไหน อะไรเป็นเหตุปัจจัยแห่งความเจริญและไม่เจริญ เพื่อช่วยเหลือเขาได้อย่างถูกต้อง

๓) มีวิธีการที่จะสื่อสาร ต้องมีวิธีที่จะช่วยเหลือเขา งานพระธรรมทูตก็คือการนำเอาธรรมไปใหม่หาชน ดวยการพัฒนาวิธีการ คือ เพื่อจะนำสิ่งที่ดีไปให้แกมหาชน และไปสนองความต้องการของมหาชน นำเขาไปสู่ทางที่ติงามมีความสุขได้สำเร็จ

๔) มุ่งมั่นแน่วแน ต่ออุดมการณ์ ของพระพุทธศาสนา เพื่อจุดมุ่งหมายในพระพุทธศาสนา^๙

สำหรับอุดมการณ์ของพระธรรมทูตในต่างแดนนั้น พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธรรมจิตโต) ได้แสดงทรรศนะไว้ โดยสรุปแยกเป็น ๒ ด้านคือ

๑) อุดมการณ์หรือเป้าหมายส่วนตัว คือ ข้อมูลส่วนตัวของพระธรรมทูตเอง พระธรรมทูตจะต้องทำข้อมูลเกี่ยวกับตัวเองให้ละเอียดพอสมควรว่า เราไปเพื่อทำอะไร แก่ใคร ทำอย่างไร โดยศึกษาล่วงหน้า เพื่อเตรียมพร้อมรับมือกับวิกฤตการณ์หรือปัญหาต่างๆ ที่อาจจะต้องประสบ พระธรรมทูตจะต้องศึกษาวัฒนธรรมของประเทศที่ตนจะเดินทางไปและปรับตัวปรับวิธีเข้าให้ได้ แต่ก็มีไขยอมเปลี่ยนแปลงวินัยของตนเองไปทีละน้อย ซึ่งจะทำให้ขาดจุดยืนและละทิ้งอุดมการณ์ของตัวเองไป นอกจากนี้พระธรรมทูตยังต้องทำใจเป็นกลางในการทำงานเพื่อให้บรรลุเป้าหมายหรืออุดมการณ์ของตน โดยที่ไม่ทิ้งอุดมการณ์ขององค์กรหรือของวัดในฐานะตัวแทนสงฆ์ไทยทั้งประเทศ

๒) อุดมการณ์หรือเป้าหมายขององค์กรหรือของวัด เมื่อพระธรรมทูตประพฤติอยู่ในกรอบของวินัย ไม่ทิ้งอุดมการณ์ของตัวเองก็ยอมอำนวยความสะดวกให้บรรลุเป้าหมายขององค์กรได้ตามมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อพระธรรมทูตมีความพร้อมสมบูรณ์ ทำงานเป็นระบบ ทั้งงานสอน งานบริหาร และการวางแผน แต่ทั้งนี้อุดมการณ์หรือเป้าหมายทั้งสองส่วนต้องไปด้วยกันเสมอ งานเผยแผ่จึงจะประสบผลสำเร็จ^{๑๐}

^๙ พระธรรมปฎก (ป.อ. ปยุตโต), บทบาทและหน้าที่ของพระธรรมทูตในต่างแดน, ในอนุสรณ พระธรรมทูตสายต่างประเทศ (รุ่นที่ ๑), (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๒๒-๒๕.

^{๑๐} อ่างใน พระปริชา พงษ์พัฒนนะ, “การติดตามและประเมินผลโครงการอบรมพระธรรมทูตสายต่างประเทศ ศึกษาเฉพาะ : พระธรรมทูตไทยในสหรัฐอเมริกา”, วิทยานิพนธ์สังคมสงเคราะห์ศาสตรมหาบัณฑิต, (คณะสังคมศาสตร์ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๔), หน้า ๓๗.

๓.๑.๒ งานของพระธรรมทูต

พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) ได้แสดงทรรศนะเกี่ยวกับงานพระธรรมทูตไว้ในคราวสัมมนาพระธรรมทูตไทยสายต่างประเทศจากทั่วโลก ในโอกาสวันมาฆบูชา พ.ศ. ๒๕๕๔ ณ วัดไทยพุทธคยา ประเทศอินเดีย ตอนหนึ่งมีความว่า พระธรรมทูตต้องถามตัวเองว่า งานเผยแผ่จะยั่งยืนได้อย่างไร หากคนรุ่นนี้ทำไว้รุ่งเรื่อง แต่จะส่งต่อให้คนรุ่นหลังสานต่อได้อย่างไร และการเผยแผ่ต้องรู้เขารู้เรา หมายถึง รู้ว่าศาสนาอื่นทำการเผยแผ่อย่างไร แล้วเราควรจะทำอย่างไร ในอดีตนโยบายการเผยแผ่ของคณะสงฆ์ไทยยังไม่ได้ให้ความสำคัญเรื่องการสงเคราะห์ เมื่อเทียบกับศาสนาคริสต์ซึ่งทำมานานและทำมาก แต่ปัจจุบันนโยบายคณะสงฆ์ไทยมีเรื่องนี้แล้ว กระนั้นก็ต้องดูว่าจะสงเคราะห์อะไร ให้ตรงกับความต้องการของประชาชนในท้องถิ่น ถ้าเขาขาดโอกาสศึกษาก็ให้การศึกษา ถ้าเขาจนก็ช่วยสร้างอาชีพ ถ้าเขาเจ็บป่วยก็ช่วยการรักษาพยาบาล และการทำงานของพระธรรมทูตต้องรวมกัน จะต่างคนต่างทำไม่ได้อีกแล้ว ไม่ว่าจะเป็พระธรรมทูตจากมุมไหนของโลกก็ต้องมาช่วยกัน แลกเปลี่ยนประสบการณ์แก่กัน เพราะงานเผยแผ่มีความกว้างขวางมากขึ้น การทำงานร่วมกันให้ได้ดีนี้หัวใจสำคัญคือการจัดการความรู้ (Knowledge Management) ต้องเปลี่ยนจาก Implicit Knowledge คือรู้เฉพาะตัว เป็น Explicit Knowledge คือความรู้สากล บันทึกประสบการณ์ไว้เป็นสาธารณะ เพื่อเป็นองค์ความรู้ส่งต่อให้รุ่นต่อไปเข้ามาทำงาน Knowledge Management จึงเป็นเครื่องมือที่พระธรรมทูตควรจะใช้เพื่อให้การเผยแผ่มีความต่อเนื่องและยั่งยืน^{๑๐}

พระราชรัตนรังษี (วีรยุทธ วีรยุทฺโธ) โดเคยให้สัมภาษณ์ว่า พระธรรมทูตต้องมีจุดยืนโดยคำนึงถึงหลักการเหล่านี้^{๑๑}

- ๑) ความเป็นนักบวช ซึ่งเป็นบุคลากรชั้นหนึ่งในสายงานเผยแผ่พระพุทธศาสนา เพราะนักบวชอยู่ในเป้าสายตาของพุทธศาสนิกชน จะต้องยึดมั่นในกิริยามารยาทตามสมณรูปคความเป็นนักบวชไทย ไปอยู่ในถิ่นใดก็ยึดมั่นในรูปแบบนิกายตน ไม่ถูกลัทธินิกายอื่นกลืน
- ๒) ความเป็นนักการศึกษา คือ ต้องเข้าใจในศาสนบุคคล ศาสนธรรม และศาสนพิธี
- ๓) ความเป็นนักการทูต มองถึงการทำประโยชน์เพื่อพระพุทธศาสนา ความเป็นนักเทศน์ รู้จักอรรถาธิบาย ตั้งหัวข้อให้ตรง สอดคล้องกับสิ่งที่ต้องการ
- ๔) ความเป็นนักเทศน์ คือ รู้จักอรรถาธิบาย ตั้งหัวข้อให้ตรง สอดคล้องกับที่เขาต้องการ
- ๕) ความเป็นนักวิชาการ คือ ต้องเข้าใจพุทธพจน์ และมีความรู้ในวิชาการทางโลกเพื่อ

^{๑๐} พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). ปาฐกถาในงานสัมมนาพระธรรมทูตไทยสายต่างประเทศจากทั่วโลก ในโอกาสมาฆบูชา ๒๕๕๔ ณ วัดไทยพุทธคยา อินเดีย.

^{๑๑} สัมภาษณ์พระราชรัตนรังษี (วีรยุทธ วีรยุทฺโธ) ๙ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๘, ใน พระมหาปราโมทย์ มหาวีรโย (ปีกรม), “การศึกษาการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระราชรัตนรังษี (วีรยุทธ วีรยุทฺโธ) ในฐานะพระธรรมทูตไทยประจำประเทศอินเดีย”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘), หน้า ๔๗-๔๘.

นำมาสอดแทรก

- ๖) ความเป็นนักสังคมสงเคราะห์
- ๗) ความเป็นนักกฎหมาย เพราะอยู่ในชุมชนใดก็ต้องเข้าใจกฎกติกาบ้านเมืองนั้น
- ๘) ความเป็นนักจัดกิจกรรม เพื่อให้เกิดความต่อเนื่อง
- ๙) ความเป็นนักบริหารจัดการ สามารถรับผิดชอบงานของตนได้ดี และมองภาพรวมของวงจรงานที่สัมพันธ์กับผู้อื่นทั้งหมดได้
- ๑๐) ความเป็นนักปรัชญา คือ เข้าใจในหลักคำสอนของศาสนาทั้งหลาย
- ๑๑) ความเป็นนักเขียน นักพูด และนักสังเกตการณ์

สำหรับพระธรรมทูตในแดนพุทธภูมินั้น พระราชารัตนรังษี ท่านได้กล่าวไว้ว่าควรมีหลักการและวิธีการทำงาน ดังนี้

- ๑) หลักบริหาร คือ ต้องบริหารคน งาน เวลา วัตถุประสงค์ของ ที่มีอยู่อย่างจำกัดให้ใช้ประโยชน์ได้สูงสุด
- ๒) หลักบริการ ช่วยเหลือเพื่อประโยชน์แก่ชนทุกหมู่เหล่า ทั้งผู้ที่อยู่ในท้องถิ่นและผู้เดินทางเข้ามาแสวงบุญ
- ๓) หลักปริกรรม คือ มีความตั้งใจแน่วแน่ทำงานอุทิศตนเพื่อพระพุทธศาสนาในดินแดนพุทธภูมิ
- ๔) หลักบริสุทธิ์ คือ มีความยึดมั่นในหลักธรรมของเถรวาทแบบไทย พระธรรมทูตที่มาปฏิบัติศาสนกิจในแดนพุทธภูมิต้องยึดหลักว่า ไม่เผยแพร่ศาสนากระทบต่อศาสนาอื่น^{๑๒}

๓.๒ นโยบายการเผยแพร่พระพุทธศาสนาของคณะสงฆ์ไทย

๓.๒.๑ นโยบายโดยทั่วไป

หลังจากที่ไทยเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบอบประชาธิปไตย ทางฝ่ายบ้านเมืองก็ดูจะมีบทบาทต่อการบริหารกิจการของคณะสงฆ์โดยตรง น้อยลง โดยปล่อยให้เป็นที่ของคณะสงฆ์โดยมหาเถรสมาคม ตามอำนาจหน้าที่ในพ.ร.บ. คณะสงฆ์ซึ่งก็มีการประกาศใช้มาแล้ว ๒ ฉบับ คือ พ.ศ. ๒๔๘๔ และ พ.ศ. ๒๕๐๕ ซึ่งฉบับหลังนี้ยังคงใช้มาถึงปัจจุบันแต่ได้มีการปรับปรุงแก้ไขเมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๕ ซึ่งพ.ร.บ. คณะสงฆ์ (ฉบับที่ ๒) ๒๕๓๕ มาตรา ๑๕ ได้กำหนดอำนาจหน้าที่ของมหาเถรสมาคม ไว้ ๕ ข้อ ดังนี้^{๑๓}

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๙.

^{๑๓} อำนาจหน้าที่ของมหาเถรสมาคมในพ.ร.บ.คณะสงฆ์ (ฉบับที่ ๒) พ.ศ. ๒๕๓๕ เกี่ยวข้องกับการควบคุมและส่งเสริมกิจการคณะสงฆ์ ซึ่งเดิมเป็นอำนาจหน้าที่ของสังฆมนตรีในพ.ร.บ.คณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๔๘๔, โครงสร้างการบริหารงานคณะสงฆ์ไทย. [ออนไลน์]. <http://www.mcu.ac.th/site/bud06.php> [๓ มิ.ย. ๕๘].

- (๑) ปกครองคณะสงฆ์ให้เป็นไปโดยเรียบร้อยดีงาม
 - (๒) ปกครองและกำหนดการบรรพชาสามเณร
 - (๓) ควบคุมและส่งเสริมการศาสนศึกษา การศึกษาสงเคราะห์ การเผยแผ่ การสาธารณูปการ และการสาธารณสงเคราะห์ของคณะสงฆ์
 - (๔) รักษาหลักพระธรรมวินัยของพระพุทธศาสนา
 - (๕) ปฏิบัติหน้าที่อื่นๆ ตามที่บัญญัติไว้ในพระราชบัญญัตินี้ หรือกฎหมายอื่น
- ตามหน้าที่ข้างต้นแสดงให้เห็นว่านโยบายการทำงานของคณะสงฆ์ไทยยุคใหม่มีขอบเขตกว้างขึ้น จากเดิมในพ.ร.บ. คณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๔๘๔ ที่กำหนดไว้ ๔ ด้าน^{๑๔} คือ งานปกครอง งานเผยแผ่ งานศาสนศึกษา และงานสาธารณูปการ มาถึง พ.ร.บ. คณะสงฆ์ ฉบับ ๒๕๓๕ ได้เพิ่มขึ้นมาอีก ๒ ด้าน คือ การศึกษาสงเคราะห์ และ การสาธารณสงเคราะห์ของคณะสงฆ์ รวมเป็น ๖ ประการและถือเป็นหน้าที่หลักมาจนถึงปัจจุบัน

มหาเถรสมาคมมีกรรมการถาวรโดยตำแหน่งจำนวน ๘ รูป และกรรมการที่สมเด็จพะสังฆราชทรงแต่งตั้งอีกจำนวน ๑๒ รูป สมเด็จพระสังฆราชทรงเป็นประธานมหาเถรสมาคม ฝ่ายบ้านเมืองสนับสนุนการทำงานของคณะสงฆ์ โดยการตั้งหน่วยงานขึ้นมาช่วยเหลือดูแลกิจการพระพุทธศาสนา ตามพ.ร.บ. คณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๕๐๕ กำหนดให้กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ ทำหน้าที่เป็น ศูนย์ประสานความสัมพันธ์ระหว่างศาสนจักรและอาณาจักร อธิบดีกรมการศาสนาเป็น เลขาธิการมหาเถรสมาคมโดยตำแหน่ง ต่อมา พ.ศ. ๒๕๔๕ รัฐได้จัดตั้งสำนักงานพระพุทธศาสนา แห่งชาติขึ้นแยกออกมาจากกรมศาสนา มาขึ้นตรงต่อสำนักนายกรัฐมนตรี และให้ผู้อำนวยการ สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติเป็นเลขาธิการมหาเถรสมาคมโดยตำแหน่ง สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติมีภารกิจเกี่ยวกับการดำเนินงานสนองงานคณะสงฆ์และรัฐ โดยการสนับสนุน ส่งเสริมกิจการพระพุทธศาสนา ให้การอุปถัมภ์ คุ้มครองและส่งเสริมพัฒนางานพระพุทธศาสนา ดูแล รักษา จัดการศาสนาสัมบัติ พัฒนาพุทธมณฑลให้เป็นศูนย์กลางทางพระพุทธศาสนา รวมทั้งให้การ สนับสนุนส่งเสริม พัฒนาศึกษาทางศาสนา ทั้งนี้ รัฐได้กำหนดนโยบายเรื่องการดูแลส่งเสริม พระพุทธศาสนาไว้ในนโยบายบริหารประเทศทุกยุคทุกสมัยด้วย

คณะสงฆ์ได้ออกระเบียบมหาเถรสมาคมว่าด้วยการเผยแผ่พระพุทธศาสนา พ.ศ. ๒๕๕๐ ขึ้น ได้กำหนดให้มีศูนย์การเผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ ทำหน้าที่กำหนดนโยบายและแผนแม่บท การเผยแผ่พระพุทธศาสนา สนับสนุนส่งเสริมบุคลากรการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ให้มีอุดมการณ์ ความรู้ ความสามารถ ทักษะ และวิธีการในการนำหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาไปอบรมสั่งสอน ประชาชน พร้อมทั้งให้มีศูนย์การเผยแผ่ประจำจังหวัดขึ้นด้วย มีวัตถุประสงค์เพื่อเป็นศูนย์ ประสานงานกลางประจำจังหวัด อำนวยความสะดวก เป็นที่ปรึกษา พัฒนาศึกษาการเผยแผ่

^{๑๔} การปกครองคณะสงฆ์ปัจจุบัน. [ออนไลน์]. <http://www.mcu.ac.th/site/bud06.php>.

พระพุทธศาสนา ให้การอุปถัมภ์ และปฏิบัติตามนโยบาย ข้อกำหนด ข้อบังคับ วัตถุประสงค์ และอื่นๆ ตามที่ศูนย์การเผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติกำหนดหรือมอบหมาย โดยกำหนดให้ศูนย์การเผยแผ่ทั้งแห่งชาติและประจำจังหวัดนี้บริหารจัดการกิจการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในรูปของกรรมการที่แต่งตั้งโดยประธานมหาเถรสมาคม^{๑๕}

ในปี พ.ศ. ๒๕๕๔ คณะกรรมการเผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ^{๑๖} จึงได้ประกาศแผนแม่บทการเผยแผ่พระพุทธศาสนา พ.ศ. ๒๕๕๔-๒๕๕๙ ขึ้น โดยมียุทธศาสตร์หลัก ๔ ด้านคือ^{๑๗}

ยุทธศาสตร์ที่ ๑ อุปถัมภ์ ส่งเสริม สนับสนุนการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ประกอบด้วยกลยุทธ์ ๒ ด้าน คือ

- (๑) อุปถัมภ์บุคลากรผู้เผยแผ่พระพุทธศาสนา^{๑๘} โดยมีตัวชี้วัดเป็นจำนวนบุคลากรที่ได้รับการอุปถัมภ์
- (๒) ส่งเสริม สนับสนุน และพัฒนางานด้านการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของคณะสงฆ์ โดยมีตัวชี้วัด คือ มีการบริหารงานในรูปคณะกรรมการเผยแผ่พระพุทธศาสนา มีการใช้เทคโนโลยีสารสนเทศและระบบฐานข้อมูลสารสนเทศในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา

ยุทธศาสตร์ที่ ๒ พัฒนาบุคลากรผู้เผยแผ่พระพุทธศาสนาให้มีศักยภาพและขีดความสามารถในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ประกอบด้วยกลยุทธ์ ๒ ด้านคือ

- (๑) ส่งเสริมสนับสนุนการศึกษาพระปริยัติธรรม โดยมีตัวชี้วัดเป็นจำนวนบุคลากรผู้เผยแผ่พระพุทธศาสนาที่ได้รับการศึกษาพระปริยัติธรรมเพิ่มขึ้น
- (๒) ส่งเสริมสนับสนุนพัฒนาบุคลากรด้านการเผยแผ่พระพุทธศาสนา โดยมีตัวชี้วัดเป็นจำนวนบุคลากรผู้เผยแผ่พระพุทธศาสนาที่ได้รับการพัฒนาความรู้ ความสามารถ ทักษะ และวิธีการในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา

ยุทธศาสตร์ที่ ๓ จัดกิจกรรมการเผยแผ่หลักพุทธธรรมด้วยรูปแบบและวิธีการที่หลากหลาย ประกอบด้วยกลยุทธ์ ๓ ด้านคือ

^{๑๕} ดูรายละเอียดใน ระเบียบมหาเถรสมาคม ว่าด้วยการเผยแผ่พระพุทธศาสนา พ.ศ. ๒๕๕๐.

^{๑๖} ประกาศเมื่อวันที่ ๓ มิถุนายน ๒๕๕๔ โดยสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติในฐานะสำนักงานเลขานุการคณะกรรมการเผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ.

^{๑๗} ศูนย์การเผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ, แผนแม่บทการเผยแผ่พระพุทธศาสนา พ.ศ. ๒๕๕๔-๒๕๕๙, หน้า ๗๔-๘๓.

^{๑๘} บุคลากรการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของคณะสงฆ์ หมายถึง พระสังฆาธิการทุกระดับชั้น เลขานุการเจ้าคณะจังหวัด เลขานุการเจ้าคณะอำเภอ พระธรรมทูต พระนักเทศน์ พระวิปัสสนาจารย์ พระจริยานิเทศ พระปริยัตินิเทศ ครูสอนพระปริยัติธรรมแผนกธรรม-บาลี ครูสอนพระปริยัติธรรมแผนกสามัญ และครูสอนศีลธรรมในสถานศึกษา, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑.

- (๑) ส่งเสริมให้วัดเป็นศูนย์กลางในการจัดกิจกรรมของชุมชน โดยมีตัวชี้วัดเป็นจำนวนวัดที่มีศักยภาพในการจัดกิจกรรมร่วมกับชุมชน
 - (๒) ส่งเสริมให้วัดมีศักยภาพเป็นศูนย์การเรียนรู้หลักพุทธธรรมและการปฏิบัติกิจกรรมเผยแผ่พระพุทธศาสนา โดยมีตัวชี้วัดเป็นการเพิ่มขึ้นของจำนวนศูนย์การเรียนรู้และการปฏิบัติกิจกรรมเผยแผ่ จำนวนสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด และหน่วยเผยแผ่ และจำนวนที่เพิ่มขึ้นของผู้เข้าร่วมกิจกรรม
 - (๓) ส่งเสริม พัฒนารูปแบบและนวัตกรรมในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในทุกมิติ โดยมีตัวชี้วัดเป็นรูปแบบและสื่อที่เป็นนวัตกรรมนำมาใช้ในการเผยแผ่
- ยุทธศาสตร์ที่ ๔ สร้างเครือข่ายการมีส่วนร่วมในการขับเคลื่อนการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ประกอบด้วยกลยุทธ์ ๒ ด้านคือ

- (๑) จัดตั้งและพัฒนาศักยภาพองค์กรการเผยแผ่พระพุทธศาสนา โดยมีตัวชี้วัดเป็นจำนวนที่เพิ่มขึ้นขององค์กรเครือข่ายที่มีส่วนร่วมในการเผยแผ่ และจำนวนองค์กรเครือข่ายที่ได้รับการพัฒนา
- (๒) ส่งเสริมการมีส่วนร่วมในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาสู่องค์กรทุกภาคส่วน โดยมีตัวชี้วัดเป็น จำนวนองค์กรที่มีส่วนร่วมในการเผยแผ่ และจำนวนกิจกรรมการเผยแผ่สู่องค์กรแบบมีส่วนร่วม

ตลอดเวลาที่ผ่านมาคณะสงฆ์ได้มีแนวทางและจัดการการส่งเสริมและเผยแผ่พระพุทธศาสนาหลายรูปแบบ ดังที่สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติได้รวบรวมไว้ เป็นโครงการลักษณะต่างๆ ดังนี้

๑. การเผยแผ่หลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนาไปสู่ประชาชนในชนบท โดยผ่านหน่วยอบรมประจำตำบล ที่มีชื่อย่อเรียกว่า อ.ป.ต. เป็นความคิดริเริ่มของคณะสงฆ์ โดยเจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฟื้น ชุตินฺธรมหาเถร ป.ธ.๙) วัดสามพระยา กรุงเทพมหานคร และมหาเถรสมาคมได้ออกระเบียบว่าด้วยการตั้งหน่วยอบรมประชาชนประจำตำบล พุทธศักราช ๒๕๔๖ โดยมีวัตถุประสงค์ ๕ ประการ คือ

- ๑.๑ เพื่อสงเคราะห์และอนุเคราะห์ประชาชนในท้องถิ่น โดยเฉพาะประชาชนที่อาศัยอยู่ในตำบลที่หน่วยอบรมประชาชนตั้งอยู่ ทั้งนี้เพื่อให้ประชาชนได้ช่วยเหลือตนเองได้และพัฒนาตนเองให้เป็นที่พึ่งในทิศทางที่ถูกต้องตามสภาพแวดล้อมของท้องถิ่นนั้นๆ โดยยึดแนวทางพระพุทธศาสนา
- ๑.๒ เพื่อเป็นศูนย์กลางประสานงานระหว่างวัด บ้าน และหน่วยราชการในการที่จะร่วมกันพัฒนาท้องถิ่นให้เจริญก้าวหน้าในทุกๆ ด้าน เช่น ภูมิปัญญาท้องถิ่น การพัฒนาอาชีพ ส่งเสริมคนชนชั้น เป็นต้น

๑.๓ เพื่อเป็นศูนย์รวมพลังในการป้องกันหมู่บ้านให้เกิดสันติสุข ช่วยกันปกป้องพิทักษ์รักษาชีวิตและทรัพย์สินของทุกคนในหมู่บ้านให้เกิดความปลอดภัย ไม่ว่าจะเป็นโจรภัย อัคคีภัย วาตภัย เมื่อถึงคราวมีทุกข์ช่วยกันแก้ไข ถึงคราวสุขสบายก็ไม่ตกอยู่ในความประมาท

๑.๔ เพื่อเป็นศูนย์รวมความคิดของประชาชนทุกหมู่เหล่า ใครมีความคิดเห็นอะไรที่เป็นประโยชน์สร้างสรรค์ที่จะนำมาพัฒนาหมู่บ้านให้เจริญรุ่งเรืองก็ให้มาแสดงความคิดเห็นที่หน่วยอบรมประชาชนประจำตำบล เข้าทำนองร่วมกันคิด ร่วมกันทำจะนำชาติให้เจริญ ในรูปแบบธรรมาธิปไตย

๑.๕ เพื่อเป็นศูนย์รวมข้อมูลข่าวสารสารสนเทศ โดยเฉพาะข่าวสารของทางราชการ จำเป็นจะต้องรับทราบอย่างทันทั่วที่ตรงไปตรงมา ซึ่งยุคนี้เป็นยุคข้อมูลข่าวสารเรื่องราวต่างๆ ทั้งในและนอกประเทศมีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา

๒. การเผยแผ่พระพุทธศาสนาทางการจัดฝึกอบรมและสอบธรรม เป็นการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรม ที่เรียกกันว่า “นักธรรม” ซึ่งเกิดขึ้นตามพระดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส เป็นการศึกษาเรียนรู้ทางพระธรรมวินัยในภาษาไทย เพื่อให้พระภิกษุสามเณรผู้เป็นกำลังสำคัญของพระศาสนา สามารถศึกษาพระธรรมวินัยได้สะดวกและทั่วถึง อันจะเป็นพื้นฐานนำไปสู่การปฏิบัติตลอดจนการเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้กว้างไกลออกไป [มีการอำนวยความสะดวกสอบสนามหลวงในต่างประเทศด้วย]

๓. การเผยแผ่พระพุทธศาสนาทางการฝึกสอนและสอบบาลี การศึกษาไม่ว่าในเรื่องใดก็ตามก็ย่อมก่อให้เกิดประโยชน์มากมายแก่ผู้ศึกษาเรียนรู้ เป็นการพัฒนาปัญญาของบุคคลให้แจ่มแจ้งชัดเจน และกว้างไกล เพื่อการรับรู้และนำไปใช้ประโยชน์ยิ่งขึ้นไป

๔. พระธรรมทูต งานพระธรรมทูตเป็นงานของคณะสงฆ์ไทย ที่เริ่มดำเนินการอย่างเป็นทางการมาตั้งแต่ปีพุทธศักราช ๒๕๐๗ วัดอุประสงค์คีเพื่อนำหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนาไปเผยแผ่แก่ประชาชน เป็นการปลูกฝังพัฒนาจิตใจของประชาชนให้ยึดมั่นในหลักธรรม โดยยึดหลักปฏิบัติตามพระดำรัสที่พระพุทธเจ้าได้ประทานแก่พระสงฆ์สาวก ๖๐ รูป ก่อนจะทรงส่งไปประกาศพระพุทธศาสนาครั้งแรก

๕. สำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดที่จัดตั้งตามระเบียบมหาเถรสมาคม ว่าด้วยการจัดตั้งสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด พุทธศักราช ๒๕๔๓ ทำหน้าที่เผยแผ่พระพุทธศาสนาด้านวิปัสสนาธุระ เป็นการฝึกสั่งสอนให้ประชาชนได้ฝึกปฏิบัติเรียนรู้และนำหลักธรรมคำสั่งสอนมาสู่กระบวนการภาคปฏิบัติด้วยการเจริญสมถกัมมัฏฐาน คือการฝึกจิตให้เกิดปัญญา รู้แจ้งในสภาวะธรรมตามสภาพความเป็นจริง เพื่อดับกิเลสให้หมดสิ้นไป คือนิพพาน ที่เป็นจุดมุ่งหมายอันสูงสุดในทางพระพุทธศาสนา ที่พุทธบริษัททั้งหลายจะต้องพยายามเข้าให้ถึงให้จงได้

๖. วัด พระสังฆาธิการทุกระดับชั้น และพระภิกษุทุกรูป มีภาระหน้าที่ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาโดยเฉพาะเจ้าอาวาส ตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๕๐๕ แก้ไขเพิ่มเติมโดย

พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ (ฉบับที่ ๒) พ.ศ. ๒๕๓๕ ได้บัญญัติให้เจ้าอาวาสมีภาระหน้าที่ในการให้การศึกษา ฝึกอบรมสั่งสอนเผยแผ่หลักพระธรรมวินัยทั้งแก่บรรพชิตและคฤหัสถ์^{๑๙}

๓.๒.๒ นโยบายด้านการศึกษาพระปริยัติธรรม

จากการศึกษาในบทก่อนได้แสดงให้เห็นแล้วว่า พระมหากษัตริย์ไทยทุกยุคสมัยล้วนให้การอุปถัมภ์ส่งเสริมการเรียนพระปริยัติของพระภิกษุสามเณรอย่างยิ่งยวดและได้เผยแผ่มาสู่ประชาชนทั่วไปในเวลาต่อมา ทั้งนี้เพราะการศึกษาพระปริยัติธรรมมีความสำคัญยิ่งต่อการสืบทอดพระพุทธศาสนาให้ยั่งยืนมั่นคง ดังที่สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้ามกุฎมหาราช (ช่วง วรปุณฺโญ) ผู้ปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราช ได้กล่าวสัมปสาทนียกถาไว้ในเรื่องสอบบาลี (๒๑ มีนาคม ๒๕๔๓) ว่า

การศึกษาพระปริยัติธรรมเป็นรากฐานสำคัญของการดำรงอยู่แห่งพระศาสนา トラบาใดที่พระภิกษุสามเณรผู้เป็นบุคลากรสำคัญของพระศาสนายังเล่าเรียนศึกษา ยังปฏิบัติอยู่ ความมั่นคงและความเจริญรุ่งเรืองแห่งพระพุทธศาสนาก็จะดำรงมั่นคงอยู่ แต่ถ้าเมื่อใดพระภิกษุสามเณรขาดการศึกษาและอบรมในหลักพระธรรมวินัยและให้ความใส่ใจสนใจในปริยัติศึกษาน้อย ละเลยการฝึกหัดและปฏิบัติตนในระเบียบปฏิบัติอันเป็นเครื่องฝึกกาย วาจา ใจ เมื่อนั้นความเสื่อมถอยเป็นสิ่งที่พึงประมาณได้ การศึกษานอกจากจะเป็นการพัฒนาตนเองเพื่อให้มีศักยภาพเพียงพอต่อการรักษาตนแล้ว ยังจักเป็นประโยชน์เกื้อกูลอย่างสำคัญต่อการช่วยเหลือผู้อื่นด้วย กล่าวโดยเฉพาะการศึกษาในทางพระพุทธศาสนามุ่งเน้นเพื่อการพัฒนาตน ที่มีผลสืบเนื่องไปถึงอำนวยผลประโยชน์แก่บุคคลอื่นด้วย ดังนั้น หลักการศึกษาที่ว่า การศึกษาเพื่อชีวิตและสังคม จึงเป็นหลักการที่พึงประสงค์...^{๒๐}

ดังนั้นการศึกษาพระปริยัติในยุคปัจจุบัน ตามนโยบายของมหาเถรสมาคมจึงได้จัดให้พระภิกษุสามเณรได้มีโอกาสศึกษาเล่าเรียนทั่วประเทศ โดยแบ่งเป็น ๓ แผนก คือ การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรม การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลี และการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกสามัญศึกษา^{๒๑} แผนกธรรมนั้นเป็นการศึกษาถึงพระธรรม พระวินัย พุทธประวัติ และฝึกฝนการแก้กระทู้ธรรม ส่วนแผนกบาลีเป็นการศึกษาหลักไวยากรณ์ภาษาบาลีแปลภาษาบาลีเป็นไทย และแปลไทยเป็นบาลี ดังนั้นการศึกษาในแผนกธรรมและบาลีนี้ นอกจากจะทำให้แตกฉานในหลักพุทธธรรมแล้ว ยังเป็นการสืบทอดและรักษาพุทธวจนะไว้ให้บริสุทธิ์ได้ด้วยภาษาบาลีที่เป็นภาษาดั้งเดิมที่

^{๑๙} วิศิษฐ์ พงศ์พัฒนจิต, คู่มือการเผยแผ่พระพุทธศาสนา สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๔๖). หน้า ๒๑ - ๒๔.

^{๒๐} ศูนย์การเผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ, แผนแม่บทการเผยแผ่พระพุทธศาสนา พ.ศ. ๒๕๕๔-๒๕๕๙, หน้า ๕๑.

^{๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๒.

พระองค์ทรงให้เทศนาสั่งสอน การศึกษาแผนกธรรมและแผนกบาลีนั่น เป็นความสำคัญที่ตระหนักรู้กันอยู่แต่เดิมแล้ว และมีการพัฒนาหลักสูตรมาเรื่อยๆ ตั้งแต่สมัยโบราณของประวัติศาสตร์ไทยจนเป็นหลักสูตรแบบเปรียญธรรม ๙ ประโยค (ป.ธ.๙) ที่ยังคงใช้อยู่จนทุกวันนี้ แต่สำหรับการศึกษาพระปริยัติแผนกสามัญศึกษานั้น เป็นการพัฒนาขึ้นให้สอดคล้องกับยุคสมัยและเป็นไปตาม พ.ร.บ.คณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๕๓๕ ในขอบข่ายหน้าที่ของคณะสงฆ์ด้านการศึกษาสงเคราะห์ เพราะเป็นการจัดการศึกษาที่มุ่งเน้นให้เด็กและเยาวชนที่มาจากครอบครัวยากจนด้อยโอกาสทางการศึกษาเข้ามาบวชเป็นภิกษุสามเณร เพื่อศึกษาเรียนรู้หลักพุทธธรรมนำชีวิตควบคู่ไปกับวิชาการทางโลก โดยใช้วัดเป็นสถานที่ศึกษาแบบโรงเรียนภายในวัด^{๒๒}

๓.๒.๓ นโยบายด้านพระธรรมทูต

การจัดส่งพระธรรมทูตไปเผยแผ่แก่ประชาชนในพื้นที่เป้าหมายต่างๆ นั้น คณะสงฆ์ได้ดำเนินการมานานแล้ว แต่เป็นไปตามสถานการณ์ที่จำเป็นและตามความเสี่ยสละของภิกษุแต่ละท่าน โดยอยู่ในการกำกับดูแลขององค์การเผยแผ่ ตามพ.ร.บ.คณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๕๔๔ ต่อมาถึง พ.ศ. ๒๕๐๕ ได้มีการประกาศใช้ พ.ร.บ.คณะสงฆ์ฉบับใหม่ ทำให้ในระยะ ๒ ปีแรก งานพระธรรมทูตได้สะดุดหยุดลงเป็นบางส่วน แต่ยังมีพระสงฆ์ดำเนินการอยู่บ้าง โดยใช้ชื่อนักเผยแผ่บ้าง พระธรรมจาริกบ้าง ต่างรูปต่างก็ทำไปตามความศรัทธาเป็นที่ตั้งจึงยังไม่เป็นเอกภาพ ทั้งยังไม่ได้รับการสนับสนุนอย่างเป็นทางการ^{๒๓} จนมาถึง พ.ศ. ๒๕๐๗ กรมการศาสนา โดยพันเอก ปิ่น มุทุกันต์ อธิบดีกรมการศาสนาในเวลานั้น^{๒๔} ได้ฟื้นฟูงานพระธรรมทูตขึ้นด้วยการจัดตั้งโครงการพระธรรมทูตขึ้นมา และได้ทดลองดำเนินงานโดยอาราธนาพระเถระผู้ใหญ่เป็นหัวหน้าคณะอำนวยการ จัดส่งพระสงฆ์ออกจาริกประกาศพระศาสนาในถิ่นต่างๆ ต่อมามหาเถรสมาคม มีมติให้รับงานเผยแผ่พระพุทธศาสนาในรูปแบบของพระธรรมทูตนี้เป็นกิจกรรมถาวร โดยตั้งเป็นกองงานพระธรรมทูตขึ้น ดำเนินการตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๐๙ เป็นลำดับมา มีฐานะเทียบเท่ากองธรรมสนามหลวงและกองบาลีสนามหลวง โดยมีสมเด็จพระวันรัต (ปุ่น) เป็นแม่กองงานพระธรรมทูต สมเด็จพระมหาธีรวงศ์ (พิมพ์) เป็นรองแม่กองงานพระธรรมทูตรูปที่ ๑ พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (ธีร์) เป็นรองแม่กองงานพระธรรมทูตรูปที่ ๒ ชุดแรก หลังจากนั้นก็มีพระเถระผลัดกันเข้ามาทำหน้าที่แม่กองงานและรองแม่กองงานอีกหลายรูป ล่าสุดหลังจากพระมหารัชฆังคลาจารย์ได้ลาออกจากตำแหน่งแม่กองงานเมื่อมีนาคม ๒๕๕๘ มหาเถร

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕.

^{๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖-๑๗.

^{๒๔} พันเอก ปิ่น มุทุกันต์ ได้เสนอแผนงานโครงการพระธรรมทูตต่อรัฐบาลและมหาเถรสมาคม ด้วยหวังว่าโครงการพระธรรมทูตนี้จะสามารถแก้ไขปัญหาความแตกแยกทางความคิดกันอย่างรุนแรงของประชาชนระหว่างฝ่ายสนับสนุนโลกเสรีกับฝ่ายสนับสนุนคอมมิวนิสต์ที่เกิดขึ้นในเวลานั้นได้, พระธรรมวรานายก, “ประวัติและพัฒนาการของพระธรรมทูต”, พระธรรมทูตสายต่างประเทศรุ่นที่ ๑๕, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๒๖๘-๒๖๙.

สมาคมก็ได้มีมติมอบให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า (อัมพร อมพโร) เป็นแม่กองพระธรรมทูต พระวิสุทธิวงศาจารย์ (วิเชียร โอนมคุณ) เป็นรองแม่กองงานพระธรรมทูต รูปที่ ๑ และ พระพรหมมุนี (สุชิน อคคชิโน) เป็นรองแม่กองงานพระธรรมทูตรูปที่ ๒

การบริหารงานพระธรรมทูต ได้แผ่ขยายขอบข่ายงานเป็นหลายฝ่าย แต่ยังคงระเบียบที่จะให้พระธรรมทูตได้ยึดถือเป็นหลักปฏิบัติ จนเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๓๔ โดยคำสั่งแม่กองงานพระธรรมทูต ได้ตั้งคณะทำงานเพื่อดำเนินการในเรื่องนี้ ออกเป็น ๒ คณะ ซึ่งคณะทำงานชุดแรกเรียกว่า คณะทำงานปรับปรุงงานพระธรรมทูต ส่วนคณะทำงานชุดที่ ๒ เรียกว่า คณะทำงานพิจารณาร่างระเบียบกองงานพระธรรมทูต ซึ่งคณะทำงานชุดที่ ๒ นี้ ได้พิจารณาถ้อยแถลงระเบียบดังกล่าวเพื่อนำไปใช้ปรับปรุงงานพระธรรมทูตให้สอดคล้องกับสถานการณ์ปัจจุบัน การบริหารงานพระธรรมทูตในประเทศไทยจึงได้ถือ “ระเบียบกองงานพระธรรมทูต” เป็นหลักปฏิบัติสืบมา ตามระเบียบนี้ได้แบ่งส่วนงานพระธรรมทูตในประเทศออกเป็น ๙ สาย และให้มีสำนักงานพระธรรมทูตสายละ ๑ แห่ง ตั้งอยู่ ณ วัดที่หัวหน้าพระธรรมทูตสายนั้นๆ กำหนด หัวหน้าพระธรรมทูตต้องจัดส่งพระธรรมทูตฝ่ายปฏิบัติการออกไปปฏิบัติงานตามแผนระหว่างเดือนกุมภาพันธ์ถึงเดือนมิถุนายนของทุกปี แล้วทำการประเมินผลสรุปเสนอกองงานพระธรรมทูตภายในเดือนกันยายน เป้าหมายด้านจำนวนคือการมีพระธรรมทูตปฏิบัติงานประจำอยู่ในท้องถิ่นตำบลละ ๑ รูป^{๒๕}

ในด้านของงานพระธรรมทูตต่างประเทศนั้น คณะสงฆ์โดยมหาเถรสมาคมได้จัดส่งพระภิกษุที่ผ่านการฝึกอบรมหลักสูตรพระธรรมทูตสายต่างประเทศออกไปปฏิบัติศาสนกิจประจำตามวัดไทยในต่างประเทศ ซึ่งปัจจุบันมีจำนวนวัดไทยในต่างประเทศมากกว่า ๓๐๐ วัด ใน ๒๖ ประเทศ^{๒๖} โดยมุ่งให้วัดไทยเผยแผ่หลักพระพุทธศาสนาแก่ชาวต่างประเทศให้สามารถเข้าใจหลักธรรมและนำไปปฏิบัติให้เกิดประโยชน์ได้จริง และเพื่อให้วัดไทยในต่างประเทศเป็นสถานที่ศึกษาพระพุทธศาสนา ศิลปะ และวัฒนธรรมไทยของชาวต่างประเทศที่มีความสนใจ^{๒๗} มหาเถรสมาคมได้จัดตั้งสำนักงานกำกับดูแลพระธรรมทูตไปต่างประเทศขึ้น ล่าสุดมี พระพรหมสิทธิ (ธงชัย) วัดสระเกศ เป็นประธานสำนักฯ ส่วนการดำเนินกิจการของพระธรรมทูตนั้นได้แยกกันระหว่างมหานิกายและธรรมยุติกนิกาย พระธรรมทูตไปต่างประเทศต้องผ่านหลักสูตรการอบรมเสียก่อน โดยแต่ละนิกายจัดอบรมแยกกัน ทางมหานิกายมีมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเป็นผู้จัดอบรม ส่วนทางธรรมยุติมีมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัยเป็นผู้จัดอบรม

^{๒๕} ศูนย์การเผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ, แผนแม่บทการเผยแผ่พระพุทธศาสนา พ.ศ. ๒๕๕๔-๒๕๕๙, หน้า ๑๙.

^{๒๖} พระธรรมรินทร์ โภคาภรณ์, งานพระธรรมทูตอินเดีย - เนปาล พระเทพโพธิวิเทศ (วีรยุทธ์ วีรยุทธ์), (พุทธคยา อินเดีย : สำนักงานพระธรรมทูต วัดไทยพุทธคยา อินเดีย, ๒๕๕๖), หน้า ๓๕.

^{๒๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐.

ระเบียบสำนักฝึกอบรมพระธรรมทูตไปต่างประเทศ (ธรรมยุต) ว่าด้วยการไปต่างประเทศสำหรับพระธรรมทูต พ.ศ. ๒๕๔๓^{๒๘} ในหมวดที่ ๒ ว่าด้วยพระธรรมทูต กำหนดคุณสมบัติของพระธรรมทูตไว้ดังนี้

ข้อ ๑๓ พระภิกษุผู้ได้รับคัดเลือกจากสำนักฝึกอบรมให้เดินทางไปปฏิบัติหน้าที่พระธรรมทูตในต่างประเทศต้องมีคุณสมบัติดังนี้

- (๑) มีพรรษาพันห้า
- (๒) สำเร็จการฝึกอบรมจาก สพต.^{๒๙}
- (๓) ได้รับอนุญาตจากเจ้าอาวาส
- (๔) ไม่ดำรงตำแหน่งพระสังฆาธิการ ตั้งแต่ระดับเจ้าอาวาสขึ้นไป เว้นแต่การรักษาการ
- (๕) ได้รับอาราธนา หรือคพต.^{๓๐} ส่งไปต่างประเทศเพื่อการนี้
- (๖) เป็นปกติดี และมีอาจารย์เรียบร้อยดีงาม
- (๗) ไม่อยู่ในระหว่างต้องอธิกรณ์

คพต. อาจยกเว้นคุณสมบัติของพระธรรมทูตตาม (๑) ตามที่เห็นสมควรเฉพาะรายก็ได้ หมวด ๓ การปฏิบัติศาสนกิจในต่างประเทศ

ข้อ ๑๔ พระธรรมทูตต้องปฏิบัติหน้าที่ตามคำสั่ง หรือคำแนะนำของผู้บังคับบัญชา ระเบียบ ข้อบังคับ จารีต และกฎหมายของประเทศนั้น ๆ อันไม่ขัดกับพระธรรมวินัย

ข้อ ๑๕ พระธรรมทูตต้องปฏิบัติตามนโยบาย คำสั่ง กฎ ระเบียบของสำนักฝึกอบรม และของคณะสงฆ์อย่างเคร่งครัด

ข้อ ๑๖ พระธรรมทูตต้องไปอยู่จำพรรษาในวัดหรือสถานที่ที่สำนักฝึกอบรมกำหนด

ข้อ ๑๗ การปฏิบัติศาสนกิจมีวาระคราวละ ๒ ปี แต่อาจได้รับแต่งตั้งใหม่อีกได้ โดยความเห็นชอบของคณะกรรมการคณะธรรมยุตในแต่ละประเทศ หรือคณะกรรมการวัดในประเทศนั้น ๆ ทั้งนี้ โดยความเห็นชอบของ คพต.

ข้อ ๑๘ พระธรรมทูตจะย้ายสถานที่ปฏิบัติศาสนกิจ ได้ต่อเมื่อได้รับอนุญาตจากสำนักฝึกอบรม โดยความเห็นชอบของประธานกรรมการคณะธรรมยุตในแต่ละประเทศหรือคณะกรรมการวัดในประเทศนั้น ๆ

ข้อ ๑๙ พระธรรมทูตต้องจัดทำรายงานการปฏิบัติศาสนกิจในรอบปีของแต่ละรูปเสนอสำนักฝึกอบรม โดยเสนอผ่านประธานกรรมการคณะธรรมยุตในแต่ละประเทศ เพื่อพิจารณาประเมินผลงานทุกปี ในกรณีในประเทศนั้นไม่มีคณะกรรมการคณะธรรมยุตให้เสนอสำนักฝึกอบรมโดยตรง

^{๒๘} ลงลิขิตโดยสมเด็จพระญาณสังวรสมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก เจ้าคณะใหญ่ธรรมยุต

^{๒๙} สพต. หมายถึง สำนักฝึกอบรมพระธรรมทูตไปต่างประเทศคณะธรรมยุต

^{๓๐} คพต. หมายถึง คณะกรรมการบริหารสำนักฝึกอบรมพระธรรมทูตไปต่างประเทศคณะธรรมยุต.

ข้อ ๒๐ พระธรรมทูตจะลาสิกขาในประเทศที่ตนไปปฏิบัติศาสนกิจไม่ได้ ต้องเดินทางกลับมาลาสิกขาในประเทศไทยเท่านั้น

ข้อ ๒๑ พระธรรมทูตรูปใดกลับมาก่อนครบวาระ หรือครบวาระแล้ว ต้องรายงานให้สำนักฝึกอบรมทราบภายใน ๑๕ วัน หลังจากวันที่กลับ

หมวด ๔ ว่าด้วยจริยาพระธรรมทูตและผู้บังคับบัญชา

ข้อ ๒๒ พระธรรมทูตรูปใดประพฤติดนทำให้เสื่อมเสียชื่อเสียงแก่สถาบันพระพุทธศาสนาและประเทศชาติ ให้ถือว่าเป็นความผิดอันร้ายแรง

ข้อ ๒๓ ผู้บังคับบัญชาในประเทศนั้น ๆ จะต้องดูแลระมัดระวังให้ผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาปฏิบัติตนให้สมควรแก่สมณสาธูป ถ้ารู้ว่าผู้ใต้บังคับบัญชาปฏิบัติตนไม่เหมาะสมต้องดำเนินการตามกฎระเบียบ หรือรายงานความประพฤติของพระธรรมทูตรูปนั้น ๆ ให้สำนักฝึกอบรมทราบโดยเร็ว ถ้าผู้บังคับบัญชารูปใดไม่ปฏิบัติหน้าที่ตามข้อนี้ ให้ถือว่าผู้บังคับบัญชารูปนั้นละเว้นไม่ปฏิบัติหน้าที่ที่รับผิดชอบ

ข้อ ๒๔ พระธรรมทูตละเมิดจริยามีโทษ ๔ สถาน

- (๑) ภาคทัณฑ์หรือตำหนิโทษเป็นลายลักษณ์อักษร
- (๒) เรียกตัวกลับประเทศไทย
- (๓) ระวังการต่ออายุหนังสือเดินทาง
- (๔) เพิกถอนหนังสือเดินทางและให้พ้นจากความเป็นพระธรรมทูต

หมวด ๕ ว่าด้วยการสิ้นสุดความเป็นพระธรรมทูต เมื่อ

- (๑) มรณภาพ
- (๒) อยู่ครบวาระ
- (๓) ลาออกจากความเป็นพระธรรมทูต
- (๔) พ้นจากความเป็นพระภิกษุ
- (๕) คณะกรรมการสำนักฝึกอบรมให้พ้นจากความเป็นพระธรรมทูต
- (๖) ถูกเพิกถอนหนังสือเดินทาง เนื่องจากความประพฤติตนไม่เหมาะสม

สำหรับขั้นตอนการขออนุมัติเดินทางไปประกอบศาสนกิจเป็นพระธรรมทูตในต่างประเทศนั้น (ตัวอย่างของธรรมยุติ) มีดังนี้

ขั้นตอนที่ ๑ พระธรรมทูตยื่นใบสมัคร ฯ พร้อมเอกสารหลักฐานประกอบต่าง ๆ ต่อเจ้าอาวาสวัดในต่างประเทศที่ขอไปปฏิบัติศาสนกิจ

ขั้นตอนที่ ๒ เจ้าอาวาสหรือประธานกรรมการบริหารคณะสงฆ์ในต่างประเทศ ส่งเรื่องให้ประธานกรรมการบริหาร หรือหัวหน้าพระธรรมทูตในประเทศนั้น ๆ พิจารณาเสนอขออนุมัติ และส่งให้สำนักฝึกอบรมพระธรรมทูตไปต่างประเทศ (ธรรมยุต) ดำเนินการ ในกรณีที่วัดในต่างประเทศไม่มีคณะกรรมการบริหารประจำประเทศนั้น ๆ ให้เจ้าอาวาสวัดยื่นเรื่องต่อสำนักฝึกอบรมพระธรรมทูตไปต่างประเทศ (ธรรมยุต) โดยตรง

ขั้นตอนที่ ๓ เมื่อสำนักฝึกอบรมพระธรรมทูตไปต่างประเทศ (ธรรมยุต) ได้รับเรื่องแล้ว จะตรวจสอบความถูกต้อง เสนอพระเถระที่คณะธรรมยุตมอบหมายให้พิจารณากลับกรองตามลำดับ และเมื่อมหาเถรสมาคมพิจารณาอนุมัติแล้ว ก็จัดส่งสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ ดำเนินการ แจ้งกระทรวงการต่างประเทศ (กรมการกงสุล) เพื่อออกหนังสือเดินทาง

ขั้นตอนที่ ๔ พระธรรมทูตตรวจดูรายชื่อในมติมหาเถรสมาคม โดยสามารถตรวจสอบได้ที่เว็บไซต์ <http://www.onab.go.th/MatiMaha/news.htm> หรือ สอบถามเจ้าหน้าที่สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ (ส่วนศาสนวิเทศ)

ทั้งนี้ภิกษุผู้ที่ต้องการจะทำงานเป็นพระธรรมทูตนั้นจะต้องผ่านหลักสูตรการอบรม ได้วุฒิบัตรเสียก่อน ภิกษุที่เดินทางไปทำงานเป็นพระธรรมทูตนี้เป็นผู้เสียสละอย่างยิ่ง เพราะโดยหลักการแล้วพระธรรมทูตที่ได้นิตยภัตจะได้เพียงบางรูปซึ่งเป็นมติมาตั้งแต่แรกเริ่ม เช่น พระธรรมทูตสายอินเดีย มีพระบัญชาจรด ๕ รูป ที่เป็นพระธรรมทูตอย่างเป็นทางการเท่านั้นที่จะได้นิตยภัตจากทางราชการ จนถึงปัจจุบันก็ยังไม่มิตเปลี่ยนแปลง

๓.๓ ประวัติและผลงานการเผยแผ่ของพระธรรมทูตไทยสายอินเดีย-เนปาล

๓.๓.๑ ภาคประวัติ

การเดินทางไปอินเดียอย่างเป็นทางการครั้งแรกของภิกษุสามเณรของไทยเกิดขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๙๖ เมื่อครั้งสมเด็จพระพุทธปาพจนจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ) ได้ส่งภิกษุสามเณรไทยรุ่นแรกไปศึกษาพระพุทธศาสนาและวิปัสสนายังประเทศ พม่า ศรีลังกา และอินเดีย แม้ก่อนหน้านี้จะมีภิกษุสามเณรไทยเดินทางไปอินเดียบ้างแล้ว เช่น ในปี พ.ศ. ๒๔๗๖ ที่พระโลกนาถ พระภิกษุชาวอิตาลีเลียน ได้พาภิกษุสามเณรไทยไปศึกษาและเผยแผ่ในอินเดียแล้วก็ตาม แต่ก็จัดเป็นเฉพาะกลุ่มบุคคล ไม่ได้ไปในนามของคณะสงฆ์หรือการอุปถัมภ์ของพระเถระผู้ใหญ่

การไปเผยแผ่ของพระภิกษุสงฆ์ไทยอย่างเป็นทางการในประเทศอินเดีย ในฐานะพระธรรมทูตไทย เริ่มต้นขึ้นเมื่อครั้งที่รัฐบาลอินเดียภายใต้การนำของ ฯพณฯ ศรี เยาวฮาราล เนหรู นายกรัฐมนตรี ได้จัดฉลองพุทธชยันตีขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๙๙ และได้เชิญประเทศที่มีประชากรส่วนใหญ่ นับถือพระพุทธศาสนารวมทั้งประเทศไทยให้ร่วมฉลองและสร้างวัดที่เมืองคยา รัฐบาลไทยได้ตอบรับไปในนามของประชาชนชาวไทยที่นับถือพระพุทธศาสนา เพื่อถวายเพนพุทธบูชาและเพนอนุสรณ์การฉลองครบรอบ ๒๕ พุทธศตวรรษ (๒๕๐๐ ปี) รัฐบาลไทย โดยการนำของจอมพล ป.พิบูลสงคราม ได้ตกลงสร้างวัดไทย ภายใต้พระบรมราชูปถัมภ์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ณ มณฑลพุทธคยา เมืองคยา รัฐพิหาร (Bodh-Gaya, Gaya District, Bihar State) บนเนื้อที่ ๔.๘๗ เอเคอร์ เป็นที่ดินที่รัฐบาลอินเดียจัดสรรให้สร้าง โดยไทธะระยะยาว ๙๙ ปี และต่อสัญญาไดคราวละ ๕๐ ปี ต่อมาเมื่อปี

พ.ศ. ๒๕๑๐ ได้ซื้อเพิ่มอีก ๒๐๐ ตารางวา โดยทุนอุปถัมภ์ของคุณหญิงละเอียด พิบูลสงคราม รวมเป็น ๕ เอเคอร์ (๑๒ ไร่) วัดไทยพุทธคยานี้เป็นวัดไทยแห่งแรกที่สร้างขึ้นในต่างประเทศ

วัตถุประสงค์ของการสร้างวัดไทยพุทธคยานี้ ก็เพื่อน้อมถวายเป็นพุทธบูชา ในโอกาสครบรอบ ๒๕ พุทธศตวรรษ และเพื่อเป็นศูนย์กลางการเผยแผ่ฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในแดนพุทธภูมิ อีกทั้งเผยแพร่วัฒนธรรม ประเพณีไทย และสร้างความสัมพันธ์อันดีระหว่างประเทศ และเพื่อรองรับพุทธศาสนิกชนที่เดินทางมาแสวงบุญ ณ สถานที่ที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ในช่วงแรกนั้นเป้าหมายของการเผยแผ่พระพุทธศาสนากลับสู่ชาวอินเดียจะมีความสำคัญเป็นอันดับต้นๆ ดังในหนังสือ “๕๐ ปี วัดไทยพุทธคยา อินเดีย” ระบุถึงเหตุผลเริ่มแรกที่รัฐบาลตกลงใจสร้างวัดไทยพุทธคยา และจัดสมณทูตไปเผยแผ่ไว้ว่า

- (๑) ประเทศอินเดียเป็นสถานที่กำเนิดของพระพุทธศาสนา
- (๒) ประเทศอินเดียมีประชาชนยังคงนับถือพระพุทธศาสนาเพียง ๑๘๑,๒๖๘ คน คิดเป็น ๐.๐๖% ของประชากรทั้งประเทศ
- (๓) ประเทศอินเดียเป็นประเทศที่ชาวพุทธไทยควรได้สนองพระคุณน้อมเป็นพุทธบูชา โดยการจัดส่ง “ปัญญาจรรค” เป็นอย่างน้อยมาบำเพ็ญสมณกิจอยู่ประจำ^{๓๑}

วัดไทยพุทธคยาสร้างเสร็จระยะแรก พร้อมให้พระภิกษุสงฆ์ไปจำพรรษาในปี พ.ศ. ๒๕๐๒ พระธรรมทูตไทยชุดแรกที่รัฐบาลไทยคัดเลือกเป็นผู้แทนคณะสงฆ์และประชาชนไทย เพื่อปฏิบัติหน้าที่ฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในดินแดนพุทธภูมิเรียกว่า “สังฆปัญญาจรรค” หรือ “คณะปัญญาจรรค” มีจำนวน ๕ รูป ทุกรูปมีความรู้ภาษาอังกฤษที่สามารถสื่อสารงานเผยแผ่ได้ คณะปัญญาจรรคมีลักษณะเหมือนปัญญาจรรคเมื่อครั้งพุทธกาล ในทางปฏิบัติคณะสงฆ์คงคำนึงถึง จำนวนสงฆ์ครบองค์ที่จะทำสังฆกรรมได้ทุกอย่าง ดังที่ สมเด็จพระธีรญาณมุนี (ธีร์ ปุณณกมหาเถร) เมื่อดำรงสมณศักดิ์ที่พระธรรมธีรราชฆานุมณี หัวหน้าพระธรรมทูตชุดแรก ได้มีความเห็นว่า “ข้าพเจ้าเองเข้าใจว่า ท่านผู้ใหญ่คงจะมุ่งให้คณะสงฆ์ไทยที่มาประจำอยู่ที่วัดไทยพุทธคยาชุดนี้ มีจำนวนครบองค์สงฆ์ สามารถทำสังฆกรรมได้ทุกอย่าง เว้นแต่อุปสมบทกรรมในมัชฌิมประเทศ และอัปทานกรรม ซึ่งต้องการสงฆ์ทศวรรษและวิสตวรรษโดยลำดับเท่านั้น มากกว่า”^{๓๒}

คณะพระธรรมทูตไทยชุดแรกปฏิบัติงานระหว่าง พ.ศ. ๒๕๐๒ - ๒๕๐๖ ประกอบด้วย

๑. พระธรรมธีรราชฆานุมณี (ธีร์ ปุณณโก ป.ธ.๙) วัดจักรวรรดิราชาวาสพระนคร เป็นหัวหน้าคณะ [สมณศักดิ์สูงสุดภายหลังคือ สมเด็จพระธีรญาณมุนี]
๒. พระครูประสิทธิ์พุทธศาสน (บุญศรี น.ธ.เอก) วัดพันเตา เชียงใหม่

^{๓๑} พระสมุทร ถาวรธมโม และคณะ, ๕๐ ปี วัดไทยพุทธคยา อินเดีย., (กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๐), หน้า ๑๐๕.

^{๓๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๖.

๓. พระครูวิบูลธรรมศาสน (สำราญ น.ธ.เอก, ป.ธ.๔) วัดกระโตงทอง
พระนครศรีอยุธยา

๔. พระมหาเกียรติ สุกิตติ (ป.ธ.๗) วัดจักรวรรดิราชาวาส พระนคร

๕. พระมหาชินทร อัจจาโร (น.ธ.เอก, M.A.) วัดเบญจมบพิตร พระนคร

คณะพระธรรมทูตไทยชุดที่สองปฏิบัติงานระหว่าง พ.ศ. ๒๕๐๖ - ๒๕๓๒ ประกอบด้วย

๑. พระเทพวิสุทธิโมลี (บุญเลิศ ทตตสุทธิ ป.ธ.๘) วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎ์ พระนคร
เป็นหัวหน้าคณะ [สมณศักดิ์สูงสุดภายหลังคือ พระสุเมธาธิบดี]

๒. พระเมธีธรรมอาจารย์ (เกษม อัสการี ป.ธ.๗) วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎ์ พระนคร

๓. พระภิกษุสีลานันทะ (วงศ์ สีลานนโท) วัดชลประทานรังสฤษฎ์ นนทบุรี

๔. พระภิกษุวิเวกานันทะ (สหัส ปริสุทฺธ) วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม พระนคร

๕. พระมหาพิร สุชาติ (พิร ผ่องสุภาพ ป.ธ.๕) วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎ์พระนคร

คณะพระธรรมทูตไทยชุดที่สามปฏิบัติงานระหว่าง พ.ศ. ๒๕๓๒- ๒๕๕๔ ประกอบด้วย

๑. พระศรีสุธรรมมุนี (ทองยอด ภูริปาโล ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.) วัดมหาธาตุยุวราช
รังสฤษฎ์ กรุงเทพมหานคร เป็นหัวหน้าคณะ [สมณศักดิ์สูงสุดภายหลังคือ พระเทพโพธิวิเทศ]

๒. พระครูพิบูลสรกิจ (วีรยุทธ วีรยุทธ น.ธ.เอก, M.A., Ph.D.) วัดมหาธาตุยุวราช
รังสฤษฎ์ กรุงเทพมหานคร

๓. พระมหาฉลอง จนทสิริ (น.ธ.เอก, ป.ธ.๔, M.A., Ph.D.) วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎ์
กรุงเทพมหานคร

๔. พระวิญญา อภิชาติ (น.ธ.เอก, M.A., Ph.D.) วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎ์
กรุงเทพมหานคร

๕. พระครูวิชัยธรรมธารี (น.ธ.เอก, M.A., Ph.D.) วัดปากน้ำ ภาษีเจริญ
กรุงเทพมหานคร

อนึ่ง จำนวนพระธรรมทูตที่ปรากฏนี้เป็นรายชื่อคณะปัญจวรรคที่เริ่มเดินทางไปพร้อม
คณะเป็นครั้งแรก สำหรับพระสงฆ์ที่มีใช้หัวหน้าพระธรรมทูตนั้นอาจปรับเปลี่ยนในเวลาต่อมา ด้วยมี
การเดินทางกลับประเทศไทยและมีพระสงฆ์รูปใหม่เดินทางมารับหน้าที่แทนเป็นระยะ อีกทั้งในทาง
ปฏิบัติแล้วยังมีพระภิกษุอื่นที่อาสาช่วยงานด้วย จึงทำให้บางช่วงมีจำนวนพระภิกษุสงฆ์ที่เข้ามา
ช่วยงานพระธรรมทูตมากกว่า ๕ รูป

สำหรับคณะพระธรรมทูตไทยชุดที่สี่ปฏิบัติงานตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๕๔ ถึงปัจจุบัน มีพระเทพ
โพธิวิเทศ (วีรยุทธ วีรยุทธ น.ธ.เอก, M.A., Ph.D.) วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎ์ เป็นหัวหน้าพระธรรม
ทูต และได้มีการขยายพื้นที่รับผิดชอบไปถึงเขตประเทศเนปาล จึงมีชื่อเรียกว่า พระธรรมทูตไทยสาย
อินเดีย-เนปาล

สำหรับวัดไทยในประเทศเนปาลนั้นได้มีจุดเริ่มต้นขึ้นเมื่อวันที่ ๑๕ ธันวาคม ๒๕๓๕ ที่รัฐบาลไทยได้มีมติให้สร้างวัดไทยลุมพินีขึ้น ในเขตพุทธอุทยานลุมพินีวัน เพื่อเป็นพุทธบูชาและเป็นการเฉลิมฉลองในวโรกาสที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชทรงครองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี (พ.ศ.๒๕๓๕) อุทยานลุมพินีวันนี้เป็นอนุสรณ์สถานแห่งปีการฉลองพุทธชยันตี ๒๕๐๐ ปี (พ.ศ.๒๕๓๕) เกิดขึ้นจากการดำริของท่านอุ่อ่นชาวพุทธพม่า ครั้นดำรงตำแหน่งเลขาธิการองค์การสหประชาชาติ ได้เชื้อเชิญชาวพุทธทั่วโลกให้รวมใจกันสร้างพุทธาสนุสรณ์สถานเป็นพุทธบูชาและเชื้อเชิญประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาสร้างวัดในนามประเทศของตน ณ บริเวณพุทธสถานวัดไทยลุมพินีจัดสร้างขึ้นโดยทุนงบประมาณแผ่นดิน ในนามของรัฐบาลไทย ได้เริ่มต้นก่อสร้างเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๓๕ ต่อมาในปี ๒๕๔๒ มหาเถรสมาคมได้มีมติมอบหมายให้วัดไทยพุทธคยา ในฐานะหัวหน้าพระธรรมทูตสายประเทศอินเดีย จัดส่งพระธรรมทูตไปจำพรรษาและดูแลงานก่อสร้างวัดไทยลุมพินี พระเทพโพธิวิเทศ (ทองยอด ฐิริปาโล) หัวหน้าพระธรรมทูตในเวลานั้น จึงได้มอบหมายให้พระครูปลัดสุวัฒนสัทธาคุณ [ปัจจุบันคือ พระเทพโพธิวิเทศ (วีรยุทธ์ วีรยุทธ์) หัวหน้าพระธรรมทูตรูปปัจจุบัน] เดินทางมาปฏิบัติหน้าที่เจ้าอาวาสวัดไทยลุมพินี พร้อมกับคัดสรรพระภิกษุสงฆ์จากวัดไทยกุสินาราเฉลิมราชย์มาเพิ่มอีก ๔ รูป เป็นสงฆ์ปัญจวรรคอยู่ประจำวัดไทยลุมพินี เป็นต้นมา^{๓๓}

ปัจจุบันจำนวนวัดไทยทั้งในประเทศอินเดียและเนปาลได้เพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก ทั้งจำนวนพระธรรมทูตก็มีมากขึ้นกว่าแต่ก่อน จากทำเนียบรายชื่อวัดไทย สำนักสงฆ์ และศูนย์ปฏิบัติธรรมที่ก่อตั้งโดยพุทธศาสนิกชนไทยในประเทศอินเดียและเนปาล ประกาศโดยหัวหน้าพระธรรมทูตสายอินเดีย-เนปาล ณ วันที่ ๑๖ สิงหาคม ๒๕๕๖ มีถึง ๒๖ แห่ง [อินเดีย ๒๓ แห่ง เนปาล ๓ แห่ง] และยังมีวัดพุทธนานาชาติที่นิมนต์พระสงฆ์ไทยไปจำพรรษาอีก ๘ แห่ง^{๓๔}

๓.๓.๒ ภาคผลงาน

ก. พระธรรมทูตชุดแรก (พ.ศ. ๒๕๐๒ - ๒๕๐๖)

การทำงานของพระธรรมทูตชุดแรกภายใต้การนำของพระธรรมธีรราชมหามุนี (ธีรปุณฺณโก) เป็นช่วงของการบุกเบิก ทั้งงานก่อสร้างวัด การสร้างความสัมพันธ์กับพุทธศาสนิกชนหลายเชื้อชาติที่เข้ามาอยู่ร่วมกันภายในอาณาบริเวณพุทธคยา และการสร้างความเข้าใจอันดีระหว่างวัดและชาวอินเดียในพุทธคยา นับว่าเป็นงานที่ต้องฝ่าฟันอุปสรรคนานาประการ ในด้านการเผยแผ่นั้น คณะสงฆ์ชุดแรกได้แสดงให้เห็นถึงความดีงามแห่งวัตรปฏิบัติของสงฆ์ไทย ได้แก่ การสวดมนต์ทำวัตรเช้า-

^{๓๓} ประวัติวัดไทยลุมพินี. [ออนไลน์]. ที่มา :<http://www.watthailumbini-th.org/index.php?page=page&id=1> [๙ มิถุนายน ๒๕๕๕].

^{๓๔} ทำเนียบวัดไทยประเทศอินเดีย- เนปาล ๒๕๕๖. [ออนไลน์]. ที่มา :<http://www.watthaibuddhagaya.net/index.php?page=page&id=15> [๑๐ มิถุนายน ๒๕๕๕].

เย็น การปฏิบัติศาสนพิธีในวันสำคัญทางศาสนา การถวายกฐิน ตลอดจนกิจกรรมส่งเสริมอื่นๆ เช่น การบรรยายให้ความรู้เกี่ยวกับพุทธประวัติ ข้อธรรมะ หรือการสวดอนุโมทนาให้เกิดสิริมงคล กล่าวได้ว่าทุกอิริยาบถของสงฆ์ไทยอยู่ในสายตาของชาวบ้านทั้งหมด เป็นเครื่องช่วยปลุกศรัทธาให้ชาวอินเดียเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะการสวดมนต์ที่ต้นพระศรีมหาโพธิ์เป็นกิจวัตรนั้น เป็นภาพที่สร้างความเลื่อมใสให้แก่ชาวอินเดีย และเป็นตัวอย่างให้แก่คณะสงฆ์สำนักอื่นปฏิบัติตามในเวลาต่อมา เรื่องการสวดมนต์นี้คณะพระธรรมทูตได้นำมาใช้เป็นวิธีการต้อนรับอาคันตุกะด้วย ซึ่งก็ยิ่งความประทับใจให้แก่ผู้ฟัง ประจักษ์ได้จากที่มีชาวต่างชาติอีกหลายคนเดินทางเข้ามาเยี่ยมเยียนเพื่อขอรับฟังการสวดของคณะสงฆ์ไทย

ในช่วงระยะเวลาที่พระธรรมทูตชุดแรกปฏิบัติงานอยู่นี้ พุทธศาสนิกชนและคณะสงฆ์อินเดียมีความตื่นตัวอยู่ไม่น้อย ดังมีเหตุการณ์ที่พระธรรมทูตไทยร่วมกับพระสงฆ์นานาชาติและทางราชการอินเดียจัดพิธีวิสาขบูชาที่ต้นพระศรีมหาโพธิ์ เมื่อวันที่ ๑๐ พฤษภาคม ๒๕๐๓ และก่อนหน้านั้นก็มีการเตรียมการไปบันทึกเสียงสวดมนต์เพื่อออกอากาศในวันวิสาขบูชาของสถานีเดลฮี และสถานีวิทยุศรีลังกา สำหรับพิธีในวันวิสาขบูชา นั้น นอกจากจะมีขบวนแห่ของคณะสงฆ์นานาชาติรอบต้นพระศรีมหาโพธิ์และการสวดมนต์แล้ว พระธรรมธีรราชมหามุนียังได้แสดงสุนทรพจน์ โดยมีสามเณรสุชีวะชาวอังกฤษแปลเป็นภาษาอังกฤษ และมีพระนิกายอื่นอีกทั้งคฤหัสถ์อีกหลายคนร่วมอ่านคำประกาศของตน จบแล้วมีการแสดงละครเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา

คณะพระธรรมทูตได้สร้างสรรค์กิจกรรมเพื่อการเผยแผ่พระพุทธศาสนาและสื่อสารถึงวัฒนธรรมไทยขึ้นมาเป็นระยะ อาทิ

โครงการจัดปาฐกถาเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ได้จัดขึ้นหลายครั้งและเชิญคณะต่างๆ ในพุทธคยามารับฟัง โดยมีชาวอินเดียอยู่ในคณะร่วมบรรยายเป็นภาษาท้องถิ่นด้วย

โครงการจัดทำหนังสือพุทธศาสนสุภาษิตภาษาบาลี และชุดแปลเป็นภาษาฮินดีไว้สำหรับแจกจ่ายเผยแพร่

โครงการเดินเยี่ยมเยียนชาวบ้าน โดยเริ่มต้นจากการทำความคุ้นเคยเข้ากันได้ดีกับเด็กๆ ก่อนด้วยการแจกขนมหวาน เมื่อเป็นที่นิยมของเด็กๆ แล้ว เด็กก็จะเป็นสื่อไปยังพ่อแม่ มีส่วนให้เกิดการผูกไมตรี โนม่น้าวพ่อแม่ ผู้เฒ่าผู้แก่เข้ามาสู่เส้นทางของพระพุทธศาสนาอย่างค่อยเป็นค่อยไป

โครงการสร้างศรัทธาด้วยการสงเคราะห์ เช่น แจกยาเป็นทานทุกวันจันทร์ พุศ ศุภร์ การเจ็บไข้ได้ป่วยเป็นความทุกข์ของคนยากจนที่มีอยู่ในพุทธคยา ซึ่งคณะพระธรรมทูตได้ช่วยคลี่คลาย จนได้รับความเชื่อถือในหมู่ชาวอินเดียว่า วัดไทยพุทธคยา คือ อโรคยาสถาน กิจกรรมแจกยาเป็นทานนี้ยังคงดำเนินสืบต่อมาอีกหลายสิบปี

การให้ที่พักและอำนวยความสะดวกแก่ผู้จาริกแสวงบุญทุกเชื้อชาติภาษา ได้ทำให้เกิดความประทับใจในอัธยาศัยไมตรีและจริยาของพระสงฆ์ไทย รวมถึงสถาปัตยกรรมไทยภายในวัด

การใช้โอกาสต่างๆ นำเอาขนบธรรมเนียมไทยมาแสดงออกไว้ให้ประจักษ์ เช่น พิธี

บรรพชาสามเณรไทยตามธรรมเนียมไทยเป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๕ ได้มีขบวนแห่ناقซึ่ม่า มีผู้กั้นสัณฑ์และงูมำ นำด้วยกลองยาวแห่อ้อมเจดีย์พุทธคยา ๓ รอบ แล้วมาบวชที่ต้นพระศรีมหาโพธิ์

กล่าวโดยสรุปได้ว่า พระธรรมทูตไทยชุดแรกได้เริ่มงานตามนโยบายของคณะสงฆ์และรัฐบาลไทย โดยมีกิจกรรมหลักดังนี้

- (๑) ทำวัตรสวดมนต์เช้า-เย็น ที่ต้นพระศรีมหาโพธิ์
- (๒) ปาฐกถาธรรมเป็นประจำ
- (๓) อนุเคราะห์พุทธศาสนิกชนทุกชาติทุกภาษา
- (๔) ศึกษาเล่าเรียนพัฒนาความรู้ความสามารถในด้านภาษา
- (๕) ให้ความช่วยเหลือดูแลพระนักศึกษไทยในอินเดีย
- (๖) แจกยาและให้การปฐมพยาบาลแก่ชาวอินเดียโดยทั่วไป ฯลฯ

ข. พระธรรมทูตชุดที่สอง (พ.ศ. ๒๕๐๖- ๒๕๓๒)

การทำงานของพระธรรมทูตชุดที่สองโดยการนำของพระเทพวิสุทธิโมลี (บุญเลิศ ทตตสุทธิ) นั้น ทำให้ชื่อเสียงของพระสงฆ์ไทยและวัดไทยได้รับการยอมรับจากชาวอินเดียอย่างมาก ด้วยปณิธานของท่านหัวหน้าพระธรรมทูตที่อุทิศตนเพื่อความสันติสุขและความเข้าใจอันดีระหว่างลัทธิศาสนาทั้งปวง และการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาแบบเถรวาทกลับสู่ประชาชนชาวอินเดีย ภารกิจหลักของพระธรรมทูตชุดนี้จึงเป็นไปทางสงเคราะห์ผู้มีศรัทธาให้ได้เป็นพุทธมามกะหรือบรรพชาอุปสมบทเป็นพระภิกษุเพื่อร่วมกันเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้แก่ชาวอินเดียด้วยกัน นอกจากนี้ก็มีความพยายามในการส่งเสริมให้มีการจัดตั้งกลุ่มองค์กรภาคประชาชนตามเมืองใหญ่ต่างๆ พร้อมทั้งส่งเสริมการสร้างวัดพุทธศาสนาและโรงเรียนพุทธศาสนาวันอาทิตย์ขึ้นในเมืองใหญ่ๆ และสนับสนุนให้ชาวอินเดียที่ต้องการเดินทางเข้ามาศึกษาพระพุทธศาสนาในประเทศไทยได้มีโอกาสบรรลุวัตถุประสงค์ดังกล่าวตามสมควรแก่กรณี

งานฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในอินเดียนั้น ที่นับว่ามีความสำคัญยิ่งเป็นพิเศษคือ งานด้านส่งเสริม “ภิกษุสังฆบริษัท” ที่กระจัดกระจายอยู่ให้รวมเป็นปึกแผ่น ที่จริงงานนี้ได้เริ่มมาตั้งแต่สมัยหัวหน้าพระธรรมทูตชุดแรก ที่ท่านได้พยายามศึกษางานของคณะสงฆ์สายศรีลังกา และพม่า ซึ่งเข้ามามีบทบาทและปฏิบัติงานอยู่ในอินเดียมาก่อนเป็นเวลานานแล้ว (แต่ก็ยังไม่ว่าจะประสบความสำเร็จเอาชนะใจคนอินเดียได้ เพราะยังเปิดวงงานเผยแผ่พระพุทธศาสนาได้ค่อนข้างแคบ) ประกอบกับที่ท่านได้ทดลองขยายงานด้วยวิธีการต่างๆ ดังได้กล่าวไว้ในข้างต้น จึงทำให้ได้ข้อมูลที่เป็นประโยชน์นำมาปรับปรุงวิธีการเผยแผ่ได้มากขึ้น หลังจากได้ประเมินข้อมูลต่างๆ แล้วหัวหน้าพระธรรมทูตชุดที่ ๒ ท่านได้มีแนวคิดว่าการจะนำพุทธศาสนากลับคืนมาถวายพระพุทธเจ้าผู้ดินแดนพุทธภูมินั้นสิ่งจำเป็นเร่งด่วนคือ จักต้องปลูกฝังขึ้นในกลุ่มชาวอินเดียเองเป็นพื้นฐานก่อนอื่นใดทั้งสิ้น จึงได้เกิด

โครงการและกิจการสำคัญขึ้นในสมัยการทำงานของพระธรรมทูตชุดที่ ๒ ดังนี้

(๑) การร่วมก่อตั้งองค์กรสงฆ์อินเดีย อินเดียในเวลานั้นมีภิกษุสามเณรอยู่กระจัดกระจายตามเมืองต่างๆ กว่า ๓๐๐ รูป ส่วนใหญ่อยู่ในรัฐอัสสัม รัฐเบงกอล รัฐมหาราษฏระ แลเดลี พระภิกษุอินเดียไม่สามารถจะรวมกันได้เพราะขาดแกนกลาง ท่านพระเทพวิสุทธิโมลีได้เข้าทำหน้าที่ประสานงานเป็นแกนกลางอย่างเต็มที่ เริ่มตั้งแต่การจัดชุมนุมสงฆ์อินเดียและสงฆ์นานาชาติครั้งใหญ่ ณ วัดไทยพุทธคยา โดยการอุปถัมภ์ของชาวพุทธไทย และการดำเนินการอีกหลายประการอย่างวิริยะอุตสาหะจนสามารถนำสงฆ์อินเดียให้รวมกันได้และสถาปนาเป็น “องค์กรสงฆ์อินเดีย” (All India Bhikkhu Sangha)^{๓๕} ขึ้นโดยได้รับอนุมัติจากรัฐบาลอินเดีย และพระธรรมทูตได้นำเอาพ.ร.บ.คณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๔๘๔ ของไทยมาเป็นต้นแบบในการวางระเบียบขององค์กรสงฆ์อินเดียด้วย^{๓๖} การกิจข้อนี้ ได้ทำให้พระสงฆ์อินเดียชาวซึ่งและยอมรับท่านพระเทพวิสุทธิโมลี หัวหน้าพระธรรมทูตไทยในฐานะ “บิดาแห่งสงฆ์อินเดีย” และรัฐบาลอินเดียได้ถวายเกียรติยกย่องพระเทพวิสุทธิโมลีเป็น “พระมหาธรรมมาจารย์” และถวายปริญญาคุณวุฒิบัณฑิตกิตติมศักดิ์ชั้นสูงสุด (D.LITT) สาขามนุษยศาสตร์ ให้เป็นเกียรติตอบแทนคุณงามความดี

(๒) ให้การส่งเสริมสมาคมชาวพุทธเก่าเบงกอล ในเมืองกัลกัตตา ที่เป็นพุทธสมาคมก่อตั้งมาเป็นเวลานาน และยังให้การช่วยเหลือสมาคมชาวพุทธอีกหลายกลุ่ม เพื่อให้พวกเขาเหล่านั้นเกิดกำลังใจในการทำนุบำรุงรักษาพระพุทธศาสนาและกลุ่มชาวพุทธไว้ให้มั่นคงถาวร

(๓) ให้การส่งเสริมชาวพุทธใหม่ ที่เปลี่ยนจากศาสนาฮินดูมานับถือพระพุทธศาสนา โดยการนำของ ดร.อัมเบดการ์ ชาวพุทธใหม่ส่วนมากอยู่ทางตอนใต้ของอินเดีย เช่น เมืองนาคปูร์ เมืองโอริงบาด เมืองบอมเบย์ เมืองปูนา กรุงนิวเดลี ฯลฯ โดยการมอบพระพุทธรูปให้ประจำพุทธสถาน การจัดพิธีบรรพชาอุปสมบทให้เป็นครั้งคราว และให้พระสงฆ์ที่วัดไทยพุทธคยา และพระนักศึกษาที่ปูนาและนาคปูร์ ร่วมกันเปิดโรงเรียนพุทธศาสนาวันอาทิตย์ขึ้น เพื่อรับบุตรหลานชาวพุทธใหม่เข้าศึกษาพระพุทธศาสนา

(๔) จัดพระภิกษุเป็นหมู่คณะออกเยี่ยมเยียนชาวอินเดียอย่างสม่ำเสมอ จึงทำให้สามารถเข้ากับประชาชนท้องถิ่นได้ และยังได้รู้ข้อมูลที่เป็นประโยชน์ต่อการเผยแผ่ศาสนา

(๕) จัดอบรมพระภิกษุสามเณรชาวอินเดีย มอบหนังสือเพื่อการศึกษา แจกหนังสือธรรมะแก่ประชาชนชาวอินเดีย และชนชาติอื่นๆ

(๖) นำเยาวชนชาวพุทธบริเวณพุทธคยาให้ไว้พระสวดมนต์ทุกเช้า โดยทุกเช้าจะมีเด็ก ๆ

^{๓๕} เรียกเป็นภาษาฮินดูปนสันสกฤตว่า “อาริวล ภารตีย ภิกษุสงฆ์” หรือเรียกเป็นภาษาบาลีว่า “ภารต ภิกษุสงฆ์ สมิตติ” คณะสงฆ์อินเดียได้ลงมติเลือกพระมหาเถระ เจ. กัสสป ผู้อำนวยการมหาวิทยาลัยนวนาลันทา เป็นสังฆนายกแห่งประเทศอินเดีย เป็นองค์แรก และเลือกพระมหาเถระ อานันทเมตตียะ แห่งเบงกอล เป็นรองสังฆนายก, พระสมุทรร ถาวรธมโม ดร. และคณะ, ๕๐ ปี วัดไทยพุทธคยา อินเดีย, หน้า ๑๘๖-๑๘๗.

^{๓๖} ข้อมูลจาก พระครูสิทธิปริยัติวิเทศ (ฉลอง จนทสิริ) เจ้าอาวาสวัดไทยไวยาสาลีในปัจจุบัน ซึ่งเข้ามาทำงานพระธรรมทูตในอินเดียตั้งแต่ครั้งพระธรรมทูตชุดที่ ๒

หลายร้อยคนมาที่วัดไทยพุทธคยานั่งเข้าแถวสวดมนต์สรรเสริญคุณพระรัตนตรัยพร้อมกัน [โครงการนี้
ได้ดำเนินต่อมาจนถึงปัจจุบัน แต่เปลี่ยนเป็นจัดขึ้นเฉพาะระหว่างช่วงเข้าพรรษาและมอบหมาย
พระสงฆ์ชาวอินเดียเป็นผู้ดูแลเด็กๆ และนำสวดมนต์^{๓๗}]

(๗) ดำเนินการเผยแพร่พระพุทธศาสนาไปถึงรัฐอัสสัม ซึ่งเป็นดินแดนที่มีคนไทยหลายกลุ่ม
อาศัยอยู่ ผู้คนเหล่านี้มีเชื้อสายเดียวกับคนไทย และยังคงมีวัฒนธรรมประเพณีบางอย่างที่รักษาไว้ได้
ใกล้เคียงกับคนไทยในดินแดนไทยปัจจุบัน ปัญหาของที่อัสสัมคือขาดสมภารที่เป็นภิกษุ เพราะ
ประเพณีอัสสัมนิยมบวชลูกแก้ว (เหมือนประเพณีทางเหนือของไทยเรา) ซึ่งเป็นการบวชเถรเท่านั้น
เมื่อพระธรรมทูตได้ทำการเผยแพร่เข้าไป ก็ทำให้มีผู้ศรัทธาเดินทางมาบวชที่วัดไทยพุทธคยา หรือ
แม้กระทั่งเดินทางเข้ามาศึกษาพระพุทธศาสนาในประเทศไทย

(๘) พระเทพวิสุทธิโมลี ได้ออกสำรวจพุทธสังฆเวชนียสถานต่างๆ ในประเทศอินเดีย-
เนปาลด้วยตนเอง และได้บันทึกพร้อมทำแผนที่ไว้อย่างละเอียด ซึ่งเป็นประโยชน์ต่องานเผยแผ่ใน
เวลาต่อมา โดยเฉพาะได้ทำให้มีการก่อสร้างวัดไทยในประเทศอินเดียอีกหลายแห่ง

ทางด้านถาวรวัตถุนั้น นอกจากการดูแลงานการก่อสร้างวัดไทยพุทธคยาให้สมบูรณ์
สวยงามขึ้นแล้ว ยังได้ริเริ่มสร้างวัดและอนุสรณ์ของไทยในที่อื่นด้วยได้แก่ วัดไทยนาลันทา ศาลาไทยที่
วัดเวฬุวัน และได้ทำการประดับไฟแสงจันทร์ที่พระเจดีย์พุทธคยาอย่างประณีตสวยงาม ก่อให้เกิด
ประทับใจส่งเสริมศรัทธาแก่ผู้เดินทางมานมัสการ และเกิดความนิยมของคนทั่วไปต่อคณะสงฆ์ไทย

การทำงานในวาระของพระธรรมทูตชุดที่ ๒ นี้ได้สร้างความก้าวหน้าและประโยชน์ต่อ
งานเผยแผ่อย่างมากมาย จนเป็นที่กล่าวขานว่าคือยุคทองของงานเผยแผ่ของพระธรรมทูตไทย

ค. พระธรรมทูตชุดที่สาม (พ.ศ. ๒๕๓๒- ๒๕๕๔)

การทำงานของพระธรรมทูตชุดที่ ๓ โดยการนำของพระศรีสุธรรมมุนี (ทองยอด ฐิริ
ปาโล) [ภายหลังดำรงสมณศักดิ์ พระเทพโพธิวิเทศ] นั้นได้สานต่องานของพระธรรมทูตชุดที่ ๒ ที่ริเริ่ม
และดำเนินการไว้แล้ว เพราะพระศรีสุธรรมมุนีนั้นท่านได้ดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดไทยนาลันทาอยู่แต่
เดิมแล้ว และเป็นศิษย์ของพระเทพวิสุทธิโมลี อีกทั้งพระธรรมทูตในชุดนี้หลายท่านได้ร่วมงานมา
ตั้งแต่สมัยของพระเทพวิสุทธิโมลีแล้ว อาทิ พระราชรัตนรังสี (วีรยุทธ์ วีรยุทธ์) และพระครูปลัด ดร.
ฉลอง จนทสิริ

ในหนังสือ ๕๐ ปีวัดไทยพุทธคยา ได้กล่าวถึงงานสงเคราะห์โดยเฉพาะการดูแลส่งเสริม
เยาวชนที่พระธรรมทูตชุดที่ ๓ ดำเนินต่อมา ไว้ว่า

(๑) นำเด็ก ๆ ใหว่พระสวดมนต์ทุกเช้า ต่อจากนั้นจะให้นั่งสมาธิและสอนธรรมะสำหรับ

^{๓๗} ข้อมูลจาก พระมหานันทน์ ญาณวีโร กรรมการบริหารพระธรรมทูตสายอินเดีย ประจำอยู่วัดไทย
พุทธคยา.

ชีวิตประจำวัน

- (๒) ทุกวันอาทิตย์พาเด็กๆ อาบน้ำ ซักเสื้อผ้า เพราะเด็กส่วนใหญ่ยากจน
- (๓) จ่ายยารักษาโรคขึ้นประจำบ้านแบบง่ายๆ และพาไปหาหมอถ้าจำเป็น
- (๔) แจกเสื้อผ้า ผ้าห่มกันหนาว (ฤดูหนาวทุกปี)
- (๕) มอบทุนการศึกษาสำหรับผู้ที่ไม่เรียน ถ้าเรียนดีก็จะส่งให้เรียนจนถึงที่สุดจนกว่าเขาจะหยุดเรียนเอง
- (๖) หางานให้ทำ เพื่อให้มีรายได้ยังชีพ เช่น ทำงานในวัด จัดทำใบโพธิ์และอื่นๆ
- (๗) ส่งเสริมให้เด็กเล่นกีฬา โดยทุกวันอาทิตย์จะจัดให้เล่นฟุตบอล ตะกร้อ วอลเลย์บอล ภายในวัด
- (๘) ทำความสะอาดวัด ส่วนใหญ่เป็นวันอาทิตย์หลังทำวัตรเย็นแล้ว^{๓๘}

ส่วนงานด้านการเผยแผ่พระพุทธศาสนาและเผยแผ่วัฒนธรรมไทยนั้น นอกจากสานต่อ งานเดิมแล้ว ยังได้ริเริ่มโครงการหรือกิจกรรมเพื่อการส่งเสริมขึ้นอีก อาทิ

โครงการอบรมพระสงฆ์นักศึกษาเกี่ยวกับพุทธสถานในประเทศอินเดีย-เนปาล เป็น ประจำทุกปี ด้วยตระหนักว่าการให้ความรู้ที่ถูกต้องเกี่ยวกับพุทธสถานแก่พุทธศาสนิกชนเป็นการเพิ่มความศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา

โครงการเปิดอบรมวิปัสสนากรรมฐานให้แก่ผู้สนใจจากประเทศต่างๆ เป็นประจำปีละ ๓ รุ่น แต่ละปีมีชาวต่างชาติสนใจเข้ารับการอบรมไม่ต่ำกว่าปีละ ๕๐๐ คน

จัดให้มีการบวชสามเณรภาคฤดูร้อนเป็นประจำทุกปี ทั้งที่วัดไทยพุทธคยา และวัดไทย นาลันทา โดยปีหนึ่งจะรับเด็กชาวอินเดียเข้ามาบวชและอบรมเป็นเวลา ๑ เดือน

ร่วมมือกับองค์กรสงฆ์นานาชาติในการพัฒนา ช่วยเหลือ และเผยแผ่พระพุทธศาสนา ซึ่ง พระครูปลัด ดร. ฉลอง จนทสิริ เลขาธิการพระธรรมทูตได้รับเกียรติให้ดำรงตำแหน่งเลขาธิการของ องค์กรสงฆ์นานาชาติด้วย

จัดให้มีประเพณีทำบุญตักบาตรในวันสำคัญ โดยนิมนต์พระภิกษุสงฆ์นานาชาติมารับ บาดตรเป็นประจำทุกปี เพื่อสร้างสัมพันธ์ไมตรีระหว่างองค์กรพุทธศาสนานานาชาติในพุทธคยา และ เพื่อเผยแผ่วัฒนธรรมประเพณีไทยให้นานาชาติเกิดความเข้าใจและเห็นคุณค่า

สำหรับภารกิจด้านการศึกษาสงเคราะห์และสาธารณสงเคราะห์นั้น ได้ดำเนินการ สงเคราะห์แก่คนท้องถื่นด้วย ผ่านโครงการต่างๆ ดังนี้

แจกข้าวสารและสิ่งจำเป็นแก่คนยากจน โดยการเข้าไปแจกตามหมู่บ้านต่างๆ สิ่งที่ได้ก็ คือการเข้าถึงวิถีชีวิตชาวบ้าน ทำให้สามารถช่วยเหลือและแนะนำแก่พวกเขาได้ เสริมสร้างความ ไว้วางใจความศรัทธา และยังได้ข้อมูลที่เป็นประโยชน์ต่องานเผยแผ่ยิ่งขึ้น

^{๓๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๔.

แจกยาและการรักษาเบื้องต้นที่วัดไทยพุทธคยา (ซึ่งเป็นโครงการต่อเนื่อง ดำเนินงาน โดยท่านพระมหาฉลอง) กิจกรรมแจกยาและให้การรักษานี้ ต่อมาได้ขยายไปทำที่วัดไทยแห่งอื่นด้วย เช่น ที่วัดไทยกุสินารารเฉลิมราชย์ได้เปิดเป็นสถานพยาบาลกุสินาราคลินิก ซึ่งมีแพทย์และเภสัชกรมา ประจำ ให้การรักษาฟรีแก่คนยากจน^{๓๙} [สำหรับที่วัดไทยพุทธคยานั้นล่าสุดได้ยกเลิกการแจกยาแก่คน ยากจน แต่ได้เปิดเป็นสถานพยาบาลชื่อ โรงพยาบาลพระพุทธเจ้า ให้การรักษาเฉพาะฤดูกาลแสวงบุญ แก่คนไทยที่ไปจาริกแสวงบุญ ภิกษุสงฆ์ไทยและนานาชาติ คนงานภายในวัด อย่างไรก็ตามในอนาคตมี แผนที่จะพัฒนาเป็นสถานพยาบาลลักษณะเดียวกับกุสินาราคลินิก ส่วนกิจกรรมแจกยาแก่คนยากจน นั้น พระมหาฉลองท่านได้นำไปทำต่อที่วัดไทยไวยาสี หลังจากที่ท่านไปดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาส^{๔๐}]

จัดตั้งโรงเรียนระดับประถมศึกษาขึ้นให้การศึกษาแก่เยาวชนที่ยากจนในเมืองพุทธคยา และเมืองนาลันทา ๒ โรงเรียนคือ โรงเรียนปัญญาจิตล ที่พุทธคยาเปิดดำเนินการมาตั้งแต่ปีพ.ศ. ๒๕๔๐ และโรงเรียนชุมชนชาวพุทธนาลันทา ที่เมืองนาลันทา เปิดดำเนินการมาตั้งแต่ปี ๒๕๔๒^{๔๑}

ส่วนกิจการด้านสาธารณูปการนั้น ในช่วงสมัยนี้ได้มีการพัฒนาขึ้นอย่างมากมาย ทั้ง บูรณะและสร้างอาคารเพิ่มเติมในวัดไทยพุทธคยา และการสร้างวัดไทยในเมืองอื่นๆ อีกหลายวัด เช่น วัดไทยลุมพินี วัดไทยนาลันทา^{๔๒} วัดไทยกุสินารารเฉลิมราชย์^{๔๓} วัดไทยสาวัตถี วัดไทยไวยาสี วัดไทย สิรินทรคฤห์ และอื่นๆ และมีการสร้างเครือข่ายการทำงานเข้าด้วยกัน เพื่อเป็นศูนย์ประสานงานและ ร่วมมือในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้มีประสิทธิภาพต่อไป

สิ่งที่น่าสนใจที่เกิดขึ้นในยุคของพระธรรมทูตชุดที่ ๓ นี้คือ งานมวลชนสัมพันธ์อันเป็นกุศ โลบายในการเข้ากับคนในท้องถิ่น โดยใช้การสนับสนุนการเล่นกีฬาชนิดต่างๆ เช่น ฟุตบอล คริกเก็ต ซึ่งเป็นที่นิยมของคนในท้องถิ่น ทำให้วัดสามารถเข้ากันได้ดีกับประชาชนในท้องถิ่นตั้งแต่ระดับ ชำรภาพการขั้นผู้ใหญ่ จนถึงประชาชนทั่วไป

^{๓๙} กุสินาราคลินิกเปิดเมื่อ ๑๒ สิงหาคม ๒๕๔๓ ได้รับการอุปถัมภ์จากสถานเอกอัครราชทูตไทย ณ กรุงนิวเดลี มูลนิธิวัดไทยกุสินารารเฉลิมราชย์ นายกูรมัก ซิงห์ สัจเทพ ประธานมูลนิธิฮาร์นามซิงห์ ฮาร์บันส์กอร์ และพุทธศาสนิกชนชาวไทย ได้ช่วยกันบริจาค ค่ายา ค่าตอบแทนแพทย์, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๓.

^{๔๐} ข้อมูลจาก พระมหานិพนธ์ ญาณวีโร เลานการเจ้าอาวาสวัดไทยพุทธคยา.

^{๔๑} ปัจจุบัน โรงเรียนชาวพุทธนาลันทาได้เลิกกิจการไปแล้ว.

^{๔๒} พระมหาเถระ ดร.เจ กัสสปะ ชาวอินเดีย ผู้ก่อตั้งสถาบันนาลันทา ได้มอบที่ดินพร้อมทั้งอาคาร ที่พักให้แก่คณะสงฆ์ไทย ซึ่งได้ก่อตั้งเป็นวัดไทยนาลันทา วัดไทยแห่งที่ ๒ ในอินเดียขึ้น, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๗.

^{๔๓} วัดไทยกุสินารารเฉลิมราชย์ ก่อตั้งขึ้นด้วยความร่วมแรงร่วมใจของพุทธศาสนิกชนชาวไทย เพื่อ เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชในดินแดนพุทธภูมิ ในมหามงคลทรงครองสิริราช สมบัติครบ ๕๐ ปี พ.ศ. ๒๕๓๙ และเฉลิมพระเกียรติในสมัยทรงเจริญพระชนมพรรษาครบ ๗๒ พรรษา พ.ศ.๒๕๔๒ การก่อสร้างได้เริ่มอย่างจริงจังปี พ.ศ. ๒๕๓๕ แล้วเสร็จประกอบพิธียกข้อฟ้าและตัดลูกนิมิตโดยสมเด็จพระสังฆราช สมเด็จพระญาณสังวร เมื่อ ๒๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๔๒, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๒-๒๔๓.

ในระยะเวลากว่า ๒๐ ปีของพระธรรมทูตชุดที่สามนี้ พุทธศาสนิกชนได้เปลี่ยนแปลงไปมาก ในปีพ.ศ. ๒๕๔๕ องค์การยูเนสโกได้ประกาศให้พุทธศาสนาเป็นแหล่งมรดกโลก จึงทำให้พุทธศาสนิกชนและนักท่องเที่ยวจากทั่วโลกหลั่งไหลเข้ามาอย่างต่อเนื่อง อีกทั้งการคมนาคมขนส่งก็ได้รับการพัฒนาขึ้นมากทั้งทางรถยนต์ รถไฟ และเครื่องบิน มีโรงแรมที่พักเกิดขึ้นมากมาย ประกอบกับสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติมีนโยบายสนับสนุนให้พุทธศาสนิกชนไทยทั้งพระภิกษุและคฤหัสถ์ได้เดินทางมาศึกษาและสักการะสิ่งขลังสถาน เพื่อเป็นการสร้างศรัทธาและความเข้าใจอันดี เป็นอีกด้านหนึ่งของการสืบสานและเผยแผ่พระพุทธศาสนา จึงปรากฏว่าชาวพุทธไทยนิยมเดินทางมาจาริกแสวงบุญยังแดนพุทธภูมิเพิ่มขึ้นอย่างมาก ดังนั้นงานของพระธรรมทูตในช่วงหลายปีมานี้จึงให้ความสำคัญกับการให้ความรู้แก่ผู้จาริกแสวงบุญชาวไทย ภารกิจนี้จึงจะเป็นงานที่มีปริมาณมากขึ้นเรื่อยๆ พระธรรมทูตชุดนี้จึงมีภารกิจในการฝึกพระวิทยากรและให้การดูแลผู้จาริกแสวงบุญชาวไทยเป็นสำคัญอีกด้วย

ง. พระธรรมทูตชุดที่สี่ (พ.ศ. ๒๕๕๔ – ปัจจุบัน)

การทำงานของพระธรรมทูตชุดที่สี่นี้ เป็นการดำเนินการอย่างต่อเนื่องมาจากพระธรรมทูตชุดที่สาม เพราะพระเทพโพธิวิเทศ (วีรยุทธ์ วีรยุทธโธ) หัวหน้าพระธรรมทูตชุดที่ ๔ นี้ท่านก็อยู่ในคณะพระธรรมทูตชุดที่สามมาตั้งแต่เริ่มต้น และได้เป็นผู้บุกเบิกในการสร้างวัดไทยกุสินาราเฉลิมราชย์ และวัดไทยลุมพินี ตลอดจนเป็นเจ้าของอวาสการบริหารวัดทั้งสองและสร้างสรรค์โครงการต่างๆ ขึ้นมากมาย ผลงานต่างๆ ที่เกิดขึ้นในช่วงเวลานี้ ส่วนมากจึงเป็นโครงการที่ดำริหรือริเริ่มขึ้นในสมัยที่แล้วแต่ได้พัฒนาต่อเนื่องมา

สำหรับเป้าหมายของภารกิจที่ท่านหัวหน้าพระธรรมทูตชุดที่ ๔ ได้ประกาศไว้ เมื่อแรกเข้ามารับงาน ได้แก่ (๑) สถานงานเก่าที่ได้เริ่มดำเนินการไปแล้วร่วมกับหน่วยงานต่างๆ เช่น การเตรียมการอัญเชิญพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไปประดิษฐานที่วัดไทยกุสินาราฯ โครงการบูรณะปฏิสังขรณ์สถานที่ประสูติขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ที่ลุมพินีสถาน ประเทศเนปาล โดยเป็นความร่วมมือระหว่างกระทรวงวัฒนธรรม วัดสระเกศ มูลนิธิไทยพิงไทย กองทุนพัฒนาลุมพินี ประเทศเนปาล (๒) การปฏิบัติงานของพระธรรมทูตในประเทศอินเดีย-เนปาล ให้สอดคล้องกับการดำเนินงานของคณะสงฆ์ไทย และ (๓) ดูแลพุทธศาสนิกชนชาวไทยที่เดินทางไปแสวงบุญที่ประเทศอินเดีย เนปาล ซึ่งได้กล่าวว่าเป็นเรื่องที่สมเด็จพระพุทธอาจารย์ให้ความสำคัญมาก

การทำงานตามแนวทางของท่านหัวหน้าพระธรรมทูตชุดปัจจุบัน มีฐานแนวคิดการบูรณาการในลักษณะองค์ประกอบ ๓ คือ

- ๑) เจ้าภาพ คือ ต้องมีผู้รับผิดชอบดูแลงาน

๒) เอกีภาพ คือ จะต้องมอบหมายงานให้มีลักษณะมุ่งไปทางเดียวกัน ด้วยการสร้างเครือข่ายการทำงาน

๓) บูรณาภาพ คือ จะต้องทำให้เกิดวงจรสมบูรณ์ โดยนำเอาความหลากหลายมารวมเป็นหนึ่งเดียว ทำให้เกิดเห็นภาพองค์รวมขึ้น คือ สามารถมองเห็นในด้านดี ด้านเสีย และปัญหาอุปสรรคต่างๆ เกิดการทำงานที่มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น งานพระธรรมทูตนั้นจะวางไม่ได้ ต้องติดตามดูทุกขณะ นอกจากนั้นพระธรรมทูตสายประเทศอินเดียยังจะต้องพยายามสร้างเครือข่ายในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ด้วยวิธีการแสวงหากัลยาณมิตรทั้งที่เป็นญาติโยมผู้เดินทางมาแสวงบุญ พระสงฆ์ไทยที่มาศึกษาอยู่ในประเทศอินเดีย และทางราชการคือสถานทูตไทย^{๔๔}

ในสมัยที่ท่านดำรงสมณศักดิ์พระวิเทศโพธิคุณ ประธานสงฆ์วัดไทยกุสินาราเฉลิมราชย์ ท่านได้แสดงความเห็นเสนอมหาเถรสมาคมเมื่อ ๔ ธันวาคม ๒๕๔๖ ความว่า แต่เดิมวัดไทยได้สร้างขึ้นเพื่อคนไทยมาพักแสวงบุญเป็นหลัก มิใช่เพื่อคนพื้นเมือง พระสงฆ์จึงเน้นไปในการประกอบศาสนพิธี และส่งเสริมวัฒนธรรมไทย ประกอบกับพระสงฆ์ที่ไปทำงานพระธรรมทูตไม่ได้รับการฝึกเกี่ยวกับงานพระธรรมทูตมาก่อน เป้าหมายของงานพระธรรมทูตก็ไม่ชัดเจนพอ จึงทำให้การทำงานของวัดไทยในต่างประเทศไม่ค่อยเจริญก้าวหน้า จึงเห็นควรเสนอให้มีการพิจารณากำหนดแนวทางพัฒนาและบริหารจัดการของวัดและพระสงฆ์ไทยในต่างประเทศดังนี้

๑) สนับสนุนงานด้านพระธรรมทูต โดยการจัดอบรมให้พระธรรมทูตมีความรู้ สร้างความเข้าใจ ให้เกิดความมั่นใจและมีความสามารถในการปฏิบัติศาสนกิจได้ตามวัตถุประสงค์ สร้างพระธรรมทูตที่มีความสามารถให้มีเพียงพอต่อภารกิจ ช่วยเหลือให้เกิดความสะดวกในการออกหนังสือเดินทาง การขอวีซ่า และจัดสรรงบประมาณเพื่อช่วยในการปฏิบัติงาน เช่น นิตยภัต และค่าเดินทาง เป็นต้น

๒) สนับสนุนงานด้านการศึกษาและเผยแผ่ โดยการจัดทำแผนหรือโครงการที่มุ่งหมายให้บุคคลในพื้นที่ได้มีส่วนร่วมในการศึกษา ปฏิบัติธรรม การจัดการกิจกรรมทางวิชาการ โดยเฉพาะการตั้งโรงเรียนเพื่อการศึกษาสงเคราะห์สำหรับพระสงฆ์ สามเณร และเยาวชน ในพื้นที่ การจัดทำโครงการปฏิบัติธรรมอย่างต่อเนื่องในวัด การฝึกวิทยากร การจัดทำห้องสมุดเพื่อการค้นคว้า และจัดสัมมนาทางวิชาการร่วมกับคณะสงฆ์และหน่วยวิชาการในพื้นที่

๓) สนับสนุนด้านการสงเคราะห์ ได้แก่ ปัจจัยสี่ที่จำเป็นและเหมาะสมกับประชาชนในพื้นที่ เพื่อสร้างความผูกพันและความร่วมมือที่ดีระหว่างวัดกับประชาชน รวมถึงความสัมพันธ์กับหน่วยงานของรัฐทั้งในระดับท้องถิ่นและระดับประเทศ

^{๔๔} สัมภาษณ์พระราชรัตนรังสี (วีรยุทธ์ วีรยุทธ) ๙ กุมภาพันธ์ ๒๕๔๘, ใน พระมหาปรโมทย์ มหารีริโย (ปีกรม), “การศึกษาการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระราชรัตนรังสี (วีรยุทธ์ วีรยุทธ) ในฐานะพระธรรมทูตไทยประจำประเทศอินเดีย”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, หน้า ๔๕-๔๖.

๔) สนับสนุนด้านการประชาสัมพันธ์ในหลายรูปแบบ เพื่อเป็นการกระจายข้อมูลข่าวสารให้แพร่หลาย เป็นการสร้างการรับรู้และความเข้าใจที่ถูกต้อง

๕) สนับสนุนด้านการก่อสร้างและบูรณะ เพื่อให้วัดมีอาคารเสนาสนะที่มั่นคง แข็งแรง มีความพร้อมในการอำนวยความสะดวกในการประกอบ ศาสนพิธี เผยแผ่ ปฏิบัติธรรม รวมถึงให้ค้ำนึ่งถึงระบบนิเวศน์ภายในวัด เพื่อให้วัดมีความร่มรื่นเป็นรมณีสถาน ซึ่งจะเป็นสิ่งดึงดูดให้บุคคลสนใจและเข้ามาร่วม อาจกล่าวได้ว่าอาศัยสิ่งก่อสร้างและสถาปัตยกรรมนำบุคคลเข้าสู่ศาสนา

๖) สนับสนุนด้านการวางแผนการจัดการ สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติจะต้องประสานหารือและเสนอความเห็นต่อฝ่ายปกครองคณะสงฆ์ ตลอดจนส่วนราชการที่เกี่ยวข้อง เพื่อกำหนดนโยบาย เป้าหมาย และแผนการดำเนินงานของวัดไทยให้มีความชัดเจนและมีความต่อเนื่องให้สอดคล้องกับสภาพสังคม เศรษฐกิจและการเมือง เพื่อการเตรียมพร้อมของบุคลากรและงบประมาณมาสนับสนุนให้แก่วัดไทยในต่างแดนได้

จากข้อเสนอดังกล่าว ทำให้สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติได้จัดงบประมาณสนับสนุนแก่วัดไทยกุสินาราเฉลิมราชย์เป็นรายปี พร้อมส่งเสริมการปฏิบัติงานด้วยการจัดกิจกรรมชักจูงให้คนเข้ามาร่วมปฏิบัติธรรม ทั้งชาวไทยที่มาจากริกแสวงบุญและชาวท้องถิ่น เพื่อให้การเผยแผ่เป็นไปอย่างแพร่หลายและต่อเนื่อง อีกทั้งเห็นควรให้จัดตั้งกองทุนหรือมูลนิธิ เพื่อนำปัจจัยจากการบริจาคมาใช้บริหารจัดการภายในวัดโดยมีหน่วยงานทางราชการเข้าร่วมดูแล^{๔๕}

หลักการและนโยบายของพระเทพโพธิวิเทศ (วิริยฤทธิ์ วิริยทุโธ) ตั้งแต่ครั้งที่เป็นเจ้าอาวาสวัดไทยกุสินาราเฉลิมราชย์และวัดไทยลุมพินี ตามที่ได้ยกมากล่าวโดยสังเขปข้างต้นเหล่านี้ ย่อมชี้ให้เห็นถึงทิศทางของการขับเคลื่อนงานพระธรรมทูตในชุดปัจจุบันต่อมา

โครงการของพระเทพโพธิวิเทศ (วิริยฤทธิ์ วิริยทุโธ) ที่เริ่มมาตั้งแต่ครั้งที่เป็นประธานสงฆ์วัดไทยกุสินาราเฉลิมราชย์และวัดไทยลุมพินีและยังดำเนินต่อมาถึงปัจจุบัน ที่สำคัญ ได้แก่

๑) ด้านการศึกษาสงเคราะห์และการส่งเสริมการศึกษา

๑.๑ จัดตั้งโรงเรียนต้นกล้าเป็นโรงเรียนพุทธศาสนาวันอาทิตย์ขึ้น สอนวิชาพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรมไทย เสริมด้วยวิชาพื้นฐานที่สำคัญเช่น ภาษาอังกฤษ และคณิตศาสตร์ มีครูผู้สอนทั้งภิกษุชาวไทย ชาวพม่า และครูชาวอินเดีย สอนเป็นภาษาฮินดีและภาษาอังกฤษ และยังมีการปฏิบัติได้แก่การฝึกสมาธิ ฝึกงานศิลปะ เป็นต้น โรงเรียนเปิดสอนสองระดับคือ ระดับชั้นปีที่ ๑-๔ และระดับชั้นปีที่ ๕-๖ เปิดสอนปีละ ๕ เดือน ตั้งแต่พฤศจิกายน ถึง มีนาคม

๑.๒ จัดตั้งโครงการต้นกล้าพระพุทธศาสนา โดยให้ความอุปถัมภ์โรงเรียนในท้องถิ่น ๑๐ โรงเรียน ในด้านการจัดหาทุนการศึกษา ส่งเสริมการจัดกิจกรรมของโรงเรียน การให้

^{๔๕} มติมหาเถรสมาคม ครั้งที่ ๒/๒๕๔๗ เรื่อง รายงานการปฏิบัติศาสนกิจและการสนับสนุนวัดไทยกุสินาราเฉลิมราชย์ ประเทศอินเดีย.

โรงเรียนเหล่านั้นได้มาใช้พื้นที่วัดทำประโยชน์ ซึ่งจะเป็นการสร้างสัมพันธ์อันดีระหว่างวัดกับชุมชน และเป็นการช่วยประชาสัมพันธ์กิจกรรมของวัดให้กระจายไปในหมู่คนท้องถิ่น

๑.๓ ตั้งกองทุนการศึกษาสงเคราะห์สำหรับเยาวชนในโรงเรียนต้นกล้า และ ลูกหลานคนงานภายในวัด ตั้งแต่ระดับประถม จนถึงระดับปริญญาตรี

๑.๓ ตั้งกองทุนการศึกษาสำหรับพระภิกษุสามเณรในท้องถิ่น และนานาชาติที่เข้ามาศึกษาในสถาบันการศึกษาใกล้เคียง โดยเจ้าอาวาสของแต่ละวัดจะเป็นผู้นำเสนอผู้ขอรับทุนเข้ามา

๑.๔ ตั้งกองทุนสนับสนุนการศึกษาสำหรับพระนักศึกษไทยหรือผู้ที่มาช่วย ศาสนกิจของวัดมีทั้งระดับปริญญาตรี โท เอก โดยผ่านการเห็นชอบของคณะกรรมการวัด ทั้งนี้มี นโยบายว่า พระสงฆ์ไทยที่เข้ามาศึกษาต่อในประเทศอินเดีย และได้รับการสนับสนุนจากทางวัดนั้น จะต้องเข้ามาเรียนรู้การเผยแผ่ศาสนาธรรมด้วย โดยจะต้องฝึกฝนให้มีความรู้ทั้งทางด้านคันถธุระ และ วิปัสสนาธุระ กล่าวคือต้องสามารถแนะนำกรรมฐานอย่างง่ายให้บุคคลทั่วไปได้ นอกจากนี้ การที่วัดมี ทุนจำกัดจึงต้องกำหนดกรอบการให้ทุนไว้ว่า ผู้รับทุนนั้นจะต้องตอบแทนด้วยการสร้างคุณประโยชน์ ให้แก่ชุมชนที่ตนศึกษาเล่าเรียน เช่น พระนักศึกษากองทุนพระพุทธสยัมภูญาณ ก็ช่วยบรรยายประวัติ นำสวดมนต์ภาวนาแก่ญาติโยมที่มาในพื้นที่ตนศึกษาอยู่ และจะต้องจัดทำโครงการอันเป็นประโยชน์ ต่องานประกาศพระศาสนา เช่น พระนักศึกษามหาวิทยาลัยโครักขปุรี ได้จัดทำโครงการส่งเสริมงาน วิชาการผลิตสื่อทางพระพุทธศาสนา พระนักศึกษามหาวิทยาลัยพาราณสี ได้จัดทำโครงการอบรมพระ ธรรมวิทยากร เป็นต้น

๑.๕ ตั้งกองทุนการศึกษาสงเคราะห์เพื่อช่วยเหลือกุลการศึกษาแก่ผู้ที่มีรายขอทั่วไป และเพื่อช่วยทำนุบำรุงสถานการศึกษา หรืออุปกรณ์การศึกษา แก่โรงเรียนในท้องถิ่น

๒) ด้านการเผยแผ่นั้น นอกจากจะส่งเสริมการบวชเรียนของคนท้องถิ่นแล้ว ยังพัฒนา สื่อเพื่อการเผยแผ่ให้มีความหลากหลายมากขึ้น ทั้งหนังสือธรรมะที่มีทั้งภาษาไทย ภาษาอังกฤษ ภาษา เนปาลี (ภาษาราชการ) ภาษาเนวารี (ภาษาท้องถิ่น) ซีดีรอม การจัดตั้งวิทยุกระจายเสียง หอกระจาย ข่าว สื่อมัลติมีเดีย เช่น โทรทัศน์วงจรปิดเพื่อการเผยแผ่พุทธประวัติ และพระราชกรณียกิจของ กษัตริย์ไทย วัฒนธรรมไทย และการปฏิบัติศาสนกิจของสงฆ์ไทย สงฆ์เนปาล เป็นต้น ทั้งนี้ท่านได้ให้ ข้อสังเกตไว้ว่า วัดสมัยนี้ส่วนใหญ่มีทุนแต่ขาดบุคคลากรที่จะมาปฏิบัติได้ดี ทำให้การเผยแผ่จึงยังไม่ ประสบผลสำเร็จ นอกจากนี้ยังส่งเสริมการเรียนรู้ โดยจัดทำวาร เอกลักษณ์ หนังสือ เพื่อการค้นคว้า ทางด้านศาสนา และวัฒนธรรมไทย มีห้องสมุดให้บริการแก่ชุมชน และจัดประชุมสัมมนาวิชาการทาง พระพุทธศาสนาร่วมกับมหาวิทยาลัย และวัด ทั้งของไทย อินเดีย และนานาชาติ จัดทำพิพิธภัณฑ์ แสดงพระพุทธปฏิมากรสำคัญในประเทศไทย พระพุทธรูปในแต่ละประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนา และรูปเหมือนพระสงฆ์ไทย ผู้ทำคุณประโยชน์ต่อพระพุทธศาสนา เป็นต้น

๓) การสาธารณสุขสงเคราะห์เพื่อมนุษยธรรมแบบกิจการถาวร เช่น กุสินาราคลินิกซึ่ง ต่อมาได้พัฒนาเป็นโพลีคลินิก มีอาคารพยาบาล ห้องจ่ายยา ห้องเอกซเรย์ ห้องตรวจเลือด รวมถึง ศาลาไทย ที่วิปัสสนา บรรยายธรรมเพื่อรักษาผู้ป่วยด้วยธรรมเภสัช มีอาคารที่พักผู้แสวงบุญ

วัตถุประสงค์เพื่อบริการสาธารณกุศลแก่ผู้แสวงบุญทุกชาติทุกศาสนา และประชาชนในท้องถิ่นไม่เลือกชั้นวรรณะ

การสาธารณสงเคราะห์แบบกิจกรรมเป็นครั้งคราว เช่น การช่วยค่าทำศพแก่คนยากไร้ การแจกผ้าห่ม อาหารแห้ง แก่คนยากจน หรือแทรกการเผยแผ่พระศาสนาเข้าไปด้วย เช่น การแจกของให้ชาวบ้าน ในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา หรือวันสำคัญของประเทศไทย นอกจากนี้เมื่อมีเหตุเภทภัยเกิดขึ้นในพื้นที่หรือบริเวณใกล้เคียง พระธรรมทูตไทยได้ทำหน้าที่เป็นตัวแทนของคณะสงฆ์และชาวไทยในการให้ความช่วยเหลืออย่างเต็มที่และทันท่วงที เช่น กรณีแผ่นดินไหวในประเทศเนปาลที่เพิ่งเกิดขึ้น อีกทั้งยังมีการวางแผนในการช่วยฟื้นฟูเป็นระยะอย่างต่อเนื่องเป็นระบบ

การนำพาผู้คนที่ท้องถิ่นให้ทำสาธารณประโยชน์และการสร้างกิจกรรมสาธารณสงเคราะห์พิเศษขึ้นมาเป็นครั้งคราว เช่น การนัดวันผู้สูงอายุมาตรวจโรคเฉพาะทาง การแนะนำเขตปลอดการขับถ่ายอุจจาระปัสสาวะใกล้พุทธสถาน การขุดลอกบ่อสาธารณะ การจัดทำสวนยาสมุนไพรในชุมชน เป็นต้น ล้วนเป็นการสร้างสัมพันธ์ไมตรีและสร้างภาพลักษณ์ของคณะสงฆ์ไทย และเป็นการประกาศเกียรติคุณของพระพุทธศาสนาอีกทางหนึ่ง^{๔๖}

๔) ด้านสาธารณูปการ จากที่เริ่มสร้างวัดไทยขึ้นอีกหลายแห่งตั้งแต่สมัยพระธรรมทูตชุดที่แล้ว ปัจจุบันการสร้างวัดไทยเกิดขึ้นมากมาย ทั้งนี้เพราะได้รับการสนับสนุนจากแรงศรัทธาของพุทธศาสนิกชนชาวไทย รวมกลุ่มกันมาซื้อที่ดินสร้างวัดโดยเสรี จำนวนวัดตามทำเนียบรายชื่อวัดอย่างเป็นทางการประกาศโดยหัวหน้าพระธรรมทูต มีถึง ๒๖ วัด แต่หากจะรวมวัดที่อยู่ในระหว่างก่อสร้างก็ยังมีอีกมาก ซึ่งทางหัวหน้าพระธรรมทูตรูปปัจจุบันท่านมีความเห็นว่า หากกลุ่มใดมีกำลังสร้างได้ก็ให้ทำไป เพราะเป็นการช่วยกันเผยแผ่ศาสนาอีกทางหนึ่ง การไปสร้างวัดที่อินเดีย มีวัดทางการของไทย โดยรัฐบาลเพียงวัดเดียว คือ วัดไทยพุทธคยา นอกนั้นใช้จดทะเบียนเป็นสมาคมฯ แล้วไปขอสร้างวัดขึ้น แต่ละวัดก็จะขึ้นกับสมาคม โดยกรรมการบริหารสมาคมมีอำนาจเต็มในการคัดเลือกเจ้าอาวาส กรณีวัดไทยเชตวันมหาวิหาร และวัดไทยกุสินาราเฉลิมราชย์นั้น แม้ขึ้นอยู่กับสมาคมฯ แต่ท่านหัวหน้าพระธรรมทูตรูปปัจจุบัน ได้เป็นผู้เริ่มโครงการสร้างมาแต่ต้น และท่านเป็นกรรมการสมาคมด้วย จึงทำให้สามารถวางนโยบายไปด้วยกันได้ ปัญหานี้จึงทำให้วัดต่างๆ ไม่ได้อยู่ภายใต้การดูแลของคณะสงฆ์ไทยทั้งหมด กรรมการวัดจะตั้งใครเป็นเจ้าอาวาสก็ได้ จะบริหารจัดการอย่างไรก็ได้ จึงเป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้การทำงานของพระธรรมทูตยังไม่เป็นเอกภาพ สำหรับวัดในประเทศอินเดียที่เป็นดำริของหัวหน้าพระธรรมทูตรูปปัจจุบันที่กำลังเตรียมการสร้างได้แก่ วัดไทยนวราชรัตนาราม วัดปากกุสินารา

^{๔๖} สัมภาษณ์พระราชรัตนรังษี (วีรยุทธ์ วีรยุทธ) ๒๕ มกราคม ๒๕๔๘, ใน พระมหาปรโมทย์ มหาวิริโย (ปีกรม), “การศึกษาการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระราชรัตนรังษี (วีรยุทธ์ วีรยุทธ) ในฐานะพระธรรมทูตไทยประจำประเทศอินเดีย”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, หน้า ๕๗-๗๘.

บรมธาตุสถิต และที่กำลังก่อสร้างอยู่ในประเทศเนปาล ได้แก่ วัดพระราชวังกบิลพัสดุ์ และวัดไทยนิโครธาราม^{๔๗}

เรื่องการสร้างโครงการขนาดใหญ่เป็นถาวรวัตถุตามนโยบายของหัวหน้าพระธรรมทูตยุคปัจจุบันนี้ ยังมีที่น่าสนใจอีกโครงการหนึ่งคือ โครงการสร้างวัดสุวรรณภูมิพุทธชยันตี ที่บริเวณใกล้กับสนามบินสุวรรณภูมิ ประเทศไทย โดยพระมหาคมสรณ์ โฆษกพระธรรมทูตชุดปัจจุบัน ได้เล่าถึงวัตถุประสงค์ว่า เพื่อให้ชาวไทยที่ไม่มีโอกาสเดินทางไปแสวงบุญอินเดียได้บ่อยครั้ง สามารถมาทำบุญสักการะเจดีย์พุทธคยาที่วัดนี้แทน ซึ่งจะสร้างเลียนแบบเจดีย์พุทธคยาองค์จริง และวัดนี้ยังใช้เป็นที่พักของพระธรรมทูตที่เดินทางกลับมาพักที่ประเทศไทยในบางช่วงเวลา และเป็นที่พักของพุทธศาสนิกชนที่เตรียมตัวจะเดินทางไปแสวงบุญที่อินเดียและเนปาลได้ด้วย ดังนั้นโครงการนี้จึงเป็นงานใหญ่และใช้เงินทุนสูงอีกงานหนึ่งของพระธรรมทูตสายอินเดีย-เนปาลที่จัดขึ้นเพื่อสนองตอบพุทธศาสนิกชนไทยในประเทศไทย

การดำเนินงานของพระธรรมทูตอีกรูปหนึ่งให้เห็นควรมามากกว่าไว้ ได้แก่ พระครูสิทธิปริยัติวิเทศ (ดร.พระมหาฉลอง จนทศิริ) รองหัวหน้าพระธรรมทูตชุดปัจจุบัน อดีตเลขาธิการพระธรรมทูตชุดที่ ๓ และเคยดำรงตำแหน่งเลขาธิการองค์การสงฆ์นานาชาติในพุทธคยา (International Buddhist Council of Bodhgaya : IBC) ด้วย ปัจจุบันท่านยังดำรงตำแหน่งรองประธานบริหารองค์การสาธยายพระไตรปิฎกนานาชาติ (International Tripitaka Chanting Concil : ITCC) ของชาวพุทธเถรวาท ซึ่งจัดเทศกาลสาธยายพระไตรปิฎกขึ้นที่พุทธคยาราวเดือนธันวาคมของทุกปี ต่อเนื่องมาเป็นเวลา ๘ ปีแล้ว ท่านได้กล่าวถึงที่มาและประโยชน์ของการเข้าไปร่วมก่อตั้งและบริหารองค์การเหล่านี้ว่า การก่อตั้ง IBC เริ่มมาจากจากวัตถุประสงค์เพื่อให้พระสงฆ์จากวัดต่างๆ ในเขตพุทธคยาได้ช่วยเหลือกันเมื่อวัดใดเกิดปัญหาขึ้น และร่วมมือกันขับเคลื่อนการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ร่วมกันพัฒนาพุทธคยาให้ร่มรื่นสวยงาม เป็นระเบียบเรียบร้อย อีกทั้งร่วมกันให้การต้อนรับชาวพุทธทุกเชื้อชาติที่เดินทางเข้ามาสู่พุทธคยา ส่วน ITCC นั้น จุดประสงค์หลักก็เพื่อสร้างความเป็นปึกแผ่นของชาวพุทธในการทำกิจกรรมที่เป็นรูปธรรมร่วมกัน ITCC ได้จดทะเบียนเป็นองค์กรถูกต้องตามกฎหมายของอินเดีย และเมื่อปีพ.ศ. ๒๕๕๐ ได้จัดประชุมพระเถระนานาชาติขึ้นเพื่อร่างธรรมนูญขององค์กรที่ จัดประชุม ณ ตึกมหาธาตุวิทยาลัย วัดมหาธาตุฯ ปัจจุบันชาติสมาชิกจะผลัดกันเป็นเจ้าภาพงานสาธยายพระไตรปิฎกรายละ ๒ ปี การก่อตั้งองค์กรร่วมมือระหว่างชาวพุทธนานาชาติที่สำเร็จขึ้นได้นี้ ต้องยอมรับว่าเป็นเพราะพระธรรมทูตไทยมีส่วนช่วยผลักดันและประสานงานเป็นอย่างมาก

นอกจากนี้ ดร.พระมหาฉลอง ยังได้สานต่อกิจกรรมการเสริมสร้างการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาตามแนวทางที่ท่าน ดร. อัมเบตการ์ รัฐบุรุษชาวพุทธอินเดียได้ทำไว้คือ การช่วยให้

^{๔๗} สัมภาษณ์พระครูปริยัติโพธิวิเทศ (ดร.พระมหาคมสรณ์) โฆษกพระธรรมทูต เมื่อวันที่ ๒๘ มกราคม ๒๕๕๘.

ชาวพุทธใหม่ให้สามารถรวมตัวกันได้ ท่านพระมหาฉลองเล่าให้ฟังว่า ปัจจุบันชาวอินเดียมีความปรารถนาจะเป็นพุทธศาสนิกชนมากขึ้น แต่ยังมีช่องทาง ดังนั้นท่านจึงได้ใช้ความสัมพันธ์ที่ดีกับนักการเมืองและข้าราชการระดับสูงของรัฐพิหาร ช่วยให้เกิดการรวมตัวของชาวพุทธได้ดีขึ้น โดยการขอให้เจ้าหน้าที่ทางการเป็นผู้สำรวจ และรวบรวมผู้ที่ต้องการประกาศตนเป็นพุทธมามกะในแต่ละชุมชน เมื่อรวมได้จำนวนหนึ่งแล้วท่านพระมหาฉลองก็จะไปพบชาวบ้านเหล่านั้นและพานำประกาศตนเป็นพุทธมามกะ เทศนาการปฏิบัติตนแบบชาวพุทธ เอื้อเฟื้อด้วยการสร้างพุทธสถานและมอบพระพุทธรูปไว้ให้ อย่างไรก็ตามสิ่งที่สำคัญคือยังขาดศาสนทายาทที่เป็นภิกษุชาวอินเดียเองที่จะไปเป็นหลักให้แก่ชุมชนนั้น^{๔๘}

ส่วนโครงการอื่นๆ ที่พระมหาฉลองและพระธรรมทูตท่านอื่นๆ ดำเนินมาจนถึงปัจจุบันก็มีลักษณะทำนองเดียวกันกับที่กล่าวมาแล้วคือ การส่งเสริมคนท้องถิ่นให้ได้บวชเรียน กิจการสงเคราะห์สังคมในด้านต่างๆ การสร้างสัมพันธ์กับคนทุกระดับในตั้งแต่ข้าราชการ นักการเมือง พ่อค่านักกฎหมาย นักวิชาการ ไปจนถึงชนวรรณะต่ำ เพื่อความเกื้อกูลต่อการเผยแผ่ศาสนาในมิติต่างๆกันไป และการก่อสร้างอาคารสถานที่ซึ่งมีจำนวนมากและมีขนาดใหญ่โตขึ้นกว่ายุคสมัยอดีต

สำหรับเทคนิคการเผยแผ่ที่มีความโดดเด่นขึ้นมากมาอย่างมากในยุคนี้คือ เทคโนโลยีสารสนเทศ และการประชาสัมพันธ์ผ่านสื่อสารมวลชน ไม่ว่าจะเป็นการใช้โซเชียลมีเดีย เช่น เฟสบุ๊ก เวปไซด์ การสร้างเครือข่ายโดยเข้าถึงสื่อสารมวลชนทั้งภาคโทรทัศน์ วิทยุ หรือ สิ่งพิมพ์ ท่านหัวหน้าพระธรรมทูตทำหน้าที่เสมือนแบรนด์แอมบาสเดอร์ ในการให้ข่าวแก่สื่อ นำพาสื่อมวลชนเข้าชมโครงการต่างๆ ของพระธรรมทูตอินเดีย-เนปาล สร้างศรัทธาเชิญชวนพุทธศาสนิกชนชาวไทยให้เดินทางมาจาริกแสวงบุญในแดนพุทธภูมิมากขึ้น ซึ่งก็ประสบความสำเร็จอย่างยิ่ง นอกจากจะทำให้ผู้แสวงบุญได้รับความรู้อย่างถูกต้องและเพิ่มพูนศรัทธาในพระศาสนายิ่งขึ้นแล้ว การมาของผู้แสวงบุญจำนวนมากเป็นที่มาของเงินทุนในการเผยแผ่พระพุทธรศาสนา ทำให้กิจการงานพระธรรมทูตอินเดีย-เนปาลถูกรับรู้อยู่ในสายตาของพุทธศาสนิกชนไทยอย่างต่อเนื่อง ในขณะที่เดียวกันการไหลบ่าของผู้แสวงบุญเข้าสู่อินเดีย ก็ได้้นำเอาความเจริญทางวัตถุและเศรษฐกิจมาสู่ชาวอินเดีย ทำให้ชีวิตความเป็นอยู่ของชาวอินเดียดีขึ้นถือเป็นการตอบแทนคุณให้แก่แผ่นดินที่ให้กำเนิดพระพุทธรศาสนาประการหนึ่ง นอกจากนี้ยังเป็นการแสดงถึงความสำคัญของพระพุทธรศาสนาและความเจริญของผู้เป็นพุทธศาสนิกชน ซึ่งจะประทับอยู่ในความรู้สึกของชาวอินเดีย และส่งผลต่อการยอมรับเพื่อการเผยแผ่พระพุทธรศาสนาอีกทางหนึ่ง

^{๔๘} สัมภาษณ์พระครูสิทธิปริยัติวิเทศ (ดร.พระมหาฉลอง จันทศิริ) เจ้าอาวาสวัดไทยไวสาตี เมื่อวันที่ ๑๔ มิถุนายน ๒๕๕๘.

๓.๔ ประเมินการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมทูตไทยสายอินเดีย-เนปาล

จากข้อมูลแนวทางดำเนินงานของหัวหน้าพระธรรมทูตทุกชุด และกิจกรรมสนับสนุนการเผยแผ่ศาสนาของเหล่าพระธรรมทูตที่ได้รับรวบรวมมานี้ ผู้วิจัยจึงขอประเมินงานการเผยแผ่ของพระธรรมทูตสายอินเดีย-เนปาล ตามองค์ประกอบในการประกาศพระศาสนาของพระพุทธเจ้า ใน ๓ ด้านไว้ดังนี้

๓.๔.๑ ด้านหลักการ

พระธรรมทูตส่วนใหญ่ยังคงรักษาไว้ซึ่งหลักการที่พระพุทธองค์ทรงวางไว้ให้ ได้แก่

(๑) ด้านหลักการแห่งพระธรรมวินัย ที่ให้คงความบริสุทธิ์ของพระธรรมคำสอนไว้นั้น พระธรรมทูตยังคงยึดคำสอนตามพระบาลีในการเทศนาสั่งสอนแก่ประชาชนทั่วไป

(๒) ด้านหลักการเผยแผ่นั้นก็ได้คำนึงถึงอุดมการณ์ของการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ที่มุ่งเกื้อกูลผู้คนให้ได้รับประโยชน์ โดยช่วยเหลือทั้งคนไทยที่เดินทางไปแสวงบุญและคนท้องถิ่น

(๓) ด้านหลักคุณธรรมของผู้เผยแผ่นั้น พระธรรมทูตจำนวนไม่น้อยเป็นผู้มีเจตนาตั้งมั่นในการไปเผยแผ่พระศาสนา เป็นผู้มีความเสียสละ ยอมละทิ้งความสะดวกสบายกว่าที่เคยได้รับในบ้านเกิดเมืองนอน ไปทำงานเป็นพระธรรมทูตอย่างจริงจังอยู่ในประเทศอินเดียหลายปีต่อเนื่อง (ที่กล่าวเช่นนี้เพราะพระธรรมทูตจำนวนไม่น้อยอีกเช่นกัน ที่มีชื่อเป็นพระธรรมทูตและมีตำแหน่งดูแลโครงการในอินเดีย แต่ใช้เวลาส่วนใหญ่อยู่ในประเทศไทย และให้เวลากับการเผยแผ่พระพุทธศาสนาสู่คนท้องถิ่นเป็นสัดส่วนที่น้อยมากเมื่อเทียบกับความหมายของชื่อพระธรรมทูตสายอินเดีย) พระธรรมทูต (โดยเฉพาะในยุคแรกๆ ที่เป็นช่วงของการบุกเบิกนั้น) นับเป็นผู้มีความกล้าหาญอดทนในการเผชิญปัญหาและอุปสรรคต่างๆ มีเมตตากรุณาช่วยเหลือผู้เดือดร้อนทั้งคนไทยและคนอินเดียท้องถิ่น คิดหาโครงการเพื่อสร้างเสริมคุณภาพชีวิตให้แก่ชุมชน ดำรงตนอยู่ในศีลวัตรของสมณะเพื่อสร้างศรัทธาและเป็นแบบอย่างที่ดี

๓.๔.๒ ด้านวิธีการ

เมื่อนำมาประเมินใน ๓ มิติ จะพบว่า

(๑) มิติด้านวิชาการ ที่หมายถึง การทำให้ผู้คนเข้าใจหลักธรรมคำสอนนำไปปฏิบัติได้เกิดผลนั้น เห็นว่า พระธรรมทูตได้ดำเนินรอยตามเทคนิคหรือลีลาการเทศนาสั่งสอนของพระพุทธเจ้า แล้วนำมาประยุกต์ด้วยเทคโนโลยีสมัยใหม่ แต่ที่ยังไม่สามารถพิสูจน์หรือวัดผลได้คือ ความสัมฤทธิ์ในด้านความเข้าใจและการนำไปปฏิบัติเกิดผลหรือไม่ ซึ่งในสมัยพุทธกาลนั้นพระพุทธเจ้า พระอรหันต์ และพระเถระสาวก ท่านสามารถประเมินผลของผู้ที่รับคำสอนได้ด้วยตัวท่านเองทั้งอาจเป็นเพราะญาณทัศนะและความติดตามใกล้ชิดของผู้สอนและผู้รับคำสอน แต่ในสมัยปัจจุบันการประเมินผล

สัมฤทธิ์อาจเป็นไปได้ยาก แต่หากจะวางแนวทางในการติดตามวัดผลขึ้นมาบ้าง ก็ย่อมเป็นการดีกว่าไม่มีการติดตามวัดผลเลย

(๒) มิติด้านกิจการ ที่หมายถึง การขยายพื้นที่ประกาศหลักธรรมคำสอนให้เข้าถึงผู้คนได้มากขึ้น เพื่อประโยชน์ของผู้คนเหล่านั้น กรณีนี้ก็เช่นกันเป็นสิ่งที่ควรตั้งข้อสังเกตว่าใช้สิ่งใดเป็นตัววัด ในสมัยพุทธกาลวัดจากการขยายของพื้นที่ที่มีผู้รู้หลักธรรมคำสอนของพระพุทธองค์และจำนวนภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ที่เพิ่มขึ้น แต่ในการทำงานของพระธรรมทูตสายอินเดีย-เนปาล ยังไม่สามารถนับจำนวนพุทธศาสนิกชน หรือผู้ที่มีศรัทธาในแนวทางคำสอนของพระพุทธศาสนาเพิ่มขึ้นได้ ในขณะที่หากวัดจากจำนวนวัดพุทธไทยที่มีการสร้างขึ้นในพื้นที่ต่างๆ กระจายไปจำนวนมากในช่วงหลังมานี้ และตีความว่าเป็นการได้ขยายพื้นที่ประกาศเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้เป็นที่รู้จัก และใช้เป็นจุดศูนย์กลางในการช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์บ้าง ก็อาจนับว่าเป็นไปได้

(๓) มิติด้านองค์กร ที่หมายถึง การบริหารกิจการคณะสงฆ์ให้อยู่ร่วมกันอย่างเรียบร้อย สร้างความเลื่อมใสให้แก่ผู้พบเห็น สามารถทำกิจตามหน้าที่เพื่อประโยชน์ตนและประโยชน์ของส่วนรวมได้เป็นอย่างดี กรณีนี้ในภาพรวมแล้วงานพระธรรมทูตได้พัฒนาไปมาก ทั้งด้านการมีหลักสูตรให้ความรู้และเตรียมความพร้อมของพระภิกษุที่จะไปทำหน้าที่พระธรรมทูต มีหน่วยงานประสานงานด้านกิจการพระธรรมทูต และมีพระเถระที่ได้รับมอบหมายจากมหาเถรสมาคมให้เป็นผู้กำกับดูแลกิจการพระธรรมทูตอย่างเป็นทางการ การดำเนินการเหล่านี้ย่อมเอื้อให้งานพระธรรมทูตมีความเจริญก้าวหน้า หากแต่ว่ายังขาดนโยบายที่มีความชัดเจน ทั้งเป้าหมายหลัก เป้าหมายรอง เป้าหมายและแผนการทำงานทั้งระยะสั้นและระยะยาว ที่ควรกำหนดชัดจากส่วนกลางให้แก่สำนักงานพระธรรมทูต ภายใต้การอนุมัติของมหาเถรสมาคม ทั้งนี้เพราะปัจจุบันพระธรรมทูตต่างทำงานตามความเหมาะสม ความน่าจะเป็นในทัศนะของตน ท่านใดมีกำลังมีแรงสนับสนุนมาก ก็สามารถทำได้มาก ท่านใดมีน้อยก็ไม่สามารถทำได้และอาจท้อหรือหมดกำลังใจไปในเวลาหนึ่ง โดยท่านเหล่านี้ต่างบอกเป็นเสียงเดียวกันว่า ไม่มีนโยบายในการปฏิบัติงานเผยแผ่ที่ชัดเจน

๓.๔.๓ ด้านเป้าหมาย

ในช่วงการทำงานของพระธรรมทูตยุคแรกๆ นั้น ยังคงมีเป้าหมายหลักเพื่อการนำพระพุทธศาสนาคืนกลับสู่คนอินเดีย เป็นการทดแทนคุณแดนพุทธภูมิด้วย ดังนั้นการดำเนินการของพระธรรมทูตส่วนใหญ่จึงเป็นโครงการเพื่อเผยแผ่หลักธรรมคำสอนสู่คนท้องถิ่น สร้างการรับรู้ให้เกิดขึ้นในชุมชน สร้างสัมพันธภาพกับชาวบ้าน ศาสนาอื่นและวัดของชาติอื่นๆ ด้วย ที่สำคัญคือหาทางสร้างศาสนทายาทให้เกิดขึ้น แต่เมื่อมาถึงพระธรรมทูตยุคหลังโดยเฉพาะยุคปัจจุบัน เป้าหมายหลักและพันธกิจ ได้เปลี่ยนมาสู่การดูแลพุทธศาสนิกชนไทยที่เดินทางไปแสวงบุญ และการสร้างวัดจำนวนมากขึ้นและมีความใหญ่โต แม้แต่การมาสร้างวัดในเมืองไทยก็เป็นพันธกิจของพระธรรมทูตชุดปัจจุบันไปด้วย แต่หากมองในแง่บวกและอิงเพียงเป้าหมายหลักของการเผยแผ่พระศาสนา ที่ว่าเพื่อ

เกือบทั่วโลก เพื่อประโยชน์แก่ผู้คนและช่วยสร้างสันติสุขทั่วโลก อย่างไรก็ตามพระธรรมทูตก็ได้ชื่อว่า เป็นเนือนาบุญผู้ดำรงตนในแนวทางนั้น

ทั้งนี้อาจกล่าวโดยรวมได้ว่า พระธรรมทูตส่วนใหญ่มีพัฒนาการเรียนรู้ สามารถปรับวิธีการทำงานเข้ากับความเป็นไปได้อย่างดีโดยมิได้ทำให้พระธรรมวินัยคลาดเคลื่อนไป วิธีการของพระธรรมทูตแต่ละรุ่นปรับเปลี่ยนตามภาวะของเศรษฐกิจ การเมือง กระแสสังคม และที่สำคัญคือ วิสัยทัศน์ของหัวหน้าพระธรรมทูต พระธรรมทูตชุดปัจจุบันสามารถนำเอาศรัทธาของพุทธศาสนิกชนไทยมาก่อให้เกิดผลสนับสนุนงานเผยแผ่พระศาสนาในอินเดียได้อย่างมาก ซึ่งอาจมองดูอย่างผิวเผินอาจเห็นเป็นพัฒนาการที่ผสมผสานกันได้อย่างลงตัว แต่หากพิจารณาอย่างลึกซึ้งแล้วผู้วิจัยเห็นว่าไม่สอดคล้องกับวิธีการและเป้าหมายของการเผยแผ่พระพุทธศาสนาสู่ดินแดนอื่นดังที่เคยเป็นมาในประวัติศาสตร์ ที่ทุกครั้งการเผยแผ่พระพุทธศาสนาเน้นสร้างศรัทธาและการยอมรับของชนท้องถิ่นนำมาซึ่งการเกิดขึ้นของศาสนทายาทและความสามารถตั้งมั่นของพระศาสนาในดินแดนนั้นได้ จริงอยู่ที่งานของพระธรรมทูตชุดปัจจุบันยังมีส่วนที่เผยแผ่แก่คนท้องถิ่นอยู่ด้วยก็ตาม แต่เมื่อพิจารณาสัดส่วนและความเข้มข้นกลับลดลงเมื่อเทียบกับงานพระธรรมทูตอินเดียในยุคแรกๆ และเมื่อเทียบกับเงินทุนที่มีมากขึ้น ดังนั้นพระธรรมทูตจึงควรหันมาเน้นกิจกรรมที่สามารถเปิดโอกาสให้คนท้องถิ่นได้เข้าถึงพระพุทธศาสนามากขึ้นโดยมีวัดไทยทั้งหลายที่มีอยู่จำนวนมากเป็นศูนย์กลาง

๓.๕ สรุป

จากการศึกษาการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของไทยในยุคปัจจุบัน ผ่านนโยบายของรัฐและคณะสงฆ์ไทยโดยมหาเถรสมาคมแล้วพบว่า ตั้งแต่พุทธศักราช ๒๕๐๕ เป็นต้นมา รัฐไม่ได้เข้ามาบริหารกิจการคณะสงฆ์โดยตรงเช่นในอดีตเมื่อครั้งการปกครองโดยระบอบกษัตริย์ แต่รัฐได้ให้การสนับสนุนมหาเถรสมาคม ซึ่งเป็นคณะผู้บริหารคณะสงฆ์ระดับสูงสุดโดยการจัดตั้งหน่วยงานราชการ ได้แก่สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติขึ้นมา ทำหน้าที่ประสานงานและสนองนโยบายของมหาเถรสมาคม ตามพ.ร.บ.คณะสงฆ์ (ฉบับแก้ไข) พ.ศ. ๒๕๓๕ ที่ใช้อยู่ในปัจจุบัน ได้กำหนดบทบาทและหน้าที่ของมหาเถรสมาคมไว้ ๖ ประการ คือ (๑) งานการปกครองคณะสงฆ์ (๒) งานการเผยแผ่ (๓) งานศาสนศึกษา (๔) งานสาธารณูปการ (๕) งานศึกษาสงเคราะห์ของสงฆ์ (๖) งานสาธารณสงเคราะห์ของสงฆ์

สำหรับการศึกษาพระปริยัติซึ่งเป็นงานด้านศาสนศึกษา ที่มีส่วนสำคัญต่อการจรรโลงและเผยแผ่พระพุทธศาสนา ที่ได้รับการอุปถัมภ์อย่างดียิ่งมาโดยตลอดในประวัติศาสตร์นั้น คณะสงฆ์ปัจจุบันได้ให้ความสำคัญต่อเนื่องและได้พัฒนาขึ้นอีกรูปแบบหนึ่ง ได้แก่ การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกสามัญศึกษา ซึ่งเป็นการจัดการศึกษาในแก่เยาวชนที่ยากจนได้เข้ามาบวชเป็นภิกษุสามเณร เพื่อ

ศึกษาเรียนรู้พุทธธรรมควบคู่ไปกับวิชาทางโลก โดยใช้วัดเป็นสถานที่ศึกษา ซึ่งก็จัดอยู่ในงานการศึกษาสงเคราะห์ไปในตัวด้วยเช่นกัน

ด้านการเผยแผ่นั้น คณะสงฆ์ได้ให้ความสำคัญกับเผยแผ่เชิงรุกกล่าวคือ การที่พระภิกษุเป็นฝ่ายนำหลักธรรมคำสอนเข้าไปสู่ประชาชนทุกถิ่นที่ หาวิธีการที่จะเข้าถึงประชาชนให้ได้มากขึ้น นำความรู้ทางพระพุทธศาสนาที่ถูกต้องเข้าสู่ประชาชน สร้างศรัทธาและประโยชน์ให้แก่ประชาชน คณะสงฆ์จึงดำเนินการหลากหลายวิธี โดยกระจายเข้าสู่ชุมชนผ่านทางวัดในท้องถิ่นและสำนักงานพระพุทธศาสนาสาขาประจำท้องถิ่นเป็นหน่วยประสานงานหลักต้นนโยบาย คณะสงฆ์ได้ตั้งคณะกรรมการเผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติขึ้น ซึ่งได้จัดทำแผนแม่บทการเผยแผ่พระพุทธศาสนา พ.ศ. ๒๕๕๔-๒๕๕๙ โดยมียุทธศาสตร์ครอบคลุมทั้งด้านการอุปถัมภ์และพัฒนาบุคลากรผู้ทำหน้าที่เผยแผ่ พัฒนาตัวงานการเผยแผ่ และการสร้างเครือข่ายเพื่อการเผยแผ่ แต่อย่างไรก็ตามตัวชี้วัดผลที่ใช้ล้วนเป็นเชิงปริมาณได้แก่ จำนวนบุคลากร จำนวนครั้ง จำนวนคนเข้าร่วม เป็นต้น

งานการเผยแผ่เชิงรุกที่สำคัญอีกด้านหนึ่งคืองานพระธรรมทูต พระธรรมทูตต่างจากพระธรรมกถึกหรือพระนักเทศน์ที่พระนักเทศน์จะทำงานเผยแผ่เชิงตั้งรับ ให้ความรู้เทศนาสอนธรรมและประกอบศาสนพิธีให้แก่ประชาชนที่เดินทางเข้ามาที่วัด หรือสถานที่จัดพิธี ในขณะที่พระธรรมทูตจะต้องเป็นฝ่ายเดินเข้าไปหาประชาชนและหาวิถีทางที่จะเข้าถึง มีการวางแผนการทำงาน ติดตามประเมินผล และพัฒนางานอยู่เสมอ เพื่อให้มีพระพุทธศาสนาแผ่เข้าสู่จิตใจของผู้คนได้มากขึ้น รวมถึงทำให้มีผู้หันมานับถือพระพุทธศาสนามากขึ้นด้วย งานพระธรรมทูตได้รับการพัฒนาขึ้นให้มีระบบการควบคุมและส่งเสริมทั้งการเผยแผ่ภายในประเทศและต่างประเทศเพื่อให้พระธรรมทูตมีคุณภาพเพียงพอที่จะทำการเผยแผ่ได้ มีการขยายงานผ่านระบบการบริหารจัดการและการฝึกฝนพระธรรมทูตทางด้านการบริหารนั้นได้จัดตั้งแม่กองงานพระธรรมทูตขึ้นกำกับดูแลโดยตรง มีการออกระเบียบกองงานพระธรรมทูต ขึ้นมาบังคับใช้ ในด้านพระธรรมทูตต่างประเทศนั้น ก็ได้จัดตั้งสำนักงานกำกับดูแลพระธรรมทูตไปต่างประเทศขึ้น และให้พระภิกษุที่จะไปทำงานเป็นพระธรรมทูตต่างประเทศต้องผ่านหลักสูตรการฝึกอบรมที่จัดขึ้นโดยมหาวิทยาลัยสงฆ์ทั้งสองแห่งเสียก่อน

งานพระธรรมทูตสายต่างประเทศของไทยถือว่าเป็นการเผยแผ่เชิงรุกที่เห็นภาพชัด วัดผลได้มาก และมีอัตราการเจริญเติบโตสูง เริ่มจากการกำเนิดวัดไทยแห่งแรกของโลกที่พุทธคยาเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๐๐ และการส่งพระธรรมทูตไทยอย่างเป็นทางการคณะแรกไปประจำวัดไทยพุทธคยาเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๐๒ ปัจจุบันได้มีวัดไทยกระจายอยู่ทั่วโลกกว่า ๓๐๐ วัดแล้ว การขยายตัวและการทำงานของพระธรรมทูตสายต่างประเทศจึงเป็นบทสะท้อนแนวทางการเผยแผ่เชิงรุกของคณะสงฆ์ไทยได้เป็นอย่างดี ในกลุ่มพระธรรมทูตต่างประเทศสายต่างๆ พระธรรมทูตสายอินเดียถือเป็นพระธรรมทูตที่เก่าแก่ที่สุดในงานพระธรรมทูตยุคใหม่ และมีการทำงานต่อเนื่องมากกว่า ๕๐ ปี มีหัวหน้าพระธรรมทูตมาแล้วถึง ๔ รุ่น และมีการขยายความรับผิดชอบไปถึงประเทศเนปาล จำนวนวัดไทยในประเทศ

อินเดีย และประเทศเนปาล ในปัจจุบันอย่างเป็นทางการก็มีมากถึง ๒๖ วัด และยังคงจะมีขึ้นอีกในอนาคต การศึกษาหลักการและวิธีการเผยแผ่ศาสนาของพระธรรมทูตสายอินเดีย-เนปาลจึงสามารถบอกเล่าถึงพัฒนาการการเผยแผ่ศาสนาของพระสงฆ์ไทยสู่ต่างประเทศได้อีกทางหนึ่ง

เป้าหมายเริ่มแรกของการตั้งวัดไทยพุทธคยา ก็เพื่อสนองพระคุณสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า สร้างวัดขึ้นในสถานที่กำเนิดพระพุทธศาสนาเป็นพุทธบูชา และเพื่อน้อมนำเอาหลักธรรมคำสอนของพระพุทธองค์กลับสู่ประเทศอินเดียแดนกำเนิด พร้อมทั้งนำเอาศิลปวัฒนธรรมไทยไปเผยแพร่ด้วย การทำงานของพระธรรมทูตสายอินเดียยุคแรกๆ นั้นให้ความสำคัญกับการสร้างสัมพันธภาพที่ดีกับชาวบ้านท้องถิ่น และคณะสงฆ์นานาชาติในบริเวณพุทธคยา นำเอาการศึกษาสงเคราะห์ และสาธารณสงเคราะห์มอบให้แก่ชาวอินเดีย ศึกษาสภาพความเป็นอยู่และสังคมของชาวอินเดีย เพื่อสามารถเข้าใจ เข้าถึง ช่วยคลายความทุกข์ทางกายภาพให้แก่ชาวอินเดีย และนำเอาหลักพุทธธรรมไปช่วยเหลือเขาทางด้านจิตใจต่อไป การสร้างศาสนทายาทด้วยการนำเอากุลบุตรชาวอินเดียมาบวชเรียนนั้น ก็เป็นกิจกรรมที่ดำเนินมาตั้งแต่พระธรรมทูตยุคแรกๆ แม้ว่าจะยังไม่เห็นปริมาณพระสงฆ์อินเดียเพิ่มขึ้นจากการเผยแผ่ของพระธรรมทูตไทยมากนัก แต่จำนวนชาวอินเดียที่รู้จักพระพุทธศาสนาและรู้จักพระสงฆ์ไทยนั้นได้เพิ่มขึ้นอย่างมาก อย่างไรก็ตามการเกิดขึ้นของชาวพุทธใหม่อินเดียก็ไม่ได้สะกดคณะสงฆ์ไทยยังจัดทำพระพุทธรูปไปมอบให้แก่พุทธสถานของชาวอินเดียทั่วประเทศอย่างต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน มีการช่วยเหลือชุมชนชาวอินเดียสร้างพุทธวิหารขึ้น เป็นต้น

นอกจากการทำงานพื้นฐานกับชาวบ้านทั่วไปแล้ว คณะพระธรรมทูตตั้งแต่อุบัติที่สองเป็นต้นมา ได้ก้าวเข้าสู่ความเป็นผู้นำการเผยแผ่ในอินเดียด้วยการผลักดันให้เกิดองค์กรสงฆ์อินเดียขึ้น พระสุเมธาธิบดี หัวหน้าพระธรรมทูตสมัยที่ ๒ ท่าน มองเห็นว่าการจะทำให้พระพุทธศาสนาเจริญมั่นคงในอินเดียได้ต้องเกิดจากคนอินเดียเอง ดังนั้นท่านจึงได้ช่วยเหลือสร้างความเป็นปึกแผ่นของคณะสงฆ์อินเดียขึ้นมา โดยการผลักดันก่อตั้งองค์กรสงฆ์อินเดีย (All India Bhikku Sangha) ขึ้นจนสำเร็จ และได้เป็นแนวทางของการร่วมมือกันตั้งองค์กรระดับนานาชาติขึ้นมาในอินเดียเพื่อทำการเผยแผ่พระศาสนาในยุคหลังต่อมา ผลงานข้อนี้ได้ถูกบันทึกไว้ในหน้าประวัติศาสตร์ของคณะสงฆ์ไทยและคณะสงฆ์อินเดีย

ภาพงานเผยแผ่ของพระธรรมทูตอินเดีย-เนปาล ได้เกิดความเปลี่ยนแปลงขึ้นในช่วงของหัวหน้าพระธรรมทูตชุดที่ ๓ ซึ่งเริ่มให้ความสำคัญกับการก่อสร้างวัดไทยกระจายไปยังเมืองต่างๆ โดยมีวัตถุประสงค์ให้เป็นเสมือนเครือข่ายสถานีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมทูตไทย และเหตุนี้งานมวลชนสัมพันธ์จึงมีความจำเป็นมากขึ้นไปด้วย ความสัมพันธ์ที่ดีกับข้าราชการระดับต่างๆ จึงมีความสำคัญอย่างมากเพื่อช่วยเหลือให้ความปลอดภัยแก่วัดและพระสงฆ์ไทยในพื้นที่นั้นๆ การเข้าถึงชาวบ้านไม่ได้เป็นรูปแบบของการสงเคราะห์ให้ปัจจัยพื้นฐานเท่านั้นแล้ว แต่มาในรูปของการสันทนา

การแก่ชุมชนด้วย เช่น วัดเข้าไปสนับสนุนการกีฬาที่ชาวบ้านนิยม ให้พื้นที่วัดแก่ชาวบ้านได้ทำกิจกรรม ให้การอุปถัมภ์โรงเรียนต่างๆ ของชุมชนทั้งในแง่ของทุนอุปถัมภ์และการจัดกิจกรรมร่วมกัน

ภารกิจอีกด้านหนึ่งที่โดดเด่นขึ้นมามากในช่วงต่อระหว่างพระธรรมทูตชุดที่ ๓ และชุดปัจจุบันคือ การให้ความสำคัญกับการดูแลพุทธศาสนิกชนไทยที่ไปแสวงบุญยังประเทศอินเดีย และประเทศเนปาล แม้ว่างานเผยแผ่สู่ชาวอินเดียด้วยการสร้างศาสนทายาทและการอบรมให้ความรู้ด้านพุทธธรรมแก่ชาวอินเดียจะยังมีอยู่ แต่ก็ยังไม่มีความเข้มข้นหรือมีแนวทางอะไรใหม่ๆ อย่างสำคัญ และกลับถูกกลบด้วยภาพของกระแสความนิยมมาจาริกแสวงบุญของชาวไทยในแดนพุทธภูมิ ทั้งนี้ด้วยนโยบายของคณะสงฆ์ไทยและสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติที่ส่งเสริมด้านนี้ พร้อมให้งบประมาณสนับสนุน พระธรรมทูตไทยในอินเดียและเนปาลจึงหันมาให้ความสำคัญในเรื่องนี้เป็นหลัก การก่อสร้างโครงการใหญ่ๆ ทั้งสร้างวัด สถานปฏิบัติธรรม และการทำนุบำรุงพุทธสถานโดยกองทุนของคนไทยเกิดขึ้นมากมาย ทั้งโดยจำเป็นและไม่จำเป็น ส่วนงานสร้างศาสนทายาทในดินแดนอินเดียกลับได้รับการสานต่อเพียงจากพระธรรมทูตไทยบางรูป บางกลุ่ม ที่ทำกันเองด้วยอุดมการณ์ โดยไม่ได้รับการประกาศหรือสนับสนุนเป็นนโยบายจากมหาเถรสมาคมอย่างชัดเจน

ในด้านเทคนิควิธีการนั้น พระธรรมทูตสายอินเดีย-เนปาลนับว่าเป็นผู้มีความสามารถใช้เทคโนโลยีทันสมัยให้เป็นประโยชน์ได้อย่างดีเยี่ยม มีการนำเอาโซเชียลมีเดียมาใช้อย่างแพร่หลาย และช่วยให้การกระจายข่าวสารข้อมูลของพระธรรมทูตได้ผลดี ทำให้การปฏิบัติงานของพระธรรมทูตชุดปัจจุบันอยู่ในการรับรู้ของผู้คนอยู่เสมอ เป็นสื่อการในการสร้างความรู้ ความเข้าใจ ในแนวทางที่พระธรรมทูตปรารถนาจะสื่อสารออกมา และสามารถนำเอาช่องทางเหล่านี้ใช้ในการระดมทุนเพื่อการเผยแผ่ศาสนาได้อย่างดี อีกวิธีหนึ่งที่เห็นชัดในการทำงานของหัวหน้าพระธรรมทูตชุดปัจจุบันคือ การใช้สื่อมวลชนเป็นช่องทางในการสื่อสารกับพุทธศาสนิกชนไทย และเผยแพร่แนวคิดการทำงานของท่าน โดยการให้สัมภาษณ์กับสื่อมวลชนสาขาต่างๆ เขียนหนังสือหรือบทความเผยแพร่ผ่านสื่อสารมวลชน เป็นต้น การสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์กับธุรกิจเพื่อให้เข้ามาช่วยเหลืองานเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่เกิดขึ้นมากอย่างชัดเจนในช่วงสมัยนี้ ดังที่ท่านเคยให้สัมภาษณ์ถึงการรวมตัวของหลัก ๓ เพื่อช่วยงานเผยแผ่ ได้แก่ (๑) หลักราชกิจ หมายถึง บ้านเมือง เป็นการนำพาประชาชนไทยเข้าสู่พระพุทธศาสนาให้มากขึ้น ในที่นี้ท่านหมายถึงการพาไปจาริกแสวงบุญที่แดนพุทธภูมิ (๒) หลักธุรกิจ หมายถึง การสานสัมพันธ์ช่วยเหลือระหว่างธุรกิจและศาสนา ในที่นี้ท่านกล่าวถึง การเปิดเส้นทางบินไปพุทธคยา และโครงการไมล์แลกบุญของสายการบินไทย ซึ่งช่วยให้คนไทยได้เดินทางไปได้สะดวกขึ้น และยังไมล์มาบริจาคให้แก่พระสงฆ์เดินทางปฏิบัติศาสนกิจได้ อีกทางหนึ่งการเดินทางไปจาริกแสวงบุญของคนไทย ได้ก่อให้เกิดการจ้างงานเพิ่มขึ้นในอินเดีย เป็นการช่วยด้านเศรษฐกิจและความเป็นอยู่ของชาว

อินเดียอีกทางหนึ่ง และ (๓) หลักศาสนกิจ ในที่นี้ท่านหมายถึงการส่งเสริมศรัทธาให้แก่คนไทยที่ไป
แสวงบุญเป็นสำคัญ^{๔๔}

ดังนั้นการเผยแผ่ของไทยโดยคณะสงฆ์ไทยในยุคปัจจุบันผ่านงานพระธรรมทูต จึงมี
ความหลากหลายแปรไปตามยุคสมัยและวิสัยทัศน์ของหัวหน้าพระธรรมทูตแต่ละรุ่น สำหรับงานพระ
ธรรมทูตต่างประเทศในปัจจุบันนั้นดูเหมือนจะมีเป้าหมายหลักเพื่อการเสริมสร้างศรัทธาของ
พุทธศาสนิกชนไทยที่อยู่อาศัยหรือเดินทางไปยังดินแดนนั้นๆ ส่วนการทำงานเผยแผ่พระพุทธศาสนาสู่
ชนท้องถิ่นในดินแดนนั้นได้กลายเป็นเป้าหมายรองที่ยังไม่สามารถดำเนินการได้อย่างเป็นเอกภาพ

^{๔๔} บทสัมภาษณ์พิเศษ พระราชรัตนรังษี (วีรยุทธ์ วีรยุทธโธ), นิตยสารดิฉัน มกราคม ๒๕๕๑, หน้า
๒๓๕-๒๔๗.

บทที่ ๔

สรุปผลวิจัยและข้อเสนอแนะ

๔.๑ สรุปผลวิจัย

ผลการศึกษาตามวัตถุประสงค์ที่ได้ตั้งไว้ ๒ ข้อ สามารถสรุปได้ดังนี้

๔.๑.๑ วัตถุประสงค์ข้อแรก ทำให้ทราบถึงประวัติการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในแต่ละยุคสมัย

เริ่มจากสมัยพุทธกาลพบว่า เป็นการเผยแผ่โดยคณะสงฆ์สาวก มีพระพุทธเจ้าทรงเป็นประธาน เป็นผู้นำทัฬหกรรม พร้อมด้วย การสนับสนุนของเหล่าอุบาสกอุบาสิกา ในสมัยพุทธกาลนั้นยังไม่มีคำว่าเผยแผ่พระพุทธศาสนา มีแต่คำว่าประกาศพรหมจรรย์ เมื่อวิเคราะห์งานประกาศพรหมจรรย์ของพระพุทธเจ้าและพระสาวกแล้วพบว่ามืองค์ประกอบ ดังนี้

องค์ประกอบแรก ได้แก่ เป้าหมาย เพื่อประกาศแบบแผนในการดำรงชีวิตที่อิงตามทศพิธราชธรรมของพระพุทธองค์ทรงค้นพบให้ชาวโลกได้รับรู้และนำไปปฏิบัติ เพื่อประโยชน์ เพื่อความสุข และเพื่อสันติภาพของมวลมนุษย์ โดยมีเป้าหมายสูงสุดคือ พระนิพพาน

องค์ประกอบที่สอง ได้แก่ หลักการ แยกเป็นสามส่วนคือ

(๑) หลักการแห่งพระธรรมวินัยทั้งหมด คือ การไม่ทำบาปทั้งปวง ทำกุศลให้ถึงพร้อม ทำจิตให้ผ่องแผ้ว โดยการไม่เบียดเบียนผู้อื่น ไม่กล่าวร้ายผู้อื่น รักษาศีล ฝึกสมาธิ และพัฒนาปัญญา

(๒) หลักการเผยแผ่ คือ ให้รักษาไว้ซึ่งความบริสุทธิ์แห่งพระธรรมคำสอน และมุ่งพัฒนาบุคคลไปเป็นลำดับขั้นด้วย ศีล คือ ให้มีความประพฤติเป็นปกติ สมาธิ คือ รู้จักควบคุมจิตใจ และปัญญา คือ มีความรู้ในอริยสัจ ๔

(๓) หลักการว่าด้วยคุณธรรมของผู้ทำการเผยแผ่ คือ มีความกล้าหาญอดทนในการเผชิญความยากลำบากและสิ่งที่ไม่คุ้นเคย เป็นผู้มักน้อยไม่ยึดติดในลาภสักการะหรือสถานที่ จาริกไปเพื่อประโยชน์ของผู้คน มีความเมตตากรุณา ทำตนเป็นแบบอย่างที่ดีโดยการประพฤติพรหมจรรย์ ต้องรู้จักตั้งเป้าหมาย สร้างกำลังใจสู่ความสำเร็จ แล้วทำอย่างมุ่งมั่น ไม่คิดท้อถอย

องค์ประกอบที่ ๓ ได้แก่ แนวทาง เป็นการประกาศหลักธรรมหรือพรหมจรรย์แบบเชิงรุก เนื่องด้วยเป็นการกระจายกันออกเผยแผ่ เป็นฝ่ายเดินเข้าหาประชาชน เพื่อนำเอาธรรมไปมอบให้ผู้คนถึงถิ่นที่อยู่ของเขาเหล่านั้น ด้านแนวทางนี้อาจแยกพิจารณาเป็น ๒ กลุ่มคือ กลุ่มวิธีดำเนินงาน และกลุ่มวิธีการสอน

กลุ่มวิธีการดำเนินงานนั้น หากเปรียบเทียบกับแนวทางสมัยใหม่เพื่อให้เห็นภาพชัดแล้ว สามารถจัดอยู่ภายใต้แผนงานที่ครอบคลุม ๓ ด้านคือ

(๑) แผนด้านวิชาการ คือทำอะไรที่จะให้ผู้คนเข้าใจหลักธรรมคำสอนนำไปปฏิบัติได้ เกิดผล

(๒) แผนด้านกิจการ หมายถึง แผนการขยายพื้นที่ประกาศธรรมออกไปให้เข้าถึงผู้คน ได้มากขึ้น โดยไม่เลือกแบ่งชั้นวรรณะ

(๓) แผนด้านองค์กร หมายถึงการบริหารคณะสงฆ์ให้อยู่ร่วมกันอย่างเรียบร้อย เป็นที่น่า เลื่อมใส สามารถทำกิจของสงฆ์เพื่อประโยชน์ตน และทำการเผยแผ่เพื่อประโยชน์ผู้อื่นได้ดี

กลุ่มวิธีการสอนนั้น ทรงใช้หลัก ๔ ประการคือ (๑) ทรงยอมรับสิ่งที่คืออยู่แล้วในลัทธิ ศาสนาอื่นมาสนับสนุนให้ปฏิบัติ (๒) ทรงปฏิรูปหรือปรับปรุงคำสอนที่มีอยู่เดิมในลัทธิศาสนาอื่น นำมาใช้ให้เหมาะสมกับธรรมที่พระองค์ทรงสอน (๓) ทรงสอนด้วยการปฏิบัติหรือเปลี่ยนแปลงความ เชื่อหรือคำสอนบางประการอย่างตรงข้าม และ (๔) ทรงสอนโดยตั้งหลักขึ้นใหม่

แนวทางการสอนทั้ง ๔ ประการนั้น ทรงนำมาใช้ประกอบกับลีลาหรืออุบายการสอน แบบต่างๆ เพื่อหวังให้เกิดผล ๔ ประการ คือ

(๑) สันทัสสนา คือ ทำให้ผู้ฟังเข้าใจแจ่มแจ้ง เห็นจริงเห็นจัง เป็นการปลดเปลื้องความ เกลา หรือความไม่รู้

(๒) สมาทปนา คือ ทำให้ผู้ฟังมองเห็นคุณค่าและอยากนำไปปฏิบัติ นั่นคือช่วยให้เขาละ จากความประมาทเสียได้

(๓) สมุตเตชนา คือ ทำให้เกิดขวัญและกำลังใจ มีความพากเพียร ไม่ย่อท้อที่จะปฏิบัติ จึงเป็นการกระตุ้นเตือนให้ละจากความเกียจคร้าน

(๔) สัมปหังสนา คือ ทำให้เห็นประโยชน์ที่เขาจะได้รับ หนทางที่จะก้าวหน้า ผู้ฟังจึงมี ความหวังและร่าเริงเบิกบานอยู่เสมอ ส่งผลให้มุ่งมั่นสู่ความสำเร็จ

ผลที่ได้ต่อมาคือ ผู้รับการสอนเกิดศรัทธาปราศาทะ และนำไปปฏิบัติได้ถูกต้อง เกิด ประโยชน์ต่อตนและผู้อื่น

หลังสมัยพุทธกาล การเผยแผ่พระพุทธศาสนาเถรวาทในชมพูทวีปที่ยิ่งใหญ่ที่สุดได้แก่ สมัยของพระเจ้าอโศกมหาราช ทั้งนี้อาจวิเคราะห์ถึงองค์ประกอบของการเผยแผ่ในสมัยของพระเจ้า อโศก ได้ดังนี้

เป้าหมาย ทรงมุ่งให้เกิดสันติสุข โดยทรงนำธรรมวิชัยมาใช้ปกครองประเทศและสร้าง ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศแทนการใช้สงครามวิชัย

หลักการ ทรงพยายามรักษาไว้ซึ่งความบริสุทธิ์ของพระธรรมคำสอน และคุณสมบัติของ สมณวงศ์ผู้เป็นกองทัพธรรม ดังเห็นได้จากการที่ทรงใช้พระราชอำนาจจัดระเบียบคณะสงฆ์ โดยการ คัดกรองภิกษุที่ไม่เหมาะสมให้สึกออกไปจากลัทธิเถรวาทและทำการสังคายนาพระธรรมวินัย

วิธีการ ทรงเผยแผ่ด้วยกลยุทธ์เชิงรุกทั้งภายในพระราชอาณาจักรและนอกพระราชอาณาจักร นอกจากจะทรงทำนุบำรุงพระภิกษุสงฆ์และวัดวาอารามอย่างดียิ่งแล้ว ยังทรงสร้างนวัตกรรมแห่งยุค ด้วยการจารึกธรรมลปิไปติดไว้ทั่วราชอาณาจักร เพื่อสอนธรรมแก่ประชาชนของพระองค์ พร้อมทั้งจัดตั้งคณะข้าราชการที่เรียกว่า “ธรรมมหายตรา” ขึ้นมา เพื่อคอยสอดส่องดูแลประชาชนให้ปฏิบัติตนตามคำสอนในธรรมลปิ ทั้งคอยช่วยแนะนำธรรมปฏิบัติแก่ประชาชน ทรงสร้างเสาอโศกไว้ในที่สำคัญทางพระพุทธศาสนา ทำให้ชนรุ่นหลังได้มีหลักฐานทางประวัติศาสตร์ยืนยันถึงความมีอยู่จริงของเรื่องราวในพระพุทธศาสนา ทรงให้สิทธิเสรีภาพแก่ประชาชนในการนับถือศาสนา และทรงให้ความอุปถัมภ์แก่ทุกลัทธิศาสนา แสดงให้เห็นถึงความเปิดกว้างของชาวพุทธที่จะสามารถอยู่ร่วมกับลัทธิศาสนาอื่นได้อย่างสันติสุข

ในกระบวนการพระราชกรณียกิจทั้งหลายที่ล้วนเป็นคุณูปการแก่การดำรงอยู่ของพระพุทธศาสนา นี้ ที่สำคัญอย่างยิ่งยวดได้แก่การที่พระองค์ทรงส่งสมณทูต ๙ สาย ออกไปเผยแผ่พระพุทธศาสนายังนานาประเทศ ได้ทำให้พระพุทธศาสนาเปลี่ยนจากความเป็นศาสนาท้องถิ่นมาสู่ศาสนาสากลของโลก ในจำนวนนั้นมีสายหนึ่งนำโดยพระโสณะและพระอุตตรเถระ เดินทางมาเผยแผ่ที่สุวรรณภูมิ และเป็นผลให้พระพุทธศาสนาได้กลายมาเป็นศาสนาประจำชนชาติไทยมาจนถึงทุกวันนี้

พระพุทธศาสนาในอีกดินแดนหนึ่งที่มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับพระพุทธศาสนาในดินแดนไทยคือ พระพุทธศาสนาในเกาะลังกา ที่เกิดขึ้นโดยสมณทูตอีกสายหนึ่งที่พระเจ้าอโศกทรงส่งไปเผยแผ่ อายุพระพุทธศาสนาในลังกาต่อเนื่องมานับพันปี จึงมีพัฒนาการเกิดขึ้นมากมาย อรรธกถาและวรรณกรรมพระพุทธศาสนาจำนวนมากก็เกิดขึ้นที่นี่ การจารึกพระไตรปิฎกและอรรธกถาเป็นลายลักษณ์อักษรครั้งแรกในโลกก็เกิดขึ้นในลังกา ไทยเรารับเอาพระพุทธศาสนาแบบของลังกาที่เรียกว่าลังกาวงศ์เข้ามาหลายระลอก ตั้งแต่สมัยล้านนาและสุโขทัย ในทางกลับกันเมื่อพระพุทธศาสนาในลังกาถึงคราตกต่ำเสื่อมสูญไป สมณะทูตจากไทยก็ได้ทำหน้าที่นำพระพุทธศาสนากลับไปยังลังกา จึงเกิดมีลัทธิสยามวงศ์ขึ้นในลังกา นอกจากการแลกเปลี่ยนลัทธิสมณวงศ์ต่อกันแล้ว ไทยยังได้รับการจัดระเบียบสังคมพล ศิลปะและวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาจากลังกามาอย่างมากมาย

สำหรับ หลักการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในลังกานั้น ไม่สามารถวิเคราะห์ได้ชัดเจนอย่างเป็นเอกภาพ เนื่องจากตลอดเวลาอันนับพันปี พระพุทธศาสนาในลังกามีความเปลี่ยนแปลงไปตามสถานการณ์ทางการเมืองอยู่ตลอดเวลา อย่างไรก็ตามพระสงฆ์ลังกาถือได้ว่าเป็นผู้ทำหน้าที่เผยแผ่พระพุทธศาสนาที่ประสบความสำเร็จอย่างยิ่ง การเดินทางออกไปตั้งสำนักยังดินแดนอื่นโดยเฉพาะในเอเชียอาคเนย์ และชื่อเสียงในการมีวัตรปฏิบัติและปฏิบัติหน้าที่เคร่งครัด ได้ทำให้พุทธศาสนิกชนในแถบเอเชียอาคเนย์รวมถึงประเทศไทยเกิดศรัทธา พระมหากษัตริย์ในดินแดนเหล่านี้ก็นิมนต์พระเถระลังกาให้มาเผยแผ่พระศาสนาในดินแดนของตน รวมถึงพระภิกษุสงฆ์ในดินแดนเหล่านี้ก็ได้ขอรับการศึกษาและบวชแปลงเป็นลัทธิลังกาวงศ์กันอย่างแพร่หลายมาโดยตลอดในช่วงเวลาที่ตรงกับประวัติศาสตร์สมัยล้านนา สุโขทัย และอยุธยา

ด้านชนชาติไทยนั้นเมื่อเข้ามาตั้งรกรากในดินแดนสุวรรณภูมิ ได้รับเอาพระพุทธศาสนาเถรวาทที่พระเจ้าอโศกทรงส่งมาเผยแผ่ผ่านยุคสมัยของทวาราวดีและทริภุญไชย ผสมผสานกับการรับเอาพระพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์เข้ามาอีกหลายคราในเวลาต่อมา ประวัติศาสตร์ทางการเมืองของชนชาติไทยแบ่งเป็นยุคสมัยต่างๆ ได้แก่ ล้านนา (เชียงใหม่) สุโขทัย อโยธยา ธนบุรี และรัตนโกสินทร์ พระมหากษัตริย์ไทยทุกพระองค์ทรงมีพระราชศรัทธาในพระพุทธศาสนา พระพุทธศาสนาในประเทศไทยจึงเจริญรุ่งเรืองมาได้อย่างต่อเนื่อง

ในประวัติศาสตร์ยุคแรกของไทยเรื่อยลงมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนกลาง มีความชัดเจนว่าพระมหากษัตริย์ทรงปกครองศาสนจักรด้วย กระนั้นก็ทรงให้ความสำคัญในพระภิกษุสงฆ์ ทรงให้ความอุปถัมภ์ค้ำชูในกิจการต่างๆ ของพระศาสนาด้วยพระราชทรัพย์ของแผ่นดิน ทรงเป็นผู้กำหนดทิศทางของคณะสงฆ์อันนำมาสู่การพัฒนากิจการของคณะสงฆ์ไทยและการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของไทยมาอย่างต่อเนื่อง งานการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของไทยนั้น อาจพิจารณาตามกรอบแผนงาน ๓ ด้าน ได้ดังนี้

ด้านวิชาการ ได้พยายามรักษาและสืบทอดพระธรรมคำสอนไว้ให้มีความบริสุทธิ์ผ่านวิธีการสังคายนาพระธรรมวินัยที่มีขึ้นเป็นระยะๆ และมีการส่งเสริมและพัฒนาให้ภิกษุสามเณรและประชาชนทั่วไปได้มีความรู้ในพระธรรมชั้นสูงทั้งฝากปริยัติและปฏิบัติ

ด้านกิจการ ได้มีการส่งสมณทูตไปเผยแผ่พระศาสนายังนานาประเทศอย่างไม่ขาดตอน และมีความชัดเจนว่าทำเพื่ออนุเคราะห์ผู้คนในดินแดนนั้น มิได้มีเป้าหมายแอบแฝงทางการเมือง ไม่มีการบีบคั้น ซึ่งต่างจากการเผยแผ่ศาสนาของชาติมหาอำนาจอื่น เท่ากับว่ายังคงเดินตามอุดมการณ์ของพระพุทธศาสนาที่มาตั้งแต่พุทธกาล ฝายภายในประเทศซึ่งเป็นฐานสำคัญนั้นก็ส่งเสริมความแข็งแกร่งด้วยการขยายโอกาสการเรียนรู้พระธรรมวินัยชั้นสูงให้ประชาชนทั่วไปได้เข้าถึงได้ด้วยตนเอง

ด้านองค์กร เห็นได้ชัดว่าองค์กรสงฆ์ของไทย ได้รับการปรับปรุงอยู่เสมอ ทั้งประกาศระเบียบและพ.ร.บ. คณะสงฆ์ ว่าด้วยเรื่อง โครงสร้างการบริหารสั่งสมณฑล ตำแหน่งสมณศักดิ์ ระบบกัลปนา การให้นิตยภัต เป็นต้น ทั้งการศึกษาของพระสงฆ์ไทยก็กว้างขวางขึ้น มีมหาวิทยาลัยสงฆ์เปิดสอนวิชาการทั่วไปแก่ภิกษุสามเณร เพื่อภิกษุสามเณรสามารถนำความรู้ทางบ้านเมืองประกอบเข้ากับความรู้ด้านหลักธรรมชั้นสูง ประยุกต์เพื่อการเผยแผ่ได้ดีในโลกปัจจุบัน เหล่านี้เป็นปัจจัยส่งเสริมให้องค์กรสงฆ์มีความเข้มแข็งและทันสมัย

ส่วนวิธีการก็ได้ปรับเปลี่ยนไปตามยุคสมัย โดยอิงกับองค์ประกอบ ๔ ที่เป็นรากฐานของพระศาสนา คือ ศาสนบุคคล ศาสนธรรม ศาสนพิธี และศาสนวัตถุ ในกระบวนการประกอบ ๔ นี้ ศาสนบุคคลเป็นปัจจัยสำคัญให้เกิดองค์ประกอบที่เหลือ ดังที่พระมหินท์ทูลพระเจ้าเทวานัมฯ ว่า “กาลใดเด็กผู้เกิดในเกาะตัมพปณณิก มีมารดาเป็นชาวเกาะตัมพปณณิก ออกบวชในเกาะตัมพปณณิก เรียนพระวินัยในเกาะตัมพปณณิก สอนพระวินัยในเกาะตัมพปณณิกได้ ในกาลนั้นจึงถือได้ว่ารากเหง้าแห่งพระศาสนาได้หยั่งลงแล้ว” ด้วยเหตุนี้เมื่อพระพุทธศาสนาเข้ามาสู่ไทย พระมหากษัตริย์หลาย

พระองค์จึงทรงผนวชและสนับสนุนให้ประชาชนบวชเรียน จนเกิดเป็นธรรมเนียมของชายไทยมาจนถึงทุกวันนี้ และเมื่อบวชแล้วก็ได้ศึกษาพระธรรมวินัยทั้งฝ่ายปริยัติและวิปัสสนา

ในด้านศาสนธรรมนั้น ไทยเรารักษาและสืบทอดคัมภีร์มาอย่างต่อเนื่อง พระมหากษัตริย์ทรงอุปถัมภ์การสังคายนาพระไตรปิฎกอยู่เป็นระยะๆ และได้พระราชทานไปย้งนานาประเทศด้วยการชำระพระธรรมวินัยนั้นไม่ได้ทำเฉพาะเพียงให้ถูกต้องครบถ้วน แต่ได้คำนึงถึงความสามารถเข้าถึงประชาชนทั่วไปได้ด้วย จึงได้มีการพัฒนาโดยใช้อักษรไทยและแปลเป็นภาษาไทยเผยแพร่ในวงกว้างต่อมา สิ่งนี้ได้ทำให้เกิดความตื่นตัวในการศึกษาพระไตรปิฎก และเปลี่ยนแปลงข้อจำกัดการแปลและการจัดทำ จากที่เคยเป็นงานของภาคีรัฐเท่านั้น ให้กลายเป็นงานที่มหาวิทยาลัยสงฆ์หรือเอกชนก็ทำได้ และส่งผลให้เกิดการเผยแพร่อย่างกว้างขวางในที่สุด

นอกจากนั้นยังมีการส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติให้เหมาะกับยุคสมัย เริ่มจากต้นแบบโรงเรียนสอนพระปริยัติธรรมในสมัยพระมหาธรรมราชาลิไท จนมาถึงสมัยพระนารายณ์มหาราชได้ปรากฏการเรียนการสอนที่มีรูปแบบชัดเจน คือ บาเรียนตรี บาเรียนโท และบาเรียนเอก รูปแบบนี้ยังคงใช้มาถึงสมัยรัชกาลที่ ๒ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ จึงโปรดให้เปลี่ยนเป็นแบบเปรียญ ๙ ประโยค โดยมีพระราชประสงค์ให้ภิกษุสามเณรมีความรู้ลึกซึ้งดีพอที่จะเผยแผ่ได้ จากนั้นก็มีปรับเปลี่ยนรายละเอียดปลีกย่อยอีกในรัชสมัยต่อๆ มา พระมหากษัตริย์แห่งกรุงธนบุรีและรัตนโกสินทร์ทุกพระองค์ทรงสนับสนุนการเรียนปริยัติของสงฆ์อย่างมาก เช่น ทรงให้ชนิดยภักดีและรางวัลแก่ภิกษุสามเณรผู้มีผลการเรียนดี ให้สมณศักดิ์แก่สงฆ์ที่ได้เปรียญ และเพียบวุฒิให้ผู้ได้เปรียญเพื่อรับราชการได้ เป็นต้น การส่งเสริมการเรียนธรรมชั้นสูงได้พัฒนาต่อมาถึงขั้นเปิดสำนักธรรมและบาลีทั่วราชอาณาจักรและให้คฤหัสถ์ได้เรียนและสอบร่วมกับภิกษุสามเณรได้

ทางด้านวิปัสสนานั้น แม้จะไม่เห็นชัดถึงรูปแบบการส่งเสริมเหมือนฝากปริยัติ แต่เชื่อแน่ว่าได้รับการอุปถัมภ์ทั้งจากฝ่ายกษัตริย์และประชาชนด้วยดีมาตลอด ดังที่มีการแบ่งสังฆมณฑลเป็นฝ่ายคามวาสีที่เน้นด้านคัมภีร์และฝ่ายอรัญวาสีที่เน้นสมถวิปัสสนา มาตั้งแต่สมัยสุโขทัย และมาเห็นการปกครองแบ่งฝ่ายชัดขึ้นในสมัยอยุธยา โดยมีประมุขสงฆ์ของสองฝ่ายแยกจากกัน กิจการส่งเสริมสมถวิปัสสนาดูจะเป็นรูปแบบมากขึ้นในพ.ศ. ๒๔๙๔ เมื่อคราวที่พระพิมลธรรม (อาจ) อธิบดีสงฆ์วัดมหาธาตุในเวลานั้น ได้เปิดสำนักสอนวิปัสสนากรรมฐานขึ้น เป็นที่นิยมของประชาชนทั่วไป แม้กระทั่งชาวต่างชาติก็สนใจมาฝึกและนำไปเปิดสำนักสอนที่ต่างประเทศ เหตุการณ์นั้นเป็นส่วนสำคัญที่ปลุกสมถวิปัสสนาให้เข้ามาสู่กระแสของสังคมไทยยุคใหม่ และเป็นที่ยอมรับต่อเนื่องมาจนถึงทุกวันนี้ จนเกิดสำนักสอนวิปัสสนากรรมฐานที่จัดขึ้นโดยองค์กรเอกชนมากมาย

จากพัฒนาการศึกษาหลักธรรมชั้นสูงทั้งฝ่ายปริยัติและสมถวิปัสสนา ให้กับทั้งภิกษุสามเณรและฆราวาส ร่วมกับธรรมเนียมการบวชเรียนของชายไทย ที่ยอมรับการลาอุปสมบทออกมา

มาทำงานทางบ้านเมืองได้ซึ่งมีมาแต่ครั้งสุโขทัยและล้านนา ได้ทำให้สังคมไทยในปัจจุบัน มีคฤหัสถ์ผู้แตกฉานในพระปริยัติธรรมอยู่มาก และได้เข้ามาเป็นผู้สอนธรรมเป็นกำลังในการช่วยเผยแผ่พระพุทธศาสนาอีกส่วนหนึ่ง

ส่วนศาสนพิธี และ ศาสนวัตถุ ของชนชาติไทยนั้น มีความเจริญรุ่งเรืองอย่างยิ่ง แม้แต่ความสำคัญของศาสนบุคคลไทยเราก็ได้นำมารวมเข้ากับศาสนพิธี จนเกิดธรรมเนียมการบวชชั่วคราว และการทำขวัญนาคขึ้น และพัฒนาจนมาถึงปัจจุบันในรูปแบบของกิจกรรมส่งเสริมพระพุทธศาสนา ด้วยการจัดพิธีบวชเพื่อฉลองในโอกาสมงคลต่างๆ และยังมีประเพณีอื่นๆ ที่อิงกับศาสนาอีกมากมาย ล้วนแต่แทรกซึมอยู่ในวิถีชีวิตของชาวไทย รวมถึงการเกิดขึ้นของศิลปะและวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาหรืออิงกับพระพุทธศาสนา ความนิยมในการสร้างวัด สร้างพระพุทธรูป ทำนุบำรุงเจดีย์วิหาร ก็เป็นส่วนหนึ่งในชีวิตประจำวันของพุทธศาสนิกชนไทย แต่ก็ปรับเปลี่ยนแนวทางไปตามยุคสมัย เช่น วรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาในยุคปัจจุบันนี้ นิยมเขียนเป็นร้อยแก้ว จะหาเป็นสำนวนร้อยกรองไพเราะเช่นมรดกวรรณกรรมในอดีตไม่มีแล้ว

การบริหารกิจการคณะสงฆ์ของไทยและการเผยแผ่พระศาสนาของประเทศไทย มีความเปลี่ยนแปลงอย่างเห็นได้ชัดเมื่อประเทศเปลี่ยนระบอบการปกครอง แต่ก็ได้มีความเสียหายเกิดขึ้นแก่พระพุทธศาสนา เพราะหลังจากที่มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชเป็นระบอบประชาธิปไตยแล้ว พระมหากษัตริย์ยังทรงเป็นประมุขและทรงเป็นพุทธศาสนิกชน ความผูกพันของประชาชนกับสถาบันกษัตริย์ยังแน่นแฟ้น เช่นเดียวกับศรัทธาในพระพุทธศาสนา อีกทั้งรัฐบาลที่เข้ามาบริหารประเทศก็เป็นรัฐบาลชาวพุทธ การบริหารกิจการพระพุทธศาสนาของไทยจึงเปลี่ยนไปเพียงในด้านของวิธีการ แต่หลักการและเป้าหมายยังมีทิศทางเช่นเดิม นั่นคือจากการที่พระมหากษัตริย์ทรงเป็นองค์อุปถัมภ์และกำหนดทิศทางของกิจการคณะสงฆ์ ก็ได้เปลี่ยนเป็นให้ประชาชนได้มีส่วนร่วมทั้งในแง่การระดมทุนช่วยเหลือกิจการพระศาสนา และการเผยแผ่ศาสนาด้วยตนเอง เช่น การจัดแปลและพิมพ์พระไตรปิฎก การจัดตั้งมูลนิธิหรือสมาคมและจัดกิจกรรมเผยแผ่พระพุทธศาสนาในแนวทางของตน

รัฐบาลในระบอบประชาธิปไตยได้อำนาจคณะสงฆ์บริหารกิจการคณะสงฆ์ด้วยตนเอง โดยได้ตรา พ.ร.บ.คณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๕๐๕ ขึ้นมาใช้กำกับดูแล และได้ใช้มาจนถึงปัจจุบัน (โดยมีการปรับปรุงแก้ไขบางข้อเมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๕) พร้อมทั้งให้การสนับสนุนผ่านนโยบายต่างๆ ของรัฐ และการตั้งหน่วยงานราชการขึ้นมาให้ความช่วยเหลือ ทำงานสนองนโยบายของคณะสงฆ์ การทำงานของคณะสงฆ์ตาม พ.ร.บ. ชุดปัจจุบันนี้ ซึ่งจะขอเรียกว่าเป็นยุคใหม่ เป็นการทำงานที่มีคณะผู้บริหารสูงสุดได้แก่มหาเถรสมาคม มีอำนาจหน้าที่ในการบริหารกิจการคณะสงฆ์และส่งเสริมด้านการเผยแผ่ สรุปโดยย่อเป็น ๖ ด้าน คือ (๑) งานการปกครองคณะสงฆ์ (๒) งานการเผยแผ่ (๓) งานศาสนศึกษา (๔) งานสาธารณูปการ (๕) งานศึกษาสงเคราะห์ของสงฆ์ (๖) งานสาธารณสงเคราะห์ของสงฆ์ อนึ่ง แม้งาน

ทั้ง ๖ ด้านตามพ.ร.บ. คณะสงฆ์ที่ใช้อยู่นี้จะระบุถึงหน้าที่การดูแลเฉพาะสงฆ์เท่านั้น แต่ในการปฏิบัติงานเผยแผ่ที่เน้นการเผยแผ่เชิงรุก คณะสงฆ์ได้นำเอาหน้าที่ทั้ง ๖ ด้านนี้ไปประยุกต์ใช้กับประชาชนในท้องถิ่นที่ออกไปเผยแผ่ด้วย

๔.๑.๒ วัตถุประสงค์ข้อที่สอง ทำให้ทราบถึงพัฒนาการการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมทูตไทยสายอินเดีย-เนปาล

ในการศึกษาครั้งนี้ได้นำการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมทูตสายอินเดีย-เนปาลมาเป็นตัวแทนของการเผยแผ่ยุคใหม่ของไทย เนื่องจากผลการศึกษาในประวัติศาสตร์แสดงให้เห็นว่า พระสงฆ์คือกำลังสำคัญ เป็นผู้นำในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา การเผยแผ่ในสมัยพระเจ้าอโศกที่ทรงส่งคณะธรรมทูตแบบฆราวาสไปประกาศธรรมยังต่างแดนนั้นแม้จะได้รับการตอบรับอย่างดีในช่วงเวลานั้น แต่ก็ไม่สามารถทำให้พระพุทธศาสนาหยั่งรากลงอย่างถาวรได้ ผิดกับสายที่มีการเผยแผ่โดยสมณทูตที่สามารถสร้างรากฐานพระพุทธศาสนาที่มั่นคงลงบนดินแดนนั้นได้ ที่เป็นดังนี้เพราะ พระสงฆ์คือภาพลักษณ์ของศาสนทายาทในพระพุทธศาสนา เป็นเนื้อนาบุญที่สามารถให้ความรู้ในหลักธรรมคำสอน เป็นผู้ปฏิบัติพรหมจรรย์อันเป็นหลักการของพระศาสนา จึงเป็นทั้งแบบอย่างที่เหมาะสม และเป็นผู้มีสิทธิตามพระวินัยที่จะสามารถให้การอุปสมบทแก่กุลบุตรเพื่อสืบทอดพระศาสนาต่อไปได้ อีกประการหนึ่งคือ งานพระธรรมทูตเป็นการเผยแผ่เชิงรุกที่ชัดเจน การเผยแผ่เชิงรุกนี้เป็นวิธีการสำคัญที่ใช้มาตั้งแต่สมัยพุทธกาลแล้ว และเป็นนโยบายการเผยแผ่ของคณะสงฆ์ไทยในปัจจุบันด้วย พระธรรมทูตอินเดีย-เนปาล ถือเป็นพระธรรมทูตที่เก่าแก่ที่สุดในงานพระธรรมทูตยุคใหม่ และมีการทำงานอย่างก้าวหน้าต่อเนื่องมากกว่า ๕๐ ปี มีหัวหน้าพระธรรมทูตมาแล้วถึง ๔ รุ่น จึงเห็นควรให้เป็นตัวแทนในการศึกษาการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของไทยยุคใหม่

เป้าหมายเริ่มแรกของการตั้งวัดไทยพุทธคยา ก็เพื่อตอบแทนบุญคุณของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า โดยการสร้างวัดขึ้นในสถานที่กำเนิดพระพุทธศาสนาและนำพระพุทธศาสนากลับคืนให้แก่คนอินเดีย พร้อมทั้งนำเอาศิลปวัฒนธรรมไทยไปเผยแพร่อีกด้วย การทำงานของพระธรรมทูตสายอินเดียยุคแรกๆ นั้นให้ความสำคัญกับการสร้างสัมพันธภาพที่ดีกับชาวบ้านท้องถิ่น และคณะสงฆ์นานาชาติ นำเอาการสงเคราะห์ทั้งทางด้านการศึกษาและปัจจัยสี่นำทางสู่การเข้าถึงชาวท้องถิ่นอินเดีย ทำการศึกษาสภาพความเป็นอยู่และสังคมของชาวอินเดียเพื่อจะสามารถเข้าใจ เข้าถึง และช่วยคลายความทุกข์ให้แก่พวกเขาเหล่านั้นได้ ควบคู่ไปกับสร้างศรัทธาอย่างค่อยเป็นค่อยไป ผ่านความเมตตากรุณา วัตรปฏิบัติและปฏิปทาที่งดงาม

งานการสร้างศาสนทายาทซึ่งเป็นหัวใจสำคัญของการฝังรากฐานพระพุทธศาสนาขึ้น คณะพระธรรมทูตสายอินเดีย-เนปาล ก็ได้ปฏิบัติมาตลอดด้วยการนำเอากุลบุตรชาวอินเดียมาบวชเรียน แม้ว่าจะยังไม่เห็นปริมาณพระสงฆ์อินเดียเพิ่มขึ้นจากการเผยแผ่ของพระธรรมทูตไทยมากนัก

แต่จำนวนชาวอินเดียที่รู้จักพระพุทธศาสนาและรู้จักพระสงฆ์ไทยนั้นได้เพิ่มขึ้นอย่างมาก เห็นได้จากกิจกรรมการสร้างพระพุทธรูปไปมอบให้แก่พุทธสถานของชาวอินเดียตามเมืองต่างๆ ยังดำเนินมาอย่างต่อเนื่องหลายสิบปีจนถึงปัจจุบันก็ยังมีความต้องการอยู่ พระสงฆ์ไทยยังทำหน้าที่เป็นผู้นำพาให้เกิดการรวมตัวกันของชาวบ้านในการประกาศตนเป็นพุทธมามกะ ลักษณะเดียวกับที่ ดร.อัมเบตการ์ ได้เริ่มต้นไว้เป็นแนวทาง การทำงานเช่นนี้ได้ย่อมต้องมีความสัมพันธ์ที่ดีกับผู้นำชุมชน และข้าราชการในท้องถิ่น ซึ่งนับว่าพระสงฆ์ไทยมีความสามารถทำได้เป็นอย่างดี อย่างไรก็ตามวิธีการนี้ก็ยังคงส่งผลได้ไม่เต็มที่นัก เพราะชุมชนเหล่านั้นแม้จะรวมตัวกันประกาศตนแล้ว แต่ก็ยังขาดผู้นำจิตวิญญาณเช่นพระภิกษุสงฆ์อยู่ประจำในชุมชน เพื่อสานต่อในการให้กำลังใจ ให้ความรู้ในธรรมวินัย และเสริมสร้างความเจริญของพระศาสนาผ่านศาสนพิธี พระธรรมทูตจึงควรต้องให้ความสำคัญกับการสร้างศาสนทายาทชาวอินเดียขึ้นมาให้มากขึ้น เพื่อเป็นผู้นำจิตวิญญาณให้แก่ชุมชนของพวกเขาเอง

นอกจากการทำงานพื้นฐานกับชาวบ้านทั่วไปแล้ว คณะพระธรรมทูตตั้งแต่ชุดที่สองเป็นต้นมา ได้ก้าวเข้าสู่ความเป็นผู้นำการเผยแผ่ด้วยการผลักดันให้เกิดองค์กรสงฆ์อินเดียขึ้น ด้วยหลักการที่ว่า การจะทำให้พระพุทธศาสนาเจริญมั่นคงในอินเดียได้ต้องเกิดจากคนอินเดียเอง ดังนั้น พระสุเมธาธิบดี หัวหน้าพระธรรมทูตสมัยที่ ๒ ท่านจึงได้เป็นต้นคิดและเป็นกำลังสำคัญในการก่อตั้งองค์กรสงฆ์อินเดีย (All India Bhikku Sangha) ขึ้น และได้เป็นแนวทางให้แก่การตั้งองค์กรระดับนานาชาติขึ้นมาในอินเดียเพื่อทำการเผยแผ่พระศาสนาในยุคหลังต่อมา แต่องค์กรนานาชาติในยุคหลังกลับเป็นการดำเนินงานโดยพระธรรมทูตอาวุโสเฉพาะรูปที่เป็นผู้มีความมุ่งมั่นในด้านนี้ มีประสบการณ์และมีความสัมพันธ์อันดีกับท้องถิ่นและได้รับการยอมรับจากคณะสงฆ์นานาชาติ ไม่ได้เป็นนโยบายของมหาเถรสมาคมหรือหัวหน้าพระธรรมทูตไทยชุดต่อมาอย่างเป็นทางการ ผลงานจึงยังไม่มีอย่างต่อเนื่องและไม่สามารถสร้างบทบาทเพื่อการเผยแผ่ได้เท่าใดนัก

หลังจากที่พุทธคยาได้รับการประกาศจากองค์การยูเนสโกให้เป็นแหล่งมรดกโลกเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๔๕ ก็ได้เกิดความเปลี่ยนแปลงขึ้นอีกระลอกหนึ่ง นักท่องเที่ยวและผู้แสวงบุญนานาชาติเริ่มทยอยเข้ามาเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ทุกปี โดยเฉพาะคนไทยที่ได้รับแรงกระตุ้นจากนโยบายของสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติส่งเสริมให้เดินทางไปจาริกแสวงบุญยังแดนพุทธภูมิ คณะพระธรรมทูตสายอินเดีย-เนปาลได้สนองนโยบายนี้อย่างดี โดยให้ความสำคัญแก่ภารกิจด้านการดูแลผู้แสวงบุญชาวไทยขึ้นมาเป็นอันดับหนึ่งด้วยแนวคิดที่ว่า การมาแสวงบุญในแดนพุทธภูมิจะก่อให้เกิดศรัทธาที่กล้าแข็งขึ้น และการที่สามารถทำให้ชาวไทยมาแสวงบุญเพิ่มขึ้นเป็นการทำงานเผยแผ่ที่ประสบความสำเร็จ ทั้งนี้วิเคราะห์จากยุทธศาสตร์การเผยแผ่ของสำนักงานเผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ ที่มีตัวชี้วัดในเชิงปริมาณทั้งสิ้น อีกประการหนึ่งคือทำให้สามารถระดมทุนจากพุทธศาสนิกชนชาวไทยที่ไปแสวงบุญเพื่อทำกิจกรรมต่างๆ ของพระธรรมทูตได้มากขึ้น จากเดิมที่ค่อนข้างขาดแคลนงบประมาณ ดังที่ปรากฏในลิขิตของพระราชรัตนรังษี เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งประธานสงฆ์วัดไทยกุสินาราเฉลิมราชย์ เสนอรายงานการปฏิบัติศาสนกิจและการสนับสนุนวัดไทยกุสินาราเฉลิมราชย์ ต่อมหาเถรสมาคม ซึ่ง

รายงานฉบับนี้ได้ส่งผลให้ทางวัดได้รับงบประมาณสนับสนุนจากสำนักงานพระพุทธศาสนาฯ เป็นรายปี และเห็นชอบให้จัดตั้งกองทุนหรือมูลนิธิ เพื่อนำปัจจัยจากการบริจาคมาใช้บริหารจัดการภายในวัด จึงเป็นอีกที่มาหนึ่งของการส่งเสริมคนไทยไปแดนพุทธภูมิ

ผลของนโยบายของสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ ประกอบกับแนวทางและความสามารถของหัวหน้าพระธรรมทูต ร่วมกับความสามารถของเหล่าพระธรรมทูตยุคใหม่ จึงทำให้สามารถสร้างศรัทธาและระดมเงินทุนจากพุทธศาสนิกชนไทยไปใช้ในกิจการเผยแผ่โดยเฉพาะการสร้างถาวรวัตถุในประเทศอินเดียได้จำนวนมาก และมีแนวโน้มที่จะเพิ่มขึ้นต่อไปเรื่อยๆ ปัจจุบันได้มีจำนวนวัดไทยในอินเดียและเนปาลในสังกัดต่างๆ เพิ่มขึ้นมากมาย ทั้ง วัดพระธรรมทูตฝ่ายมหานิกาย วัดพระธรรมทูตฝ่ายธรรมยุติ และวัดที่ภิกษุหรือฆราวาสผู้มีจิตศรัทธาจัดตั้งเป็นมูลนิธิมาสร้างกันเอง และแต่ละวัดแต่ละสังกัดก็บริหารงานเป็นเอกเทศ ขาดความเป็นเอกภาพในงานเผยแผ่พระศาสนา เหตุนี้จึงทำให้เงินทุนจากไทยไหลเข้าสู่อินเดียมากมายมหาศาลแต่การใช้เงินทุนเหล่านี้คุ้มค่าหรือไม่ เป็นเรื่องที่ควรพิจารณาด้วย

ความคุ้มค่าของเงินทุนนั้น ควรได้รับการพิจารณาผลที่ได้เทียบกับเป้าหมาย ถ้าสามารถบริหารเงินทุนจากแรงศรัทธาไปใช้ในการเผยแผ่พระศาสนาสู่อินเดีย สามารถสร้างศาสนทายาทขึ้นในดินแดนพุทธภูมิได้อีกครั้ง ก็ย่อมเป็นความสำเร็จตามเจตจำนงหลัก นอกจากเป็นการตอบแทนคุณดินแดนกำเนิดพระพุทธศาสนาแล้ว ยังเป็นช่องทางในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาและเกียรติภูมิของพระธรรมทูตไทยได้อย่างดี เนื่องจากอินเดียที่เป็นแหล่งสรรพวิทยาด้านปรัชญาและศาสนา ดึงดูดผู้คนผู้แสวงหาจากทั่วโลกให้มาค้นหาความรู้และความสงบทางจิตใจ จึงเป็นโอกาสที่พระธรรมทูตไทยจะถ่ายทอดหลักพุทธธรรมและความสำคัญของพระสงฆ์สาวกให้แก่ชาวโลกได้อีกช่องทางหนึ่ง แต่หากการเผยแผ่เริ่มละเลยเป้าหมายเดิมของการส่งพระธรรมทูตมาอินเดีย และหันไปมุ่งภารกิจชิ้นใหม่ในการดูแลผู้จาริกแสวงบุญชาวไทยเป็นสำคัญ และระดมเงินทุนเพื่อเร่งสร้างถาวรวัตถุขนาดใหญ่ที่ทำได้ง่ายกว่าเห็นผลง่ายกว่าและชัดกว่าในเชิงปริมาณ ก็จะทำให้ทิศทางการเผยแผ่พระศาสนาสู่ต่างประเทศบิดเบี้ยวไปได้ การสร้างเสริมพลังศรัทธาแม้เป็นสิ่งดีแต่ก็ควรระวังมิให้มากเกินไปจนเสียสมดุล เพราะศรัทธาที่มากเกินไปจนปัญญาอาจนำมาซึ่งความเสียหายทั้งต่องานพระศาสนาดังที่มีให้เห็นเป็นข่าวทางหน้าหนังสือพิมพ์อยู่เนืองๆ และผลเสียในเชิงเศรษฐกิจของประเทศได้เช่นกัน

อีกประการหนึ่งที่สังเกตได้ชัดคือ พระธรรมทูตยุคปัจจุบันมีแนวทางการบริหารจัดการและการวางแผนงานที่สามารถดึงเอาทั้งภาครัฐและธุรกิจให้เข้ามามีส่วนร่วมในกิจการของพระธรรมทูต มีการใช้เทคโนโลยีสารสนเทศหลากหลาย ที่สำคัญคือความสามารถขอความร่วมมือจากสื่อสารมวลชนด้านต่างๆ ช่วยในการสื่อสารอย่างเป็นประโยชน์และมีประสิทธิภาพขึ้นมากทีเดียว นี่เป็นการแสดงว่า นโยบายการศึกษาของพระภิกษุสงฆ์ไทยที่ให้ศึกษาด้านวิชาทางบ้านเมืองด้วย ได้

ก่อให้เกิดผลดีต่อความสามารถปรับตัวและพัฒนาวิธีการเผยแผ่เชิงรุกของพระธรรมทูต แต่ที่ควรต้องตระหนักร่วมด้วยคือ ได้นำเอาวิธีเหล่านี้ใช้กับกลุ่มเป้าหมายใดบ้างและตั้งเป้าหมายไว้เช่นไร

ดังนั้น ผู้วิจัยจึงขอสรุปผลการศึกษาพัฒนาการงานเผยแผ่ของพระธรรมทูตสายอินเดีย-เนปาล ใน ๓ ด้านไว้ดังนี้

ด้านหลักการ พระธรรมทูตยังคงรักษาไว้ซึ่งหลักการเผยแผ่ตามองค์ประกอบงานเผยแผ่พระพุทธศาสนาครั้งพุทธกาลสืบเนื่องมา

ด้านวิธีการ พระธรรมทูตส่วนใหญ่มีพัฒนาการเรียนรู้ สามารถปรับวิธีการทำงานเข้ากับ ความเปลี่ยนแปลงได้ดีโดยมิได้ทำให้พระธรรมวินัยคลาดเคลื่อนไป วิธีการของพระธรรมทูตแต่ละรุ่นปรับเปลี่ยนตามภาวะของเศรษฐกิจ การเมือง กระแสสังคม และที่สำคัญคือวิสัยทัศน์ของหัวหน้าพระธรรมทูต

ด้านเป้าหมาย ดูเหมือนเป้าหมายหลักของการเผยแผ่ในยุคปัจจุบันมีความอ่อนด้อยใน ด้านส่งเสริมการเผยแผ่พระพุทธศาสนาสู่ดินแดนอื่น เมื่อเทียบกับที่เคยเป็นมาในประวัติศาสตร์ ที่ทุก ครั้งการเผยแผ่พระพุทธศาสนาได้เน้นสร้างศรัทธาและการยอมรับของชนท้องถิ่น เพื่อนำมาซึ่งการ เกิดขึ้นของศาสนทายาทและความสามารถตั้งมั่นของพระศาสนาในดินแดนนั้นได้ ซึ่งการทำงานคณะ พระธรรมทูตยุคปัจจุบันได้วางพันธกิจแตกต่างไปจากในอดีตดังกล่าวแล้ว

๔.๒ ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาผู้วิจัยใคร่ขอเสนอแนะในประเด็นเหล่านี้

๔.๒.๑ ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

(๑) ควรมีการกำหนดนโยบายและแผนแม่บทงานเผยแผ่พระพุทธศาสนาสู่ต่างประเทศ ขึ้นด้วย เพื่อให้หน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้อง หัวหน้าพระธรรมทูต และพระธรรมทูต มีกรอบและ แนวทางในการดำเนินงานไปในทิศทางเดียวกัน อนึ่งนโยบายของสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติที่ สนับสนุนให้คนไทยเดินทางไปแสวงบุญนั้นนับว่าเป็นสิ่งดี เพื่อส่งเสริมศรัทธาและธรรมเนียมปฏิบัติดี งามแก่พุทธศาสนิกชน แบบเดียวกับที่ชาวมุสลิมมุ่งหวังไปเมกกะสักครั้งหนึ่งในชีวิต อย่างไรก็ตามไม่ ควรทิ้งเป้าหมายเดิมของการส่งพระธรรมทูตไปอินเดีย คือ การนำพระพุทธศาสนากลับคืนสู่อินเดีย สู่ คนอินเดีย เพิ่มจำนวนผู้คนที่ได้รับประโยชน์มากขึ้น ซึ่งจะเป็นการเผยแผ่พระพุทธศาสนาสู่ต่างแดน อย่างแท้จริง

(๒) ควรมีกฎเกณฑ์การตรวจสอบวัดและพระภิกษุในต่างประเทศเป็นระยะๆ เช่นเดียวกับการตรวจสอบวัดในประเทศไทย ทั้งนี้เพื่อช่วยเหลือ ชี้นำ และป้องกันความผิดพลาดใน การดำเนินงานทั้งทางด้านวิธีการ ด้านกฎหมาย (เนื่องจากอยู่ต่างประเทศ) และก่อให้เกิดผลสัมฤทธิ์

(ก) ควรมีการวิเคราะห์ประเมินผล ทั้งในเชิงปริมาณและคุณภาพเป็นระยะๆ โดยอาจกำหนดตัวชี้วัดตามกรอบการดำเนินงาน ๓ ด้าน คือ (ก) ด้านวิชาการ เทียบได้กับเชิงคุณภาพเพื่อประเมินระดับของความรู้ความเข้าใจและผลของการนำหลักธรรมไปปฏิบัติของผู้รับการเผยแผ่ (ข) ด้านกิจการ เทียบได้กับเชิงปริมาณ โดยแยกระหว่างกลุ่มเป้าหมายคนท้องถิ่น กับกลุ่มเป้าหมายชาวไทยจาริกแสวงบุญ (ค) ด้านองค์กร เพื่อเป็นการพัฒนาพระธรรมทูตและการบริหารกิจการพระธรรมทูตให้มีความเข้มแข็งเป็นเอกภาพ เพื่อผลสัมฤทธิ์ในข้อ ก และ ข

(ข) ตั้งเป้าการสร้างศาสนทายาท อุทิศทุนกิจการของวัดพุทธอินเดีย-เนपाल การสนับสนุนพระสงฆ์อินเดีย เนपाल ให้มีความรู้ด้านปริยัติมากขึ้น (เช่นเดียวกับที่การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของไทยในอดีตที่ให้ความสำคัญกับความรู้ด้านปริยัติของพระภิกษุสงฆ์ จึงทำให้พระภิกษุสงฆ์ไทยมีความรู้แตกฉานพอจะเผยแผ่ศาสนาได้)

(ค) ภาครัฐและหน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจและกิจการพระพุทธศาสนา ควรพิจารณาถึงความเหมาะสมของจำนวนเงิน และความคุ้มค่าของการใช้จ่ายในโครงการต่างๆ ที่ระดมเงินทุนไปด้วย แม้จะเป็นสิทธิและความศรัทธาของพุทธศาสนิกชนแต่ถ้ามากเกินไปจนกระทบต่อระบบเศรษฐกิจของประเทศได้ จึงควรให้ความรู้ที่ถูกต้องแก่พระธรรมทูตและประชาชนมิใช่ปล่อยให้ถูกกลบด้วยการสร้างศรัทธาเพียงอย่างเดียว

(ง) ควรพิจารณาว่าการพัฒนาพระธรรมทูตนั้นมีทิศทางที่สอดคล้องกับความต้องการหรือไม่ พระธรรมทูตยังขาดด้านใดและจะชดเชยด้วยสิ่งใด เช่น พระธรรมทูตมีข้อด้อยเรื่องการใช้ภาษาท้องถิ่น ในระยะสั้นจะแก้ไขได้ด้วยวิธีใด ระยะกลาง และระยะยาว จะทำอย่างไร สามารถนำเงินทุนจากการบริจาคที่มีมาจ้างคนท้องถิ่นเข้ามาช่วยกิจการพระศาสนาในช่วงต้นได้หรือไม่ มีหลักสูตรเร่งรัดสอนพระธรรมทูตสื่อสารภาษาท้องถิ่นได้หรือไม่ สามารถทำสื่อต่างๆ เช่น หนังสือ วีดีโอ หรือ เว็บไซต์ เป็นภาษาท้องถิ่นได้ด้วยวิธีใด

(จ) ควรมีกองทุนช่วยเหลือพระธรรมทูตอย่างเป็นทางการและเพียงพอ กรณีพระธรรมทูตเจ็บป่วยหรือประสบอุบัติเหตุ เพราะถือว่าท่านได้เสียสละตนไปทำงานแทนคณะสงฆ์และพุทธศาสนิกชนไทย ซึ่งจะช่วยสร้างขวัญและกำลังใจแก่พระธรรมทูต

๔.๒.๒ ข้อเสนอแนะในการวิจัยต่อไป

เนื่องจากการศึกษาครั้งนี้เป็นการศึกษาภาพกว้าง จึงอาจไม่สามารถวิเคราะห์ได้ถึงหลักการและวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับชนชาติไทยได้โดยละเอียดในแต่ละช่วงเวลา จึงเป็นการประเมินผลโดยสังเขป ดังนั้นหากผู้ที่สนใจนำไปศึกษาเจาะลึกเฉพาะช่วงเวลาสำคัญในประวัติศาสตร์ ก็อาจจะทำให้เห็นปัจจัยที่ทำให้เกิดจุดเปลี่ยนของการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในประเทศไทยได้

ส่วนการเผยแพร่ของพระธรรมทูตสายอินเดีย-เนปาลนั้น อาจจะเป็นตัวแทนสมมติของการเผยแพร่สู่ต่างประเทศในยุคสมัยใหม่ได้บางส่วน แต่ยังมีงานพระธรรมทูตในประเทศอื่นที่มีการขยายตัวขึ้นมากในช่วงสองทศวรรษมานี้ เช่น ประเทศอเมริกา ซึ่งอาจมีปัจจัยแวดล้อมทำให้แนวทางการเผยแพร่แตกต่างจากพระธรรมทูตสายอินเดีย ดังนั้นหากศึกษากระบวนการวิธีเผยแพร่พระศาสนาของพระธรรมทูตในประเทศอื่นเพิ่มเติม ก็จะทำให้ภาพการเผยแพร่ของพระธรรมทูตไทยครอบคลุมและชัดเจนขึ้น

อีกประการหนึ่งใคร่ขอเสนอเรื่องการศึกษาเจาะลึกเพื่อหาปัจจัยที่ก่อให้เกิดความสัมฤทธิ์และลดทอนผลสัมฤทธิ์ของการสร้างศาสนทายาทในอินเดีย หรือดินแดนอื่นที่มีคณะพระธรรมทูตไปดำเนินการเผยแพร่พระพุทธศาสนา สำหรับอินเดียนั้นโดยทั่วไปแล้วหลักธรรมคำสอนของศาสนาฮินดูและพระพุทธศาสนามีความคล้ายคลึงกัน จนอาจทำให้ชาวอินเดียรู้สึกว่าได้ปฏิบัติตามแนวทางของพระพุทธศาสนาอยู่แล้วเช่นกัน โดยไม่จำเป็นต้องมาบวชเป็นภิกษุหรือประกาศเป็นพุทธศาสนิกชน ดังนั้นการศึกษาจะช่วยทำให้สามารถพัฒนาความแตกต่างในการสอนและนำเสนอ ที่จะทำให้ชนท้องถิ่นมีความเข้าใจในพระพุทธศาสนาถูกต้องยิ่งขึ้น และส่งเสริมความสัมฤทธิ์ของการเผยแผ่ด้วย

บรรณานุกรม

๑. เอกสารชั้นปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.**

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. **พระสูตร และ อรรถกถา แปล ขุททกนิกาย คาถาธรรมบท เล่ม ๑ ภาคที่ ๒**

ตอน ๓. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

๒. เอกสารชั้นทุติยภูมิ:

๒.๑ หนังสือ วารสาร

แก้ว ชิตตะขบ. **ประวัติความสำคัญของการเผยแผ่พระพุทธศาสนา.** กรุงเทพมหานคร : กองพระ

พุทธศาสนศึกษา สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, ๒๕๕๓.

กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. **ชุมนุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพระพุทธศาสนา.**

กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๑๕.

กรมศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. **ประวัติพระพุทธศาสนาแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี ภาค ๒.**

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๖.

กรมศิลปากร. **รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน วลิต (วัน วลิต).** กรุงเทพมหานคร : หจก.

โชติวงศ์ ปรีนตั้ง, ๒๕๔๖.

จำนงค์ ทองประเสริฐ. **แผนการกู้อิสรภาพของเจ้าชายสิริธรรมา.** พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์สหธรรมิก, ๒๕๔๗.

ชูศักดิ์ ทัพย์เกษร. **พระพุทธศาสนาในศรีลังกา.** พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : หจก. เซน ปรีนตั้ง,

๒๕๕๑.

दनัย ปรีชาเพิ่มประสิทธิ์. **ประวัติพระพุทธศาสนาในประเทศศรีลังกา.** กรุงเทพมหานคร : หจก. สาม

ลดา, ๒๕๕๕.

พิฑูร มลิวัลย์. **มรดกพ่อขุนรามคำแหงวรรณกรรมเรื่องแรกของไทย.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์

มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๒๓.

พิพัฒน์ คงประเสริฐ. **วรรณคดีบาลี.** พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราช

วิทยาลัย, ๒๕๕๒.

พุทธทาสภิกขุ. **อบรมพระธรรมทูต.** กรุงเทพมหานคร : ธรรมทานมูลนิธิและธรรมสภา, ๒๕๔๔.

พระเทพเวที (ประยูร ญัตโต). **พระพุทธศาสนาในเอเชีย.** พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : โรง

พิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๑.

- พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). การเผยแผ่เชิงรุก. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). พุทธวิธีในการสอน. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๑.
- _____. บทบาทและหน้าที่ของพระธรรมทูตในต่างแดน. **ในอนุสรณ์พระธรรมทูตสายต่างประเทศ รุ่นที่ ๑.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.
- _____. **พระธรรมทูตไทยเบิกทางสู่อารยธรรมใหม่.** พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๕.
- _____. **พระธรรมทูตในต่างประเทศ.** พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.
- พระธรรมปัญญาภรณ์ (สุชาติ ธมฺมรตโน) และ พระมหาทองดี ปญฺญาวิโร. การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลี. กรุงเทพมหานคร : อาหารการพิมพ์, ๒๕๔๘.
- พระธรรมรินทร์ โภคาภรณ์. งานพระธรรมทูตอินเดีย-เนปาล พระเทพโพธิวิเทศ (วีรยุทธ์ วีรยุทธโธ). พุทธคยา อินเดีย : วัดไทยพุทธคยา, ๒๕๕๖.
- พระธรรมวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวณฺโณ). คนไทยกับงานเผยแผ่พระพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๔๑.
- พระธรรมวรนายก. “ประวัติและพัฒนาการของพระธรรมทูต”. ในพระธรรมทูตสายต่างประเทศรุ่นที่ ๑๕. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). **จาริกอโศก.** พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ผลิธัมม, ๒๕๕๒.
- _____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม.** พิมพ์ครั้งที่ ๑๙. กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอส. อาร์. พรินติ้งแมสโปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๓
- _____. **จาริกอโศก.** พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ผลิธัมม, ๒๕๕๒.
- พระพรหมวชิรญาณ (ประสิทธิ์ เขมฺงโร). “วิถีแห่งพระธรรมทูต”. ใน **พระธรรมทูตสายต่างประเทศ รุ่นที่ ๙.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.
- พระมหาเสถียรพงษ์ ปุณฺณวณฺโณ. **สมันตปาสาทิกา อรรถกถาวินัย ปฐมภาค (แปล).** ธนบุรี : โรงพิมพ์ประยูรวงศ์, ๒๕๐๖.
- พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ ฐิตวณฺโณ). **พุทธวิธีในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา.** กรุงเทพมหานคร : พรศิวกการพิมพ์, ๒๕๔๒.
- พระราชรัตนรังสี (วีรยุทธ์ วีรยุทธโธ). **สัมภาษณ์พิเศษ นิตยสารดิฉัน.** ฉบับมกราคม ๒๕๕๑.
- พระโสภณคณาภรณ์ (ระแบบ ฐิตวณฺโณ). ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร : หจก. ศิวพร, ๒๕๒๙.

- พระสมุทร ถาวรธมโม และคณะ. ๕๐ ปี วัดไทยพุทธคยา อินเดีย. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๐.
- พระอุตรคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ). ประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในอินเดีย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๐๗.
- พ.อ. (พิเศษ) นวม สงวนทรัพย์. พระเจ้าอโศกมหาราช. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.
- มานพ พลไพรินทร์. คู่มือการบริหารกิจการคณะสงฆ์. กรุงเทพมหานคร : หจก.ชุมติมาการพิมพ์, ๒๕๔๑.
- มงเซญูเออร์ ปาลเลกัวซ์. เล่าเรื่องกรุงสยาม. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ศรีปัญญา, ๒๕๔๙.
- วิศิษฐ์ พงศ์พัฒน์จิต. คู่มือการเผยแผ่พระพุทธศาสนา สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๔๖.
- วัลโปละ รหุละ. พระพุทธศาสนาในลังกา. แปลโดย จ้านงค์ ทองประเสริฐ. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ สหธรรมมิก, ๒๕๔๗.
- วรศักดิ์ มหัทธโนบล. พุทธโคดม. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเพ่นบุ๊คส์, ๒๕๕๕.
- ศูนย์การเผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ. แผนแม่บทการเผยแผ่พระพุทธศาสนา พ.ศ. ๒๕๕๔-๒๕๕๙. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, ๒๕๕๔.
- สิริวัฒน์ คำวันสา. ประวัติพระพุทธศาสนาในประเทศไทย. กรุงเทพมหานคร : จรัสสินทวงศ์การพิมพ์, ๒๕๔๒.
- เสถียร โพธิ์นันทะ. ประวัติพระพุทธศาสนา ฉบับมุขปาฐะ ภาค ๒. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.
- สมาคมศิษย์วัดมหาธาตุ. งานฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในชมพูทวีป พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฉลองปริญญาคุณฐิติบัณฑิตกิตติมศักดิ์ รัฐบาลอินเดียมอบถวายแด่ พระเทพวิสุทธิโมลี (ทตตสุทธิ) ณ อุโบสถ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ๑๒ พฤษภาคม ๒๕๑๖. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ศิวพร, ๒๕๑๖.
- สมเด็จพระยามหาราชานุภาพ. ตำนานพระพุทธเจดีย์. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เจริญธรรม, ๒๕๑๗.
- _____ . เรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๖.
- สยาม แسنชาติ. สยามวงศ์ในลังกา. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สหธรรมมิก, ๒๕๔๙.
- อนุกุล จันทร มาเนอร์จี. “นิกายที่สำคัญของพระพุทธศาสนาในอินเดีย”. แปลโดย พระมหาอมร อมโร. ใน พุทธศาสนประวัติระหว่าง ๒๕๐๐ ปีที่ล่วงแล้ว รวมบทความวิชาการทาง

พระพุทธศาสนาที่จัดพิมพ์ขึ้นในคราวฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ ณ ประเทศอินเดีย เมื่อ
ปี พ.ศ. ๒๔๙๙. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สุรวัดน์, ๒๕๓๗.

อโนทัย อาตมา. **วิพากษ์คดี “ศิลาจารึกพ่อขุนรามฯ”**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ,
๒๕๔๗.

A. H. Mirando. **Buddhism in Sri Lanka in the 17th and 18th Centuries**. Srilanka :
Tisara Prakashkayo, 1985

๒.๒ วิทยานิพนธ์ สารนิพนธ์ และ รายงานวิจัย

กฤติยา วโรตม. “วิถีแห่งพราหมณ์ในทรงสนะของพระพุทธเจ้า”. **สารนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต**.

บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.

ทรงวิทย์ แก้วศรี. “การศึกษาวิเคราะห์ยุทธวิธีในการประกาศศาสนาของพระพุทธเจ้า”. **วิทยานิพนธ์**

พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
๒๕๕๐.

พระครูปลัดสุวัฒนวิจิตรคุณ และคณะ. “ศึกษาวิเคราะห์ยุทธศาสตร์หลักในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา

ของพระธรรมทูตไทยในอินเดีย”. **ทุนอุดหนุนการวิจัยจากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ**
ราชวิทยาลัย. คณะพุทธศาสตร์ : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.

พระครูวิบูลศีลโสภิต (เสรี ชื่นชม). “การจัดการศึกษาของคณะสงฆ์โดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรม

พระวชิรญาณวโรรส”. **วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย :
มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๖.

พระปรีชา พงษ์พัฒนา. “การติดตามและประเมินผลโครงการอบรมพระธรรมทูตสายต่างประเทศ

ศึกษาเฉพาะพระธรรมทูตไทยในสหรัฐอเมริกา”. **วิทยานิพนธ์สังคมสงเคราะห์ศาสตร์**
มหาบัณฑิต. คณะสังคมศาสตร์ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๔.

พระมหาปราโมทย์ มหาวิริโย (ปีกรม). “ศึกษาการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระราชรัตนรังษี (วีร

ยุทธ์ วีรยุทธ์) ในฐานะพระธรรมทูตไทยประจำประเทศอินเดีย”. **วิทยานิพนธ์พุทธ**
ศาสตร์มหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
๒๕๔๘.

พระมหาภูมิชาย อคคปญโญ (มกรพันธุ์). “กระบวนการพัฒนาศรัทธาและปัญญาของพระนวกะด้วย

หลักสูตรการอบรมพระนวกะของคณะสงฆ์ไทย”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต**.
บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.

พระวิมาน คมภีร์ปญโญ (ตรีกลม). “การเผยแผ่ในอูรูเวลาเสนานิคมในฐานะต้นแบบแห่งพุทธวิธีในการ

เผยแผ่พระพุทธศาสนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย :
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

สมิทธิพล เนตรนิมิต. “ภาพลักษณ์ของพระสงฆ์ในอริยวินัย : วิถีชีวิตและบทบาทของพระสงฆ์”. รายงานวิจัย. สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓.

๒.๓ สื่ออิเล็กทรอนิกส์

พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). “ยุทธศาสตร์การเผยแผ่”. [ออนไลน์]. <http://mcu.ac.th>. [๒๔ ก.ค. ๒๕๕๗].

พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). “ปาฐกถาในงานสัมมนาพระธรรมทูตไทยสายต่างประเทศ จากทั่วโลก โอกาสวันมาฆบูชา พ.ศ. ๒๕๔๔ ณ วัดไทยพุทธคยา ประเทศอินเดีย”. [ออนไลน์]. <http://mcu.ac.th>. [๒๔ ก.ค. ๒๕๕๗].

มหาวิทยาลัยธรรมกายแคลิฟอร์เนีย. “การสร้างความมั่นคงของพระพุทธศาสนา”. [ออนไลน์] <http://dou.us/ลมหายใจเข้าออกของพระพุทธศาสนา-ตอนที่ 3/> [๒๕ ธ.ค. ๒๕๕๖].

สุชีพ ปุญญานุภาพ. คุณลักษณะพิเศษแห่งพระพุทธศาสนา. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา : <http://mbu.ac.th> [๒๐ ธ.ค. ๒๕๕๗].

สุชีพ ปุญญานุภาพ. ความรู้เรื่องพระไตรปิฎก ในหนังสือ ๑๐๐ ปี มหามกุฏราชวิทยาลัย ๒๔๓๖-๒๕๓๖. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา : <http://dharma-gateway.com> [๑๐ มิ.ย. ๒๕๕๘].

Todd M. Johnson and Brain J. Grim. “World Religion Database”. (January 2012). The Institute on Culture, Religion & World Affairs : Boston University. [online] .source : http://en.wikipedia.org/wiki/Growth_of_religion. [3 Mar 2014].

๒.๔ เอกสารที่ไม่ได้ตีพิมพ์เผยแพร่

มยุรี วีระประเสริฐ “พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีที่พบที่นาคุณ จังหวัดมหาสารคาม”. ในดินแดนไทยจากยุคประวัติศาสตร์ตอนต้น จนถึงคริสตวรรษที่ ๑๕ การประชุมระดับชาติ ฝรั่งเศสในประเทศไทยครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๑ (อัสสัมชัญ).

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ : นางสาวกฤติยา วโรตม
- เกิดเมื่อ : วันที่ ๑๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๐๙
- สถานที่เกิด : ตำบลบ้านธาตุ อำเภอเชียงคาน จังหวัดเลย
- การศึกษา : ระดับมัธยมศึกษา โรงเรียนสตรีวิทยา พ.ศ. ๒๕๒๘
- : ระดับปริญญาตรี วิทยาศาสตร์บัณฑิต (จิตวิทยา) คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ พ.ศ. ๒๕๓๒
- : ระดับปริญญาโท เศรษฐศาสตรมหาบัณฑิต (เศรษฐศาสตร์ธุรกิจ) คณะพัฒนาการเศรษฐกิจ สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์ (NIDA) พ.ศ. ๒๕๔๔

ประสบการณ์การทำงาน

- : เจ้าหน้าที่วิเคราะห์ความเป็นไปได้ของโครงการ (Project feasibility study) บริษัท อีสเทอร์น สตาร์ เร็ล เอสเตท จำกัด (มหาชน)
- : ผู้ตรวจสอบภายใน (Internal auditor) บริษัท อีสเทอร์น สตาร์ เร็ล เอสเตท จำกัด (มหาชน)
- : ผู้จัดการฝ่ายขายและการตลาด (Sales and Marketing manager) บริษัท อีสเทอร์น สตาร์ เร็ล เอสเตท จำกัด (มหาชน)
- : ผู้ช่วยผู้อำนวยการ (Assistant Vice President) กำกับดูแลหน่วยธุรกิจเชิงกลยุทธ์ (Strategic Business Unit : SBU) บริษัท เสนาดีเวลลอปเม้นท์ จำกัด (มหาชน)
- : บริหารกิจการ หน่อโพธิ์แทรเวล ธุรกิจให้บริการนำเที่ยวทั้งในและต่างประเทศ
- เข้าศึกษา : ปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๕๔
- ที่อยู่ปัจจุบัน : เลขที่ ๕๓/๑๕๑ ถนนแจ้งวัฒนะ ตำบลบางตลาด อำเภอปากเกร็ด จังหวัด นนทบุรี รหัสไปรษณีย์ ๑๑๑๒๐ โทรศัพท์ ๐๒ ๕๐๓๐๘๒๔ , ๐๘๑ ๔๒๑๗๙๕๓.